

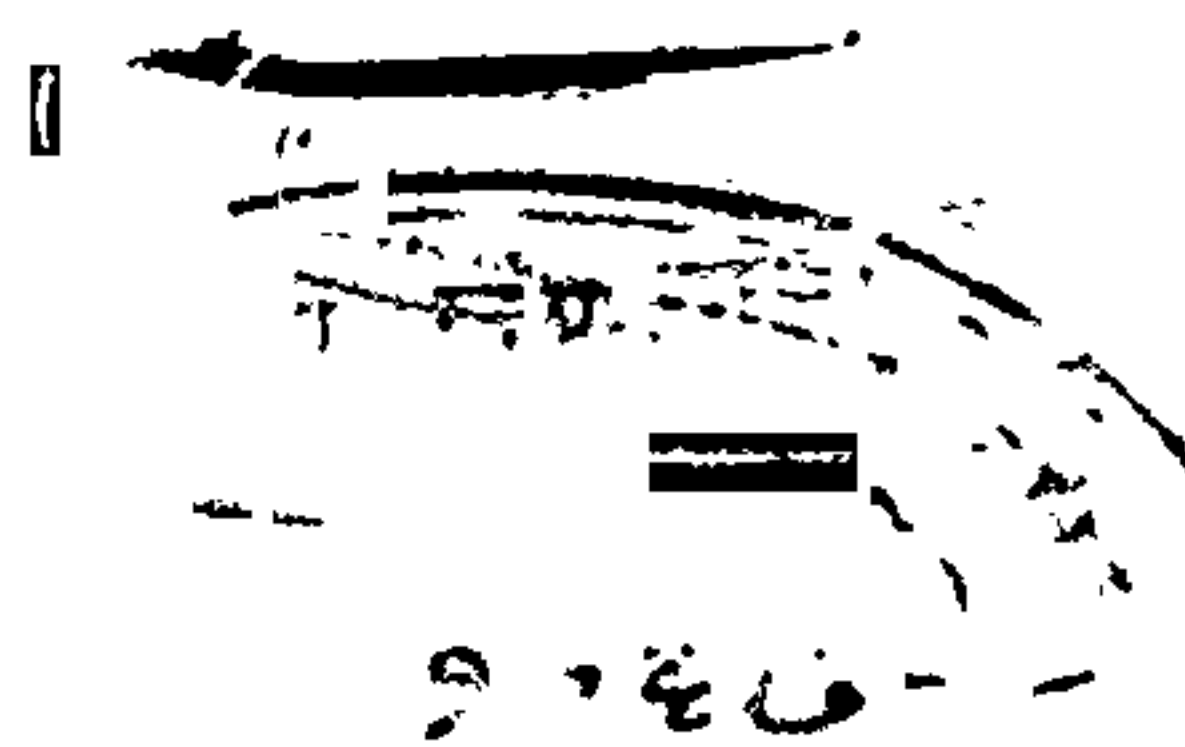
म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

निर्घणें

सं. नं.

५६७

REFBK-0006262

धांवते जग

लेखक

पं. जवाहरलाल नेहरू

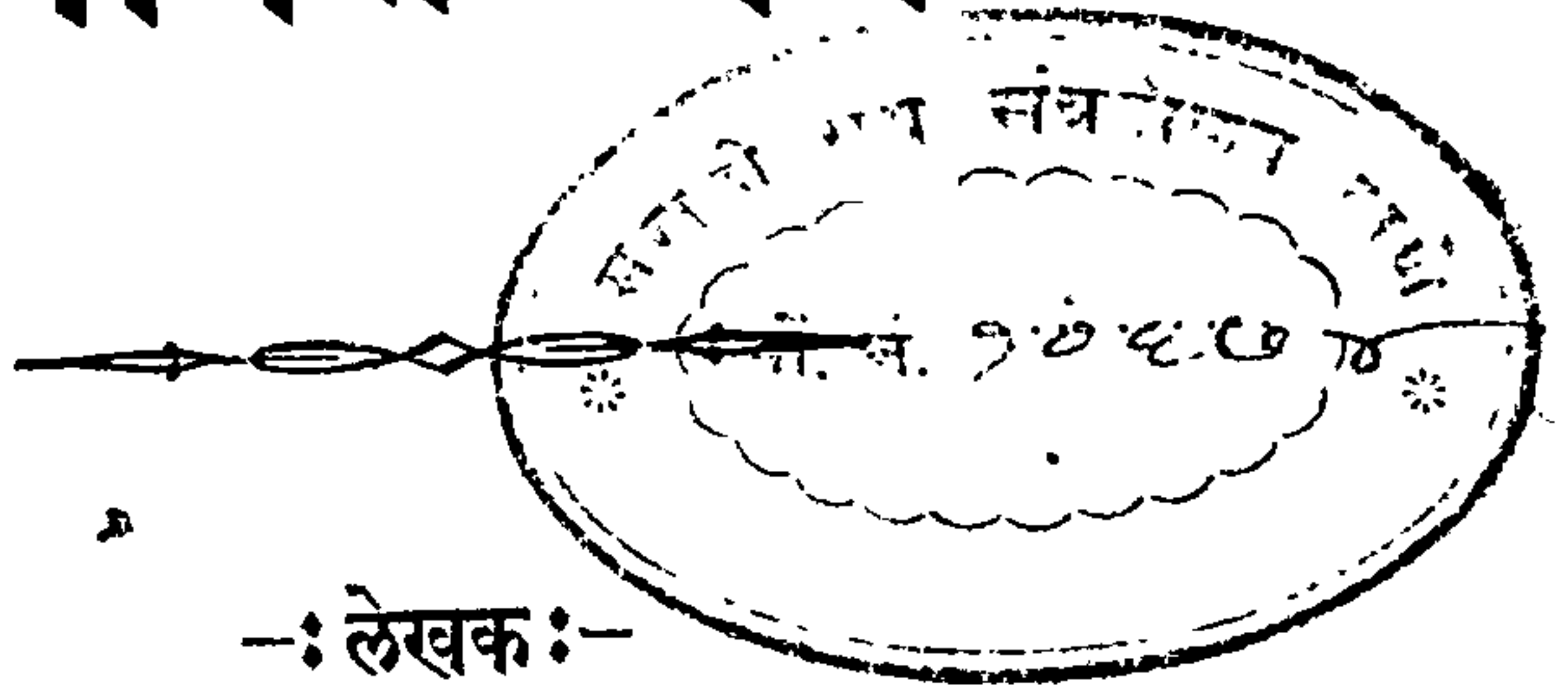
रत्नाकर प्रकाशन संस्था, सांगली

किंमत ३ रुपये

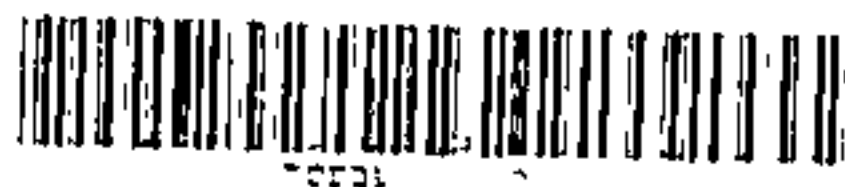
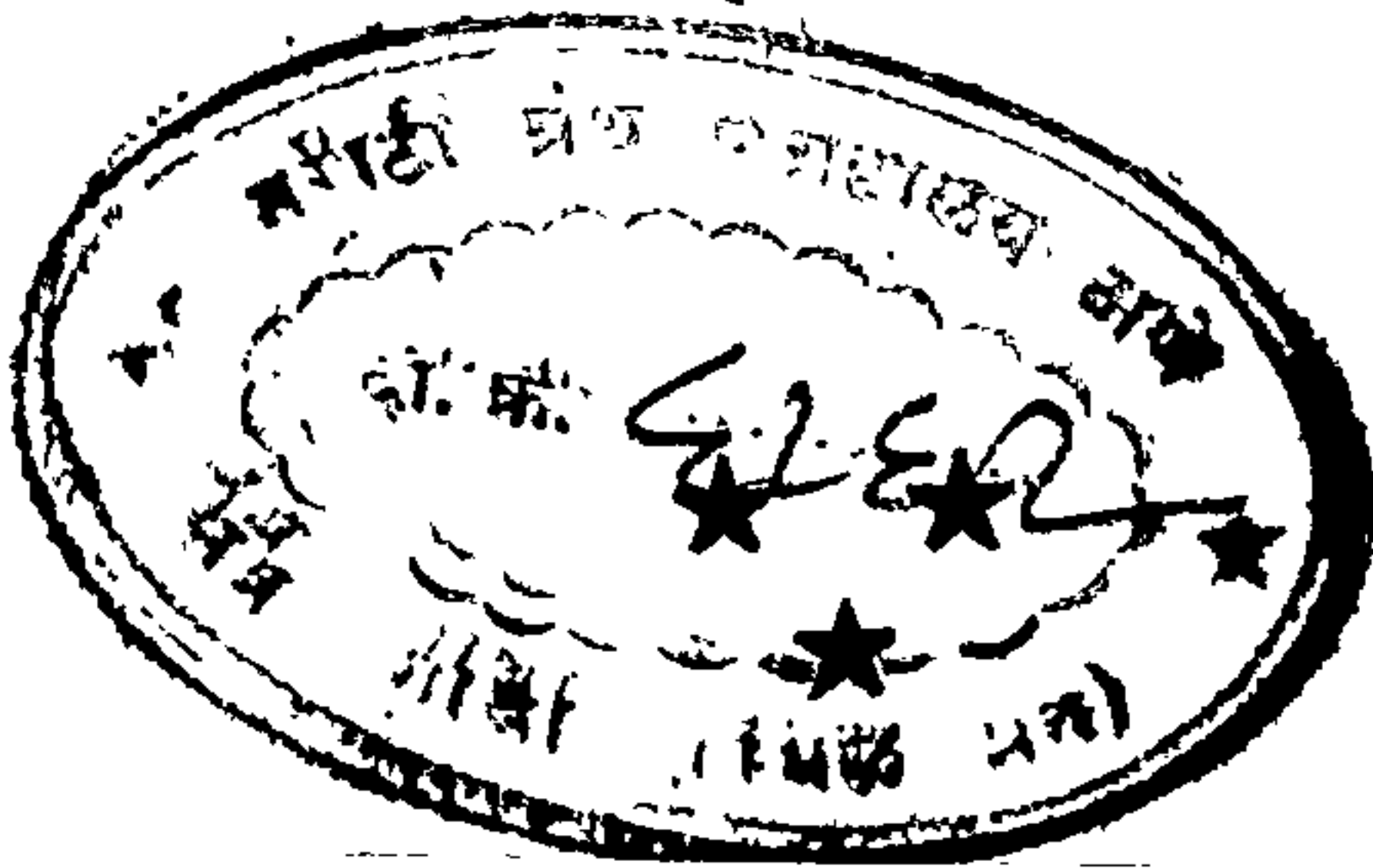
५ मार्च १९६९

धांवतें जग

—: लेखक:—

पं. जवाहरलाल नेहरू

REFBK-0006262

रत्नाकर प्रकाशन संस्था, सांगली

किंमत ४ रु.

अनुवादक

रतनलाल डी. शहा एम्. ए.
शंकर लक्ष्मण चिटणीस

प्रथमावृत्ति

एप्रिल १९४२

मुद्रक व प्रकाशक

रतनलाल डी. शहा एम्. ए.

रत्नाकर छापखाना, सांगली

धांवत्या जगाविषयी.

पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या “ धांवत्या जगा”चा (Glimpses of word History) हा प्रथम खंड वाचकांच्या हाती देतांना आम्हांस आनंद वाटत आहे.

धांवते जग पंडीतजींनी आपल्या लाडक्या मुलीला उद्देशून पत्र-मालेच्या रूपाने लिहिले असून, त्या दृष्टीने त्यांत पितृहृदयाचा नैसर्गिक जिव्हाळा फुललेला दिसेल. परंतु “ धांवते जग ” म्हणजे सामान्य अर्थाने इतिहास नव्हे. खुद्द पंडीतजींचीही या ग्रंथाला इतिहास-विषयक पुस्तकांत स्थान मिळावे, अशी अपेक्षा नाही. पंडीतजींना वेळोवेळीं तुरुंगामध्ये जो रिकामा वेळ मिळे त्याचा उपयोग करावा, स्वतःच्या मनाला विरंगुळा मिळावा व त्याच बरोबर आपल्या कन्येच्या मनांतही जागतिक इतिहासाची आवड उत्पन्न व्हावी, या हेतूने त्यांनी ही पत्रमाला लिहावयास घेतली. या ग्रंथाबाबतचें आणखीही एक वैशिष्ट्य लक्षांत घेण्याजोगे आहे व तें म्हणजे त्यांत पंडीतजींचा स्वभाव पहावयास मिळतो. जवाहरलालजींची लेखनशैली आत्मनिष्ठ (Subjective) आहे. ठरावीक वेळेच्या आपल्या ठराविक मनोव्यापारांची वाचकांना बरोबर कल्पना आणून देण्याची जवाहरलालजींची हातोटी असामान्य

आहे. “ धांवतें जग ” याचकरितां, एकाद्या कादंबरीपेक्षांही मनोरंजक झालें आहे.

स्वतः जवाहरलाल नेहरू हे समाजसत्तावादाचे महान पुरस्कर्ते व अत्यंत पुरोगामी विचारसरणीचे आहेत. मानवी इतिहास, विवक्षित काळ सोडला, तर सारखा प्रगतीपथावरून पुढें पुढें धांवत आहे, असे त्यांना वाटतें. प्रत्येक गोष्टीकडे ते चिकित्सक दृष्टीनें पहातात जवाहरलाल नेहरूंची दृष्टी चिकित्सक असली तरी सहानुभूतिशून्य नाही. गतकाळचे सिंहावलोकन करतांना त्यांना गुणदोष दिसून आले; पण दोष पहातांना, कठोर दृष्टीकोन न ठेवतां, त्यांनीं त्याकडे सहानुभूतीच्या दृष्टीनेंच पाहिल्याचें दिसून येईल. एच. जी. वेल्स यांनीं आपल्या *Outlines of World History* या ग्रंथांत स्वीकारलेला चिकित्सक पण कठोर दृष्टीकोन व जवाहरलाल नेहरूंनीं स्वीकारलेला मार्मिक व सहृदय दृष्टीकोन यामधील भेद वाचकांच्या नजरेत चटकन आल्यावांचून राहात नाही. जवाहरलालजींच्या मते, आजच्या जगाकडे सनातनी दृष्टीकोनांतून पहाणें जसे चुकीचें ठरेल, तसेंच इतिहासकाळांतील गोष्टींना आधुनिक निष्कर्ष लावणेंही अयोग्य ठरेल.

“ धांवतें जग ” हें जवाहरलालजींच्या विविक्षित मनोव्यापारांचें प्रतिबिंब आहे इतके सांगितल्यावर, त्यांत पंडितजींनीं आपल्याला प्रिय असणाऱ्या गोष्टींची थोडी सविस्तर चर्चा करावी व नको असलेल्या

गोष्ठीचा केवळ ओझरता उल्लेख करावा, हें अपरिहार्य होय. परंतु साकल्याने विचार केला तर असें आढळून येईल की, इतिहासकाळांतील महत्त्वाच्या व दूरगामी अशा सर्व गोष्ठींचा त्यांत उहापोह करण्यांत आला आहे. इतिहास म्हणजे थोड्याफार व्यक्तींच्या किंवा राजेरजवाड्यांच्या हालचालींची जंत्री नसून, मानवी चळवळीची प्रगति, असें जवाहरलालजी मानतात. “ धावत्या जगां ” तून कांहीं व्यक्तींचा उल्लेख आला नसेल; पण मानवी समाजावर परिणाम करणारी अशी कोणतीही गोष्ट घडलेली दिसत नाही की, जिचा त्यांनीं परामर्ष घेतलेला नाही.

जवाहरलालजींनीं कु. इंदिरा नेहरू यांना लिहलेली हीं पत्रें आज वाङ्मयांत अमर होऊन राहिलेली आहेत. जणूं काय आपल्या कन्येची मूर्ति हृदयांत सांठवून जवाहरलालजींनी ती सान्या बालबालिकांना उद्देशून लिहिली आहेत, असें वाटतें. भाषा सुबोध, शब्दरचना सुटसुटीत, जिव्हाळ्यानें ओथंबलेली विचारसरणी व उपदेशाचा संपर्कही नाही, असें “ धावत्या जगा ” चें थोडक्यांत वर्णन करतां येईल. प्रत्येक लहान मुलां-मुलेंच्या हातांत, त्यांच्या शिक्षणाच्या दृष्टीनें आवश्यक असा हा ग्रंथ दिला गेला पाहिजे. मोठ्या माणसानीही “ धावतें जग ” जरूर नजरेखालून घालवें. आपल्याला शिकण्याजोग्या कितीतरी गोष्ठी त्यांत असल्याचें त्यांना आढळून येईल.

शेवटी, या ग्रंथाच्या प्रकाशनाच्या व अनुवादाच्या बाबतीत
 आम्हाला वेळोवेळीं मदत केल्याबद्दल श्री. खांडेकर, श्री. अनंत अंतरकर,
 श्री. वरेकर, श्री. कमतनूरकर, श्री. एस्. बी. चिटणीस, श्री. चित्रकार
 दळाल, श्री. एम्. बी. चिटणीस, श्री. प्र. ह. खाडीलकर, श्री. व्ही. जी.
 सबनीस, श्री. आर. एम्. माणगावकर, श्री. एस्. व्ही. कुरणे व श्री,
 अ. वा. मराठे यांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो.

—अनुवादक.

धांवते जग

६३७७७७

[पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या
Glimpses of world History
या पुस्तकाचा अनुवाद]

भाग पहिला

॥ श्री गणेश ॥

॥

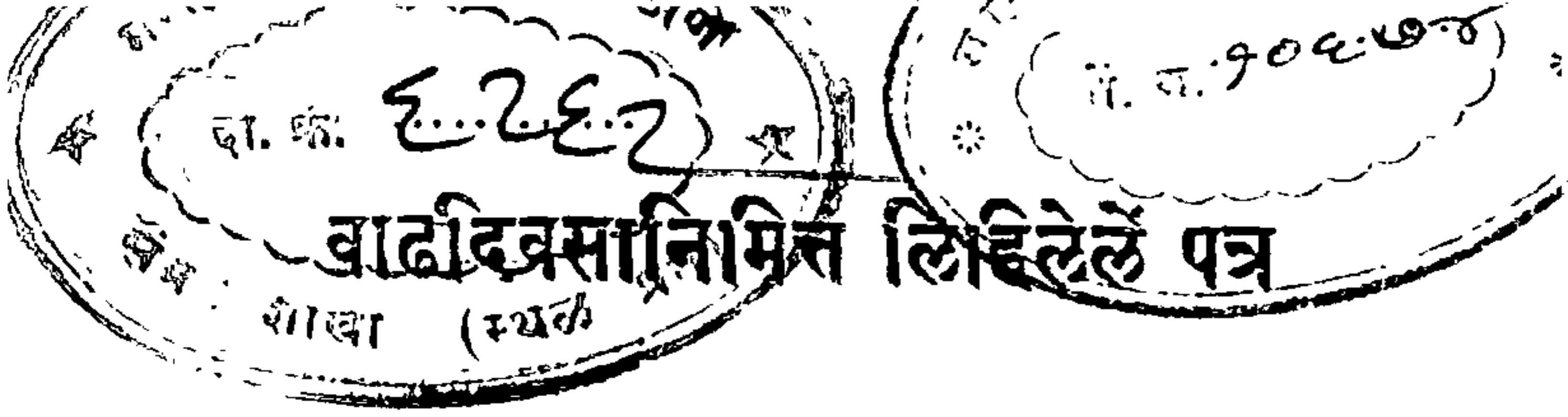
॥ श्री गणेश ॥

॥ श्री गणेश ॥

॥ श्री गणेश ॥

रत्नाकर प्रकाशन

प्रियदर्शिनी इंदिरा हिला

१३ व्या वाढदिवसानिमित्त लिहिलेले पत्र)

मध्यवर्ति तुरुंग, नैनी

२६ आक्टोबर १९३०

दरवर्षी तुला तुझ्या वाढदिवसानिमित्त पुष्कळ भेटी येतात. तुझं अभिष्टचिंतन होतं. मी आजही तुझं मुक्तकंठानं अभिष्टचिंतन करूं शकेन; पण या तुरुंगांतून मी तुला कसली भेट पाठवूं शकणार ? माझ्या भेटी फारशा पार्थिव अगर भरीव नसल्या तरी दयाळू देवतेप्रमाणं त्या मनोमय अंतःकरणाच्या कळकळीनं भरलेल्या असणार आणि तुरुंगांतील उंच भित्ती त्यांना प्रतिबंध करूं शकणार नाहीत.

इंदू, प्रवचन झोडणं अगर उपदेश करणं या दोन्ही गोष्टींचा मला तिटकारा आहे हें तूं जाणतेसच. तथापि जेव्हां कां मला उपदेश करण्याचा मोह होतो; तेव्हां मी पूर्वी एकदां वाचलेल्या एका अतिशहाण्या माणसाची गोष्ट आठवतो. कदाचित् ही गोष्ट ज्या पुस्तकांत आहे तें पुस्तक तूं पुढं वाचशील. १३०० वर्षापूर्वी, शानार्जनाच्या उद्देशानं चीनचा एक महान् प्रवासी हिंदुस्थानांत आला. त्याचं नांव ह्युएनशंग. त्यावेळीं प्रवास करणं किती धोक्याचं असे ! बाटेंत किती अडथळे नि संकटे येत ! पण ह्युएनशंगची शानलालसा फार जबर होती. त्यानं संकटांना दाद दिली नाही. उत्तरेकडील उचुंग पर्वत नि बाळवंट ओलांडून तो हिंदुस्थानांत

आला. हिंदुस्थानांत त्यांनं पुष्कळ वर्षे घालविली. विशेषतः पाटली-पुत्राजवळील नालंद या प्राचीन शहरांतील विश्वविद्यालयांत त्यांनं अध्ययन व अध्यापन अशीं दोन्ही कार्ये बरीच वर्षे चालूं ठेविली होती. लवकरच तो तत्कालिन सर्व विद्यांत पारंगत झाला. त्याला कायदेपंडीत (बौद्ध कायदेपंडीत) ही पदवी प्राप्त झाली. पुढें त्यांनं सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास करून, या पुरातन देशातील तत्कालिन लोकांच्या परिस्थितीचा व राहणीचा अभ्यास केला व प्रवासावर्णनांतही लिहिलीं. या प्रवासवर्णनांतच, मोबर उल्लेखलेली अतिशहाण्या माणसाची गोष्ट आहे. बिहारमधील सद्यः कालीन भागलपूरच्या आसपास पूर्वी कर्णसुवर्ण नांवाचें शहर होतें. या शहरां दक्षिण हिंदुस्थानांतील एक विद्वित मनुष्य येऊन गेला. पोटा भोंवती साखळदंड बांधलेला, डोक्यावर जळती मशाल खोंवलेली व हातांत लांबलचक काठी घेतलेली, अशा थाटांत हा मनुष्य गावोगांवी भटकत असे. पुष्कळजण त्याच्या या तऱ्हेवाईक पेहरावाबद्दल विचारीत तेव्हां तो उत्तर देई, ' मझी विद्वत्ता फार दांडगी आहे. मी जर पोटाभोवती साखळदंड बांधला नाहीं तर, या विद्वत्तेचें अजीर्ण होऊन माझें पोट फुटेल ! नि आज जे अजाण लोक अज्ञानरूपी अंधःकारांत दिवस वंठीत आहेत, त्यांची मला कीव येत असल्यामुळें मी डोक्यावर जळती मशाल धारण केली आहे. '

माझी मात्र खात्री आहे कीं, अतिशय विद्वत्तेनं माझें पोट फुटण्याची कधींच पाळी येणार नसल्यामुळें साखळदंड बांधण्याची अगर चिलखत धालण्याची मला जरूरी नाहीं. शिवाय दुसरी गोष्ट म्हणजे माझ्याजवळ जी थोडीबहुत विद्वत्ता आहे ती खास माझ्या पोटांत नाहीं. माझ्या विद्वत्तेचें वास्तव्य कुठें कां असेना, तिथें जादा विद्वत्तेला जागा आहे. ही जाग विद्वत्तेनं संपूर्णतः व्यापिली जाईल, अशीं कधीं पाळीच येणार नाहीं. खुद्द

माझीच विद्वत्ता इतकी मर्यादित असतांना शहाण्या माणसानं ढोंग तरी मला कसं आणता येईल नि दुसऱ्यांना उपदेश करण्याचा तरी मला काय अधिकार राहिल ? माझी अशी खात्री झाली आहे की, खरं कोणतं, खोटं कोणतं, काय करावं नि काय करूं नये, हें शोधून काढण्याचा सर्वांत उत्तम मार्ग म्हणजे उपदेशानं भरलेलीं प्रवचन झोडणं हा नसून, संभाषण व चर्चा करणं हा होय. यामळें थोडं कां होईना सत्य प्रगट होतं. मी आतांपर्यंत तुझ्याशीं पुष्कळ बोललो आहे व पुष्कळ गोष्टीविषयीं चर्चाहि केली आहे; पण आपलं जग अफाट आहे व जगाच्या पलीकडे इतकीं अनंत विश्वें आहेत की, कोणत्याही माणसानं ह्युएनशॅंगच्या गोष्टींतील मूर्ख माणसाप्रमाणं 'आतां आण पूर्ण शहाणे झालों, नि नवीन कांहीं शिकावयाचं राहिलं नाही,' अशी कल्पना करून घेण्याचं कारण नाही. शिवाय आपण सर्वज्ञ न होणंच बरं. सर्वज्ञ माणसाला, या जगांत आपल्याला नवीन कांहीं शिकायला उरलं नाही, म्हणून उदासीन वाटण्याचाच संभव फार. असले पूर्ण शहाणे, नवीन शोध न नि गोष्टी शिकण्याच्या अगर नवी साहसं करण्याच्या आनंदाला सुकतील. जीवनांत साहसं नसली तर त्यांत तर स्वारस्य तें काय राहिलं ?

मी स्वतः उपदेश करण्याच्या कां विरुद्ध आहे, हें तुला आतां समजून येईल. पण उपदेश करावयाचा नाही तर करावचं काय ? पत्र म्हणजे संभाषण नव्हे. चित्राची एक बाजू ती. म्हणून माझ्या पत्रातून मी तुला उपदेश करतो आहे असं तुला वाटलं तर, तो कडू गोळीप्रमाणें त्याज्य असं समजू नकोस. जणू काय आपण एकमेकांशीं बोलत आहोत व तुझ्या विचारशक्तीला चालना देणारी मी सूचनाच करी आहे अशी कल्पना करीत जा.

इतिहासांत आपण राष्ट्रच्या जीवनातील महत्वाच्या भागांची, थोर स्त्रीपुरुषांची व त्यांच्या अद्वितीय पराक्रमांची दृक्कित वाचतो. साहजिकच त्यांचा आपल्या मनावर परिणाम होतो. आपण जणू काय त्या काळांतच वावरत आहोत व त्या काळांतील पराक्रमी स्त्रीपुरुषांप्रमाणं आपण पराक्रम गाजवीत आहोत, असं आपल्याला वाटतं. ' जोन डी ' आर्कचं चरित्र वाचताना, खुद्द तूंच किती रंगून गेली होतीस ! जोन डी ' आर्कप्रमाणं आपणही पराक्रम गाजवावा अशीही तुझी महत्वाकांक्षा होती. सर्वसाधारण स्त्रीपुरुष फारसे साहसी नसतात. पोटाची त्रिवंचना, मुलंबाळं व घरेंदारें यांतच ते गुरफटलेले असतात. पण एक काळ असा येतो की, हें सर्वसाधारण लोकच एका उच्च ध्येयानं प्रेरित होतात. ही साधी माणसं नांव गाजवितात आणि इतिहास अशा माणसांच्या स्फूर्तिदायक व युगप्रवर्तक दृक्कितानी भरून जातो. साध्यां लोकांतही चेतना उत्पन्न करून, त्यांना मोठ-मोठी कृत्यं करावयास लावण्याचें सामर्थ्य थोर पुढाऱ्यांत असतं खरं.

तूं ज्यावर्षीं जन्मलीस, तें १९१७ साल इतिहासांतील संस्मरणीय सनांपैकीं एक आहे. गरीब व पद्दलित जनतेविषयी सहानुभूति व कळवळा असणाऱ्या एका महान् पुढाऱ्यांने या सालीं आपल्या बांधवांना, इतिहासांतील एक उदात्त व कधीही विस्मृति न पडणारा असा भाग लिहावयास लाविला. लेनिन हे या पुढाऱ्याचं नांव. तूं १९१७ च्या ज्या महिन्यांत जन्मलीस त्याच महिन्यांत लेनिननं रशियन राज्यक्रांतीला आरंभ केला व रशिया-सैबिरिया यांचं स्वरूप थोड्या अवधीत बदलून टाकलं. आणि आज हिंदुस्थानांतहि, लेनिनसारखाच पीडिताविषयी कळवळा असलेला व त्यांना मनापासून मदत करूं इच्छिणारा दुसरा एक महान पुढारी आहे. या पुढाऱ्यांनं आपल्याला उदात्त त्यागाची शिकवण दिली असून,

महान् कार्य करण्याची स्फूर्ति आपल्यांत उत्पन्न केली आहे. त्याच्या मार्गाने आपण निःसंशय स्वतंत्र होऊं व भुकेल्या, गरीब व पद्दलित जनतेचा असह्य झालेला भार हलका करूं यांत संशय नाही. आज बापूजी (महात्मा गांधी) तुरुंगांत आहेत. पण जादूप्रमाणें त्यांच्या संदेशानं लाखो लोकांच्या हृदयाचा ठाव घेतला असून आज कित्येक स्त्रीपुरुष व लहान मुलेंही धैर्यानं पुढं येऊन, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां लढण्यास त्रिदशाले आहेत. आज हिंदुस्थानांत आपण इतिहास बनवित आहोंत. तुझं माझं भाग्य थोर कीं, आपण हें सर्व प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पहात आहोंत; नव्हे आपल्याला त्यांत प्रत्यक्ष भाग घेण्याची संधि लाभली आहे

खरंच, या महान लढ्यांत, आपण कसं वागावं ? त्यांत आपल्याला कोणतां भाग घेतां येईल ? अर्थांत या लढ्यांत कोणता भाग आपल्या वांछ्यालां येईल, हें मला सांगतां येत नाहीं. पण कोणता कां भाग येईना, आपल्या ध्येयाला अगर आपल्या लोकांना काळिमा फासला जाईल असं कोणतेंही कृत्य आपल्या हातून घडतां कामा नये. जर आपल्याला हिंदुस्थानचं सैनिक व्हायचं असेल तर, आपण हिंदुस्थानची इभ्रत राखली पाहिजे. आपल्या राष्ट्राची इभ्रत हा आपला पवित्र ठेवा. पुष्कळवेळां काय करावं याविषयी आपलं मन संशयांत गिरक्या खातं. खरं कोणतं व खोटं कोणतं, हें ठरविणं कांहीं सोरं काम नाहीं. पण ज्यावेळीं तुझ्या मनात संशय येईल ज्यावेळीं पुढील लहानशी कसोटी लावून पहा; ती तुला उपयोगी पडेल. गुप्त, अगर लोकांपासून लपवून ठेवावीशी वाटेल अशी कोणतीहि गोष्ट तूं करूं नकोस. अशी वृत्ति म्हणजेच भीति व भीति तर वाईट नि लांछनास्पद. प्रथम तूं धैर्य अंगी आणण्याचा प्रयत्न कर, मग बाकीच्या गोष्टी त्यामागून आपोआपच येतील. तूं जर धैर्यशाली होशील

तर तुला कधीहि भीति वाटणार नाही व लज्जास्पद अशी कोणतीही गोष्ट तूं करणार नाहीस. तुला माहितच आहे की, गांधीजींच्या नेतृत्वाखालील आपल्या आजच्या चळवळींत गुप्ततेला व लपवाछपवीला स्थान नाही. आमच्याजवळ अपविण्याजोगं कांहींच नसल्यामुळे काय करावं नि काय बोलावं, याची आम्हांला कधीच भीति वाटत नाही. जें काय करायचं, तें आम्हीं उघड्या वातावरणांत—स्वच्छ उजेडांत करतो. आपल्या खाजगी जीवनांतसुद्धां सूर्य हा आपला मित्र असून, प्रकाशांत आपण काम करावयास शिकलं पाहिजे. गुप्तता अगर चोरून कोणतीहि गोष्ट करण्याची वृत्ति यांना आपण फांटा दिला पाहिजे. पुष्कळ वेळां आपल्याला एकांत लागतो; पण एकांत म्हणजे गुप्तपणा नव्हे. या गोष्टी जर तूं आचरणांत आणशील तर तूं प्रकाश-कन्या वनून, तुझ्यांत निर्भयता, प्रसन्नता यांचा विकास होईल. तूं कधीहि डगमगणार नाहीस.

मी तुला फारच लांबलचक पत्र लिहिलं, तरीसुद्धां अजून कितीतरी गोष्टी लिहावयाच्या राहिल्या आहेत. पत्रांत त्या सर्वांचा कसा समावेश करतां येईल ?

मी पूर्वीचं म्हटलं आहे की, आज आपल्या देशांत जो स्वातंत्र्याचा लढा चालू आहे तो पक्षाण्याची संधि तुला लाभली असून, त्या दृष्टीनं तूं भाग्यवान आहेस. आणखेही एका दृष्टीनं तूं भाग्यवान आहेस. तुला एक शूर व अद्वितीय स्त्री आई म्हणून लाभलेली आहे. ज्या ज्या वेळी तुझ्या मनांत शंका येतील अगर तुला त्रास होईल, त्या त्या वेळी तूं आपल्या आईचा सल्ला घेत जा.

आपल्या मातृभूमीच्या सेवेकरितां, तूं पराक्रमी सेविका व्हावं हीच माझी इच्छा !

नूतन वर्षाची देणगी .

नूतन वर्षारंभ १९३१

दोन वर्षांपूर्वी तू मसूरीला असतांना, मी अलाहाबादहून लिहिलेली पत्रं तुला आठवतात कां ? तीं पत्रं तुला फार आवडल्याचं तूं मला त्यावेळीं सांगितलंस, सहाजिकच मी असा विचार केला कीं, ती पत्रमाला पुढं चालवून तुला जगाची अधिक माहिती कां सागूं नये ? पण त्याबाबतीत मी आपापर्थीत दिरंगाईच चालविली आहे. गतकालीन जगाच्या तसंच पूर्वीच्या थोर स्त्री-पुरुषांच्या व त्यांच्या पराक्रमाच्या हकिकती वाचणं मनोरंजक असतं इतिहास वाचणं चांगलं खरं; पण त्याहीपेक्षां प्रत्यक्ष इतिहास बनविण्याच्या बाबतीत सहभागी होणं हें अधिक भाग्याचं व रम्य आहे. आणि तूं जाणतेसंच कीं, आपल्या देशांत आज इतिहास बनविला जात आहे. हिंदुस्थानच्या गतइतिहासाला, फार पुरातन काळापासून आरंभ होतो, त्यामुळे त्यावर विस्मृतिचं पटल चढलं आहे. आपल्या इतिहासांत पुष्कळ तापदायक व लाज वाटण्यासारख्या गोष्टी असल्या तरी एकंदरीत विचार केला तर, आपला इतिहास रमणीय व अभिमान वाटण्याजोगा आहे. शिवाय आज आपल्याला गतकालांचं निरिक्षण करण्यास फारसा वेळ नाही. आपलीं मनं भविष्यकाळाच्या विचारांनीं मारून गेलीं आहेत. आपण भविष्यकाळाचं चित्र रेखाटीत आहोंत.

या बंदीशाळेंत मला माझ्या मनाप्रमाणं वाचन अगर लेखन करण्यास पुष्कळ वेळ आहे; पण मन सारखं भ्रमण करीत असून बाहेर आपला लढा कसा चालला असेल, आपले सहकारी काय करीत असतील, मी

जर मोकळा असतो तर काय केलं असतं, याच विचारांनी तें व्यग्र झालं आहे. माझ्या मनांत वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ यांचे पडसाद उमटत असल्यामुळे, भूतकाळाविषयी विचार करण्यांस मला क्वचितच वेळ मिळतो. मात्र कधी कधी माझं मलाच वाटतं की, आपण चुकत आहोत. मला जर बाहेरच्या घडामोडींत भाग घेतां येत नाही तर त्यांचा मी विचार करून डोक्याला शीण देण्यांत काय अर्थ आहे ?

अर्थात्, तुला पत्र न लिहिण्याची ही सवय झाली. आतांपर्यंत मी तुला पत्रं लिहिण्याच्या बाबतींत टाळाटाळ करीत आलो, याचं खरं कारण निराळंच आहे. माझ्या मनांत अलीकडे अशी शंका येऊं लागली आहे की, तुला शिकविण्याइतकं मला तरा ज्ञान आहे कां ? तुझी बौद्धिक-वाढ झपाट्यानं होत आहे व तूं इतकी शहाणी होत चालली आहेस की, मी शाळा कॉलेजांतून व नंतरहि जें शिकलों तें त्यामानानं अगदींच अपुरं असण्याचा संभव आहे. निदान ते सांठलेल्या पाण्यासारखं असूं शकेल. कांहीं दिवसांनीं तूच माझी गुरु बनून मला पुष्कळ गोष्टी शिकवूं लागशील. पोट फुटूं नये म्हणून साखळदंड बांधलेल्या त्या अतिशहाण्या माणसासारखी माझी स्थिति खास नाही.

तूं मसुरीला होतीस, त्यावेळीं मी तुला जगाच्या आरंभीची माहिती सांगितली. तें काम फारच सोपं होतं. कारण त्या वेळचा इतिहासच मुळीं पुसट व तर्कावर उभारलेला आहे. पण जसं जसं आपण त्या काळातून बहेर येतो तसंतसं ज्ञात इतिहासाला व त्याबरोबरच पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागातील माणसांच्या अद्भूत जीवनक्रमाला आरंभ होतो. माणसांचा हा जीवनक्रम कधी योग्य व कालानुरूप तर कधी कधी पिसाट व मूर्खपणा, अशा परस्परविरोधी प्रसंगांनीं भरलेल आहे; त्याची सुसंगति लावणं

कठीण. कदाचित् योग्य संदर्भ ग्रंथ मिळाले तर तसा प्रयत्नही करतां येईल. पण या बंदीशाळेंत तसें ग्रंथ कोठून मिळणार ? यामुळें माझी पुष्कळ इच्छा असली तरी, जगाचा इतिहास सुसंगतवार कथन करणं मला शक्य वाटत नाही. माझ्याविषयीं म्हणशील तर, मुलामुलीनीं एक विवक्षित देशाचा इतिहास शिकावा व तो सुद्धां त्यांतील कांहीं थोडा भाग व सनावळी घोकून, ही पद्धतच मला मुळीं आवडत नाही. इतिहास म्हणजे अखंड धाग्यानीं विणलेलं एक वस्त्र. म्हणून सर्व जगांत काय चाललं आहे. याची माहिती करून घेतली नाही तर, एका विवक्षित देशाचा इतिहासांतील रहस्य उमगणं शक्य नाही. तूं मात्र एक दोन देशांचा अभ्यास वरील आकुंचित दृष्टीनं न करतां सर्व जगाच सिंव्हावलोकन करावस अशी माझी इच्छा आहे. लक्षांत ठेव. आपल्याला जितका वाटतो तितका भेद निरनिराळ्या राष्ट्रांतील लोकांत नाही. नकाशांत निरनिराळे देश निरनिराळ्या रंगांत दाखविले आहेत. अर्थांत निरनिराळ्या देशांतील लोकांत विसदृश्यता आहे; पण विसदृश्यतेपेक्षां सदृश्यता अधिक आढळून येते. म्हणूनच नकाशांतील भिन्न राष्ट्रांच्या रंगामुळं आपण बिचकून जाण्याचं कांहींच कारण नाही.

तुझ्याकरितां मी माझ्या आवडीचा इतिहास लिहूं शकत नाही. त्याकरितां तुला वेगळे इतिहास ग्रंथ वाचावे लागतील. मी फक्त तुला भूतकाळ, त्या काळांतील लोक व त्यांनीं जगाच्या रंगभूमीवर कोणत्या भूमिका वठविल्या याविषयीं सर्व साधारण माहिती सांगेन.

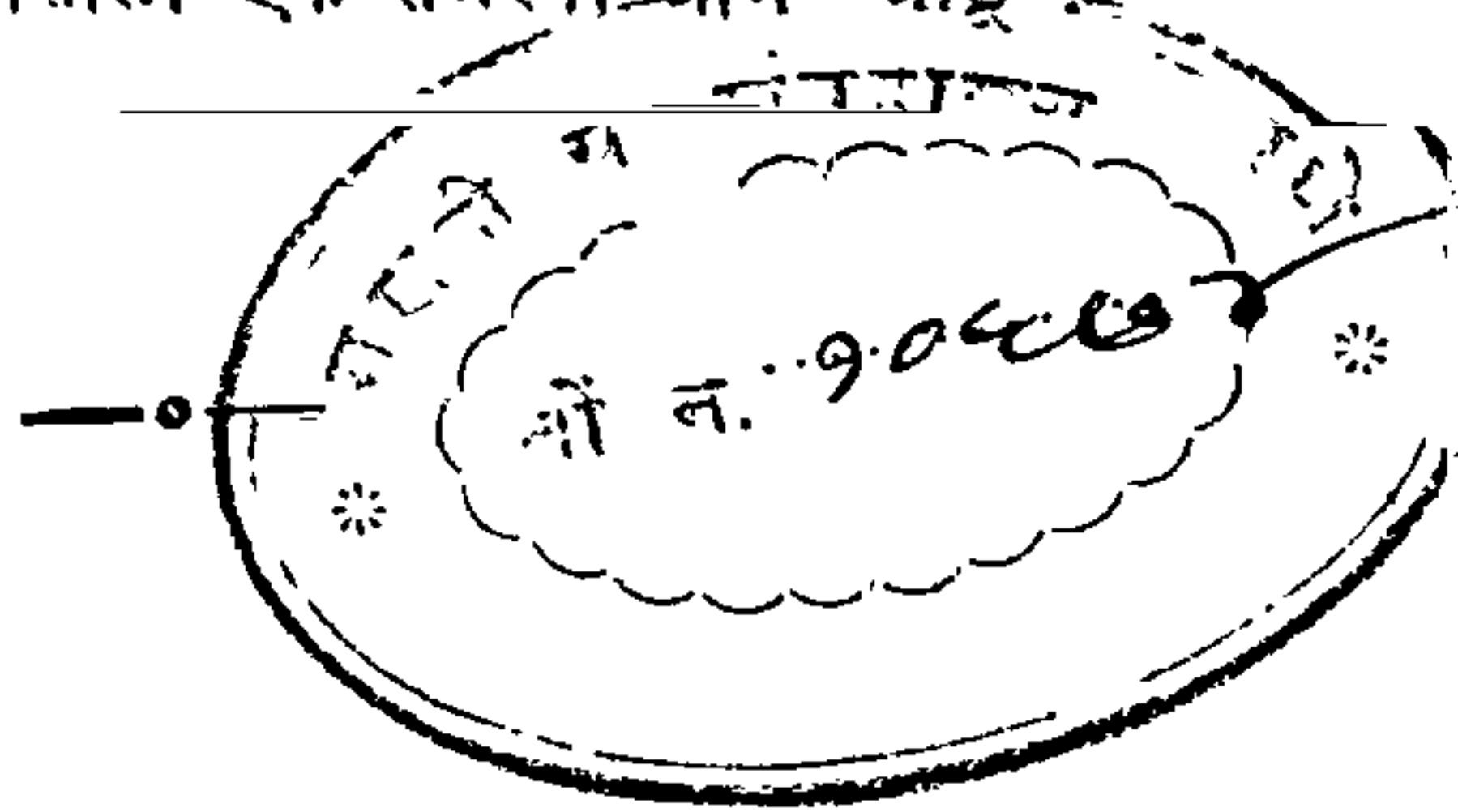
माझी पत्रं तुला मनोरंजक वाटतील अगर त्यामुळं तुझी जिज्ञासा जागृत होईल कीं नाही हे मला माहित नाही. कदाचित् माझी पत्र फार उशीरा तुला मिळतील, किंवा ती मिळणारही नाहीत. खरंच, आपण अगदीं

एकमेकाजवळ असूनही आपल्यामधील अंतर अमर्याद भासावं हें नवल नाही कां ? मसुरीला असतांना तूं माझ्यापासून कित्येक मैल दूर होतीस; पण इच्छेला येईल तितक्यांदा मी तुला लिहू शकत होतो व तुला भेटण्याची इच्छा अनिवार होतांच तुजकडे धांवून येत होतो. उलट आन तूं यमुना नदीच्या एका कांठावर, मी दुसऱ्या कांठावर, इतक्या जवळ आहोत; पण वंदीशाळेच्या उंच भिंतीनां आपली ताटातूट केली आहे पंधरा दिवसांनीं मी एक पत्र लिहावं, पंधरा दिवसांनीं मला एक पत्र यावं आणि पंधरा दिवसांनीं मला एकाद्याला वीस मिनिटें भेटतां यावं ! असं आहे तरी मला वाटतं, ही बंधनं आहेत हेंच बरं आहे. कारण ज्या वस्तू आपल्याला सहजगत्या अगर स्वल्परित्या मिळतात, त्यांची आपल्याला फारशी किंमत वाटत नाही. म्हणूनच माझं असं ठाम मत झालं आहे की शिक्षणाच्या दृष्टीनं प्रत्येकाला तुरुंगवास आवश्यक आहे. सुदैवानं आज या देशांतील हजारो लोक हा शिक्षणक्रम पुरा करीत आहेत.

माझी ही पत्रं तुला आवडतीलच असं नाही; पण माझ्या मानसिक समाधानाकरितां मी तीं तुला लिहिण्याचं ठरविलं आहे. या पत्रामुळं मी तुझ्याजवळ असून, तुझ्याशीं प्रत्यक्ष बोलतच आहे असं मला वाटतं. तुझ्या विषयीं मी नेहमींच विचार करतो; पण आज तुझी मूर्ती डोळ्यापुढून हालतच नाही. आज नूतन वर्षारंभ. पहाटेची गो आकाशांतील तान्यांकडे पहात मी बिछान्यावर पडलों असतां, मला गेल्या वर्षीत आपण बालगून असलेल्या आशा, झालेला त्रास नि आनंद यांची स्मृति झाली. केलेली मोठमोठालीं कायेंहि आठवली. नि ओघाओघानंच ज्यांनीं आपल्या जादूच्या कांडीनं या देशांत चैतन्य व स्फूर्ति निर्माण केली ते बापूजी येरवड्याच्या वंदीशाळेंत काय करीत असतील, हा विचार मनांत आला

नि थोड्यांच वेळांत दादू (पंडित मोतीलाल नेहरू) व इतरांचीही आठवण झाली. विशेषतः तूं व तुझ्या आईसंबंधीचे विचार मनांत घोळूं लागले. अंमळ उशीरानं बातमी आली कीं, तुझ्या आईला अटक करून तुरुंगांत नेलं म्हणून ! नवीन वर्षाची ही देणगी मला फारच बहारीची वाटली. तुझ्या आईला अटक होणार हें मी जाणूनच होतो. व खुद्द तुझ्या आईलाही त्यामुळं फार समाधान वाटलं असेल यांत संशय नाही.

तुझ्या आईच्या अटकेमुळं तुला मात्र आतां एकटं एकट वाटत असेल, पंधरा दिवसांनीं तूं एकदां तुझ्या आईला व पंधरा दिवसांनीं एकदां मला भेटशील व आमचे निरोप एकमेकांना पोचवशीलहि. मी मात्र कागद पेन्सिल घेऊन तुझाच विचार करीत बसेन. तूं सुग्धपणें माझ्याजवळ येशील व आपण पुष्कळ गोष्टी संबंधीं बोलूं. आपण भूतकाळाचीं स्पष्टें पाहूं. व भूतकाळापेक्षां भविष्यकाळ उज्वल कसा होईल, याचा मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करूं. आज आपण नूतन वर्षानिमित्त एक निश्चय करूंया हें वर्ष जुनं होऊन कालसागरांत विलीन होण्याच्या आंत आपण कल्पना चित्रांत रंगविलेला उज्वल भविष्यकाळ वर्तमान सृष्टींत आणूं व हिंदुस्थानच्या भूतकालीन इतिहासाला एक तेजस्वी भाम-जोडूं !

इतिहासाचा धडा.

५ जानेवारी १९३१

मी तुला जगाचा इतिहास कथन करण्याचं ठरविलं खरं; पण लिहूंक काय ? कुठून सुरुवात करूं ? गतकाळाचा विचार करूं लागलो कीं, माझ्या मनःचक्षुपुढून भूतकाळाची अगणित चित्रं जातात. त्यापैकी कांहीं इतरापेक्षां अधिक वेळ टिकतात आणि ती माझी आवडती चित्रं असल्यानं लागलीच माझ्या मनात त्यांच्या विषयीं विचाराचं चक्र सुरू होतं. नकळत मी भूतकाळांतील गोष्टींची, सध्यां डोळ्यापुढं घडत असलेल्या प्रसंगांशी तुलना करूं लागतो आणि माझ्या मार्गदशसाठीं मी त्यांतून तात्पर्य काढण्याचाहि प्रयत्न करतो. माणसाचं मन म्हणजे गोंधळखानाच. चित्रं अस्ताव्यस्त स्थितींत पडलेल्या एकाद्या प्रदर्शनालयाप्रमाणं ते तुटक तुटक विचारांनीं भरलेलं; पण याचा सर्व दोष आपलाच आहे असं मात्र नव्हे. आपणापैकी बहुतेकजन निरनिराळ्या प्रसंगाची सुसंगतवार मांडणी करूं शकतील; पण कांहीं कांहीं वेळां हे प्रसंगच इतके विचित्र असतात कीं, त्यांची सुसंगतवार मांडणी करणंच मुळीं कठीण जातं.

इतिहासाच्या अध्ययनापासून आपण काय शिकले पाहिजे, या विषयीं मी तुला एकदां लिहिल्याचं आठवतं. या जगाची हळुंहळूं पण खात्रीपूर्वक प्रगति कशी होत गेली, आरंभीच्या साध्या प्राण्याच्या ठिकाणी सुधाग्लेले प्राणी कसें अस्तित्वांत आले व शेवटीं प्राणी मात्रांचा राजा जो मनुष्य तो कसा निर्माण झाला व आपल्या बुद्धीमत्तेच्या जोरावर त्यानं इतर प्राण्यावर कशी मात केली, या गोष्टी आपल्याला इतिहासाच्या

अध्ययनानं कळल्या पाहिजेत. आरंभी रानटीं स्थितींत असलेला मनुष्य नंतर कसा सुधारला, हा इतिहासाचा विषय समजला जातो पूर्वीच्या कांहीं पलांतून अलीकडे आपल्यांत सहकार्यांची भावना कशी उद्भवली आहे व समाजाच्या सुखाकरितां सहकार्यानं वागणं हे आपण आपलं ध्येय ठेवलं पाहिजे, याबद्दल मी लिहिलं आहे, पण इतिहासाचं सिंहावलोकन केलं तर, सहकार्यांची ही भावना आपल्यांत रुळली आहे, त्याबाबतींत आपण बरीच प्रगति केली आहे, असं मला वाटत नाही. आपल्यांत अजूनही सहकार्यांचा अभाव आहे स्वार्थासाठीं एक देश दुसऱ्या देशावर आक्रमण करीत असल्याचं अगर एक मनुष्य दुसऱ्या माणसाची पिळवणूक करीत असल्याचं दृष्य आपण आजही पहातो लाखों वर्षांच्या प्रगति नंतरही जर आपण इतकें मागासलेले व अपूर्ण आहोंत तर शहाणपणानं व योग्य रीतीनं वागायला आपल्याला आणखी किती कालावधि लागेल, कोण जाणे ! कांहीं कांहीं वेळेला तर, इतिहासांतील गतकालिन कारकीर्दी आमच्याहून अधिक बऱ्या, अधिक सुधारलेल्या व अधिक सुसंस्कृत वाटतात, तेव्हां साहजिकच अशी शंका येते कीं, आपण पुढं जात आहोंत कीं मागं ? आपल्या हिंदुस्थानविषयीं बोलावयाचं झाल्यास असं म्हणावं लागेल कीं, आपल्या भूतकाळच्या इतिहासांत अशा कांहीं उज्ज्वल कारकिर्दी झाल्या कीं त्या आजच्यापेक्षां प्रत्येक बाबतींत खात्रीनं सरस होत्या.

हिंदुस्थान, इजिप्त, चीन, ग्रीस आदिकरून बऱ्याच देशांच्या गतकालीन इतिहासांत उज्ज्वल काल होऊन गेला असला तरी या पैकीं बहुतेक देशांना आज अवनत दशा प्राप्त झाली आहे. पण त्यामुळं आपण हताश मात्र होता कामा नये. हें जग अफाट आहे आणि एकाद्या

देशाची तात्पुरती भरभराट अगर अवनति यांचा जागतिक परिस्थितीवर फारसा परिणाम होत नाही.

अलीकडे पुष्कळ लोक आपल्या सुधारणेची व आश्चर्यकारक शास्त्रीय प्रगतिची बढाई मारतात. खरोखरच शास्त्रीय संशोधनानी पुष्कळ चमत्कार केले आहेत व त्याबद्दल शास्त्रज्ञ निःसंशय आदरास प्राप्त आहेत. पण जे लोक बढाई मारतात ते क्वचितच थोर असतात. आपण ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे की, पुष्कळ बाबतींत आपण इतर प्राण्यांहून फारशी प्रगति केलेली नाही. इतकंच नव्हे तर, काहीं बाबतींत तर प्राणीच मनुष्यापेक्षां श्रेष्ठ आहेत. पुष्कळांना माझं हे विधान मूर्खपणाचं वाटेल व ज्यांना फारशी माहिती नाही ते त्याबद्दल हंसतीलही; पण नुकतीच तूं मेटरलिकनं लिहिलेली मधमाशा व मुंग्या यांची उद्बोधक माहिती वाचली आहेस. तीवरून तुला कळून आलंच असेल की, या प्राण्यांतहि थक करणारी अशी संघटना आहे. आपण या प्राण्यांना क्षुद्र समजतो; पण सर्वांच्या सुखाकरितां त्याग व सहकार्य कसं करावं ही गोष्ट या प्राण्यांना मानवा पेक्षांहि अधिक चांगल्या रीतीनं कळल्याचं दिसून येतं. ज्या दिवशीं मी या मुंग्यांची माहिती वाचली, त्या दिवसापासून त्यांच्या विषयीं माझ्या हृदयांत ओलावा उत्पन्न झाला आहे. जर परस्पर सहकार्य व समाजाच्या सुखाकरितां वैयक्तिक सुखाचा त्याग करणं, हीं दोन संस्कृतीची लक्षणं असतील तर मुंग्या त्या बाबतींत माणसापेक्षां अधिक श्रेष्ठ आहेत, असंच म्हणावं लागेल.

आपल्या संस्कृत भाषेंत याविषयीं एक सुंदर सुभाषित आहे. 'कुटुंबाकरितां व्यक्तीचा त्याग करा, समाजाकरितां कुटुंबाचा त्याग करा, देशाकरितां समाजाचा त्याग करा, आणि आत्म्याकरितां देशाचा त्याग करा. अर्थात आत्मा म्हणजे काय, हे आपल्यापैकीं

फारच थोड्यांना माहित आहे. त्याचा प्रत्येकजण निरनिराळा अर्थ करतो. पण वरील सुभाषिताची मूलभूत शिकवण ही की, सर्वांच्या सुखाकरिता त्याग व सहकार्याची आवश्यकता आहे. आपण हिंदी लोक पुष्कळ वर्षे उन्नतीचा हा राजमार्ग विसरलों होतो व म्हणूनच आपल्याला वाईट दशा आली. आज हा राजमार्ग पुन्हां दिसू लागला असून, सर्व देशांत प्राण संचारला आहे. देशांतील स्त्रीपुरुष, इतकंच नव्हे तर मुलंही, दुःखाची अगर क्लेशांची मुळीच पर्वा न करतां हंसत मुखानं व निर्भयपणें पुढं जात असल्याचं दृश्य आज आपण पहात आहोंत ते किती अपूर्व आहे ! ते हसत आहेत आणि त्यांची हृदये आनंदानें फुलली आहेत. याचं कारण एका उच्च ध्येयाकरितां झगडण्याचं भाग्य त्यांना लाभलं आहे. आणि ज्यांना हें भाग्य लाभलं आहे. त्यांनाच त्यागाचं समाधान लाभत आहे. आज आपण आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिजावं म्हणून झगडत आहोंत. आपल्या दृष्टीनें हें पवित्र कार्य आहे; पण त्यापेक्षां व्यापक कार्य म्हणजे खुद्द मानवतेचं. जगांतील दुःख व दारिद्र्य यांचा नायनाट करण्यासाठीं मानवजातीचा जो महान् लढा चालला आहे त्याचा एक भाग म्हणजेच आमचा लढा, अशी आपली मनोमय खात्री असल्या मुळंच, जगाच्या प्रगतिप्रित्यर्थ आपण थोडी कां होईना मदत करीत आहोंत, हें समाधान आपल्याला लाभत आहे.

सध्यां तूं आनंदभवनांत, तुझी आई मल्लाकाच्या बंदीशाळेंत व मी नैनीच्या तुरुंगांत अशी आपली पांगापांग झाली आहे, एकमेकाशिवाय आपल्याला फार चुकल्याचुकल्या सारखं वाटतं नाही ? पण ज्या दिवशीं आपण तिघेहि पुन्हां एकत्र येऊं त्या दिवसाचा विचार कर. मी स्वतः त्या दिवसाची उत्सुकतेनं वाट पहात असून, त्या दिवसाच्या विचारानं माझं हृदय हर्षभरित व हळवं झालं आहे.

इन्किलाब शिंदाबाद.

(क्रांति चिरायू होवो !)

७ जानेवारी १९३१

प्रिय दर्शिनीं. नांवाप्रमाणं तुझं दर्शन माझ्या नेत्रांना प्रिय आहे. पण दृष्टीसमोर नसलीस तर तूं मला अधिक प्रिय वाटतेस. आज मी तुला पत्र लिहावयास बसलो तोंच अस्पष्ट मेघगर्जनेप्रमाणें अंधूक आरोळ्या माझ्या कानांवर पडूं लागल्या. या आरोळ्या कसल्या याचा प्रथम उमज मला पडेना पण थोड्याच वेळांत त्या माझ्या परिचयाच्या आहेत असं आढळून आलं. माझ्या हृदयात त्यांचें पडसाद उमटलें. हळुंहळूं त्या आरोळ्या स्पष्ट होऊं लागल्या. ' इन्किलाब शिंदाबाद, इन्किलाब शिंदाबाद, ' या स्फूर्तिदायक घोषाचा पडसाद सर्व बंदिशाळेंत उमटला व आमची हृदये आनंदानं भरून आलीं. आमच्या बंदिशाळेनजीकच युद्ध घोषणा करणारे लोक कोण हें समावयास मार्ग नव्हता. कदाचित् ते शहरांतीत असतील अगर खेड्यांतील शेतकरी असतील. या गर्जना कोणत्या प्रसंगामुळें केल्या जात आहेत हेंही समजूं शकले नाहीं. पण क्रांतीचा घोष करणारे लोक कोणी कां असेना; पण त्या ऐकून आम्हांला हर्ष झाला. आम्ही पण त्यांच्या अभिवादानांत, मुग्धपण प्रत्युत्तर देऊन, त्याविषयीं सदिच्छा प्रदर्शित केली.

खरंच आम्ही ' क्रांति चिरायु होवो ! ' असा जयघोष कां करतो ?

आम्हांला क्रांति अगर परिवर्तन कां हवं ? आज हिंदुस्थानला अमूलाप्र बदल झाला तर पाहिजेच आहे. पण आपल्याला पाहिजे असलेलं परिवर्तन घडून आलं नि आपण स्वतंत्र झालो तरी आपण स्वस्थ बसतां कामा नये

या जगांत कोणतीही सजीव वस्तू स्थिर राहू शकत नाही. निसर्ग दिवसा-गणिक नव्हे, मिनिटागणिक बदलत आहे. अशा या बदलत्या वातावरणांत फक्त मुडदेच वाढ न होता स्थिर राहू शकतील. जलप्रवाहांत नवीन पाणी येतं; पण त्याच प्रवाहाला धरण घातलं तर तें स्थगित होतं. हीच गोष्ट मनुष्याची व देशाची. आपल्याला आवडो किंवा न आवडो, वृद्धपण येतंच. अर्भकं मुलं होतात, मुलं मोठीं होतात, प्रौढ बनतात व हळुंहळुं वृद्ध होत जातात. या घडामोडींत आपल्याला जीवन कंठावेच लागतं. पुष्कळ लोक जग हें स्थिर आहे असं धरून चालतात. नवीन विचारांचा आपल्या डोक्यांत ते प्रवेशच होऊं देत नाहीत. विचाराइतकी दुसरी कोणतीच गोष्ट त्यांना भीतिदायक वाटत नाही. याचा परिणाम काय ? जग आपलं तसंच पुढं जातं; पण असले लोक मात्र बदलत्या परिस्थितीला साजेसं वागत नाहीत. म्हणून जगांत वेळोवेळीं प्रचंड स्फोट होतात. १४० वर्षापूर्वी झालेली फ्रेंच राज्यक्रांति व १३ वर्षापूर्वीची रशियन राज्यक्रांति या-सारख्या मोठ्या क्रांत्या घडून येतात. आज आपल्या देशांतहि आपण क्रांति-पथावर आहोत. अर्थात् आपल्याला स्वातंत्र्य तर पाहिजेच; पण त्याशिवाय आपल्याला कांहीतरी अधिक पाहिजे. आपल्याला देशांत संचलेलीं डबकीं नाहीशी करून, प्रत्येक ठिकाणी शुद्ध पाण्याचे प्रवाह आणावयाचे आहेत. आपल्याला देशांतील उकिरडा हालवून दारिद्र्य व दुःख यांचे उच्चाटन करावयाचे आहे. याशिवाय विचारशक्तिला अडथळा आणणारी अशीं अनेक लोकांच्या मनांतील कोळीष्टकं नष्ट करावयाचं आहेत. हें कार्य मोठें आहे व त्याला कालावधीहि बराच लागेल. आज निदान आपण या कार्याला चालना देऊं या. ' इन्किलाब सिंदावाद. '

आज आपण क्रांतिच्या प्रवेशद्वारांत उभे आहोत. भविष्यकाळांत काय घडेल तें सांगतां येत नाही; पण सध्यांच्या काळांतसुद्धां आपल्या

श्रमाला गोड फळं आल्याचं दृश्य दिसत आहे. हिंदी स्त्रियांकडेच पहा. किती अभिमानानं त्या आजच्या लढ्यांत भाग घेत आहेत ! कोमल पण शूर व अदमनीय अशा आमच्या स्त्रिया आज अनेकांना मार्गदर्शक होत आहेत. आणि पडदा ? आपल्या अनेक शूर व सुंदर भगिनींना व देशाला शापवत् अशी ही पडदापद्धति आज कुठं आहे ? गुपचूपपणें तिचं उच्चाटन होत आहे. लवकरच दुर्मिळ वस्तू म्हणून तिला प्राचीन वस्तू-संग्रहालयांत स्थान द्यावं लागेल.

स्त्रियांची जी गोष्ट तीच मुलांची. वानरसेना, बालबालिका सभा, त्यांच्यांमधील क्रांतिच्या द्योतक होत. या मुलांपैकीं बऱ्याच जणांच्या आई-बापांनीं गतकालांत भेकड अगर गुलामाला शोभणारीं कृत्यं केलीं असतील ! पण आजची ही पिढी, गुलामगिरी व भीरूपणा सहन करणार नाही. याबद्दल शंका घेण्याची कोणाची छाती आहे ?

कालचक्र फिरत आहे. जे खालीं होते ते वर येत आहेत व वर असलेले खालीं जात आहेत. आपल्या देशांत यापूर्वीच हें चक्र फिरावयास पाहिजे होतं; पण उशीरा कां होईना आपण त्याला इतकी गति दिली आहे की, आतां तें कोणी थांबवूं शकणार नाही.

‘ इन्किलाब झिंदाबाद ! ’

आशिया व यूरोप

८ जानेवारी, १९३१

प्रत्येक गोष्ट सतत बदलत आहे, असं मी गेल्या पत्रांत म्हटलं आहे. इतिहास म्हणजे तरी काय ? परिवर्तनांची जंत्रीच. म्हणून गतकालांत फारच थोड्या घडामोडी झाल्या असल्या तर इतिहासहि फारच थोडा लिहावा लागला असता

आपण शाळाकॉलेजांत जो इतिहास शिकतो तो फारसा नसतोच. इतर लोकांची मला माहिती नाही, पण माझ्याविषयी सांगावयाचं म्हणजे मी शाळेंत इतिहासाचं फारच थोडं ज्ञान संपादन करूं शकलों. हिंदुस्थानचा अल्प, अगदीच अल्प व ब्रिटनचाही थोडकाच, इतिहास मला शिकतां आला. शिवाय हिंदुस्थानचा जो इतिहास मी शिकलो तो खोटा, विपर्यस्त व आपल्या देशाकडे दूषित दृष्टीकोनांतून पहाणाऱ्या लोकांनी लिहिलेला असा होता. हिंदुस्थानची गोष्ट वगळली तर, दुसऱ्या देशांच्या इतिहासाचं माझं ज्ञान अगदीच तुटपुंजें आहे. मला जो थोडा फार खरा इतिहास वाचावयास मिळाला तो कॉलेज सोडल्यावर. सुदैवानं वरचेवर घडणाऱ्या कारागृहवासामुळं, माझं इतिहासविषयक ज्ञान सुधारण्याची व त्यांत भर टाकण्याची संधि मला मिळाली.

पूर्वीच्या कांहीं पत्रांतून मी प्राचीन हिंदुस्थानची संस्कृति, द्राविडी लोक व हिंदुस्थानांतील आर्यांचं आगमन, याविषयी लिहिलं आहे. आर्यांच्या आगमनापूर्वीच्या काळाविषयी मला फार लिहितां आलं नाही; याचं कारण त्याविषयी खुद्द मलाच फारशी माहिती नाही; पण तुला

ऐकून गंमत वांटल ! गेल्या कांहीं वर्षांत हिंदुस्थानांतील फार प्राचीन संस्कृतीचे अवशेष सांपडले आहे . हे अवशेष हिंदुस्थानच्या वायव्य सर-हद्द प्रांतांतील मोहेंजोदारोच्या आसपास मिळाले. लोकांनी तेथे खोदले नि हे पांच हजार वर्षांपूर्वीचे अवशेष शोधून काढले, इतकेंच नव्हे तर, त्या ठिकाणी त्यांना इजिप्तमधील प्राचीन काळच्या मम्मीप्रमाणे मानवी मृत-देह सांपडले. कल्पना कर ! आर्यांचे आगमन होण्यापूर्वी एक हजार वर्षांची ही गोष्ट. यावेळीं यूरोप जंगली स्थितीत असले पाहिजे.

आज यूरोप बलाढ्य व प्रबळ बनलं आहे. तेथील लोक सर्व जगांत आपणच जास्त सुधारलेले व सुसंस्कृत असं मानतात. आशिया व आशियांतील लोक हीन दर्जाचे अशी त्यांची भावना असून, आशियांतील देशांतून जे काय लुबाडतां येईल ते ते लुबाडून जातात. काळ किती बदलला आहे ! आपण यूरोप—आशिया या दोन्ही खंडांकडे बारकाईने पाहू-या. नकाशा उघड. लोटा यूरोप महान आशिया खंडाला विलगल्याचं तुला दिसून येईल. यूरोप म्हणजे आशियाचा थोडासा वाढविलेला विस्तार असं वाटेल. ज्यावेळीं इतिहास वाचशील त्यावेळीं तुला आढळून येईल की, दीर्घ कारकिर्दीच विस्तृत काळपर्यंत आशियातं प्राबल्य होतं समुलाटाप्रमाणं आशियांतील लोक निघाले व त्यांनी यूरोप काबीज केलं. या लोकांनी युरोप लुटला, तसाच सुसंस्कृतहि केला. आर्य, सिथीयन, हूण, अरब, मोंगल, तुर्क हे आशियातील कोणत्या तरी भागांतून बाहेर पडले व ते सर्व आशिया व यूरोप खंडभर पसरले. आशियांतून निघालेले हे लोक म्हणजे एक टोळधाडच. खरोखर पुष्कळ काळपर्यंत यूरोप ही आशियाची वसाहत होती. आणि अशा लोकांचे वंशज म्हणून अर्वाचीन युरोपांतील पुष्कळ लोकांकडे बोट करतां येईल.

एकाद्या अवाढव्य झोंपलेल्या राक्षसाप्रमाणें, आशिया नकाशाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत पसरलेला दिसतो. त्या मानानं युरोप फारच छोटा आहे. पण आशिया युरोपपेक्षां आकारानं मोठा म्हणून तो थोर असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. आकार ही माणसाच्या अगर देशाच्या मोठेपणाची अगदीच हीन कसोटी होय. युरोप हे सर्वांत लहान खंड असलं तरी तें आज श्रेष्ठ असल्याचं आपण जाणतो. आपल्याला हेंहि माहित आहे कीं, त्यांतील बऱ्याच देशांच्या इतिहासांत उज्वल काळ होऊन गेला. तेथें मोठमोठे शास्त्रज्ञ झाले. या शास्त्रज्ञांनीं अनेक शोध लावून मानवी सुधारणांत आश्चर्यकारक प्रगति घडवून आणली. लाखो स्त्री-पुरुषांचं जीवन सुलभ केलं. त्यांच्यांत मोठमोठे लेखक, तत्वज्ञानी, कलावंत संगीतज्ञ व कर्तबगार लोक झालेले आहेत. युरोपचा मोठेपणा मान्य न करणं मूर्खपणाचं ठरेल.

पण युरोपचा मोठेपणा कबूल करतांना आपण आशियाचा मोठेपणा विसरलों तर तेहि मूर्खपणाचं ठरेल. आपण युरोपच्या वैभवानं दिपून जाऊन गतकाळ विसरणं संभवनीय आहे. लक्षांत ठेव, भूतकाळांत आशियानंच विचारवंत असे महान नेते व जगांतील प्रमुख धर्मांच्या संस्थापकांना जन्म दिला असून, त्यांच्यांच विचारसरणीची छाप, जगावर दुसऱ्या कोणाहिपेक्षां व कशाहिपेक्षां, अधिक पडलेली आहे. जगांतील अत्यंत प्राचीन धर्मांपैकीं एक असा हिंदुधर्म हा हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून चालत आला असून, जगांतील दुसरा मोठा असा बौद्धधर्म त्याचा उगमहि हिंदुस्थानांतच झाला. आज हा धर्म चीन, जपान, ब्रह्मदेश, तिबेट, सिलोन वगैरे अफाट प्रदेशांवर पसरलेला दिसतो. ज्यू व ख्रिश्चन हे धर्महि आशियाचींच अपत्ये असून, आशियाच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील पॅलेस्टाईन ही त्यांची मायभूमि. पारशी धर्म इराणांत उद्भवला व मसल-

मानी धर्माचा संस्थापक महंमद पैगंबर अरबस्थानांतील मक्का येथे जन्मला. कृष्ण, बुद्ध, झोरोअॅस्टर, ख्रिस्त, महंमद, चीनमधील महान् तत्वज्ञानी कॉन्फ्युसिअस व लावो-त्सी-थोडक्यांत सांगावयाचं म्हणजे आशियांतील मोठमोठ्या विचारवंतांच्या नावांनी तुला पानंच्या पानं भरून काढता येतील. तसंच आशियांतील कर्तवगार लोकांच्या नावांनीही तुला कित्येक पान भरून काढता येतील. याशिवाय इतर अनेक प्रकारे; आपला हा जुना खंड गतकालांत किती श्रेष्ठ व महत्वाचा होता हे मी दाखवूं शकेन. काळ किती बदलला आहे ! नि आजहि आपल्या डोळ्यांदेखत तो बदलत आहे. मध्येच मिळालेली गति अगर मधूनमधून होणारे स्फोट सोडलें तर इतिहासाची प्रगति मंत गतीनेच होते. तथापि आज आशियांत इतिहास झपाट्याने संचलन करीत असून, हा प्राचीन खंड दीर्घकालीन झोपेंतून जागा होत आहे. जगाचे डोळे आशियाकडे लागले आहेत. प्रत्येकाला माहीत आहे कीं भावी काळांत आशिया एक महत्वाची भूमिका वठविणार !

प्राचीन संस्कृति व आमचा वारसाहक

९ जानेवारी १९३१

‘ भारत ’ या हिंदी नियतकालिकांत काल मला तुझ्या आईविषयींचं वृत्त वाचावयास मिळालं. तुझी आई मलाक्याच्या तुरुंगांत असून, तिला चांगल्या रीतीनं वागविण्यांत येत नाही व लवकरच तिची लखनौच्या तुरुंगांत रवानगी होणार असल्याचं कळलं. तुरुंगांत आम्हाला बाहेरच्या जगांतील थोड्याफार घडामोडी निवेदन करणारे हे एवढंच द्विसाप्ताहिक. तुझ्या आईविषयींची बातमी ऐकून मन विषण्ण झालं. कदाचित् भारतमधील बातमी खरी नसल; पण मनांत संशय येणं हेहि कांहीं बरं नाही. मनुष्य एकवेळ स्वतः वाटेल त्या हालअपेष्टा सहन करूं शकतो. नव्हे त्यामुळें त्याचा बराचसा फायदाहि होतो. हालअपेष्टाची संवय नसली तर आपण नुसते फुसफुशीत वनूं; पण ज्या व्यक्ती आपल्याला प्रिय आहेत, त्यांना दुःख भोगावं लागतं, ही कल्पना सहन करणं फारसं सोपं नाही. विशेषतः त्यांचं दुःख हलकं करण्याबाबत आपण कांहींच करूं शकत नाही असं आढळून आल्यावर, ही गोष्ट विशेष रीतीनं जाणवते. भारतनं माझ्या मनांत शंका उत्पन्न केल्यामुळं मला तुझ्या आईविषयी काळजी वाटूं लागली ती यामुळच. तुझी आई वीर स्त्री असून, तिचें धर्य सिंहीणीचें आहे; पण ती अशक्त आहे. अशा स्थितीत तिच्या अशक्ततेत भर पडावी हे मला बरं वाटत नाही. आपण किती खंबीर छातीचें असो; पण आपल्या शरीरानं दगा दिला तर आपण काय पराक्रम गाजविणार ? आपल्या हातून कांहींतरी कार्य व्हावं असं वाटत असेल तर, आपली प्रकृति चांगली असली पाहिजे, देह धडधाकट व निरोगी पाहिजे.

कदाचित् तुझ्या आईची लखनौला खानगी केली तर तें एका दृष्टीनं चांगलंच. तिथं तिला अधिक मोकळं व बरं वाटेल. सध्यां ती मलाक्याच्या तुरुंगांत एकटीच असावी. पण अशा स्थितीतहि, ती आमच्या बंदीशाळे-पासून फारशी दूर नसून, अवघ्या चारपांच मैलावर आहे, हा विचार मनांत येऊन समाधान वाटतं. अर्थात् हा विचार म्हणजे मूर्खपणाची लाटच. तुरुंगाच्या दृष्टीनं पांच मैल काय नि १५० काय दोन्ही सारखेच.

दादू अलाहाबादेला परत आले असून, त्यांची प्रकृति बरी आहे नि ते तुझ्या आईला भेटायला मलाक्याला गेले आहेत, हें ऐकून समाधान वाटलं. कदाचित् योग असेल तर मी तुम्हांला उद्यां भेटूं शकेन. उद्यां माझा “ मुलाखत का दिन. ” हा आम्हांला कपिलाशष्ठीचा योग वाटतो. मी दादूंना गेलें दोनतीन महिने पाहिलेलं नाहीं. त्यांना पाहून त्यांची प्रकृति खरंच सुधारत आहे, याची मी खात्री करून घेईन आणि तुला मी पुष्कळ दिवसानंतर—पंधरा दिवसानंतर पाहीन. तूं मला आपली व आपल्या आईची हकीगत केव्हा सांगशील असं मला झालं आहे.

पण हो, मी हें काय चव्हाट वळत बसलों आहे ? मी तुला जगाचा इतिहास सांगायला बसलो आहे हें विसरलोच कीं ! क्षणभर आपण वर्तमानकाळ विसरून २००० ते ३००० वर्षापूर्वीच्या काळांत प्रवेश करूं.

इजिप्त व क्रीटमधील प्राचीन नोसेस।वषयी थोडीफार माहिती मी तुला पूर्वीच्या कांहीं पत्रांतून दिलीच आहे. या दोन देशांत व त्याच-प्रमाणे इराक किंवा मेसोपोटेमिया, चीन, ग्रीस, हिंदुस्थान या ठिकाणी प्राचीन संस्कृतींनीं मुळें धरली. अर्थात् ग्रीसमधील संस्कृति बाकीच्या देशा-पेक्षां अंमळ उशीरां आली. संस्कृतीच्या बाबतीत हिंदुस्थान हें इजिप्त चीन आणि इराक यांच्याबरोबरोचें असून प्राचीन ग्रीससुद्धां, या देशा-पेक्षां वयोमानानं कनिष्ठ ठरतं. या प्राचीन संस्कृति आज कुठं आहेत ?

नोसोस आजच काय; पण गेली ३००० वर्षे अस्तित्वांत नाही. नोसोसची संस्कृति मागाहून आलेल्या ग्रीक लोकांनी नष्ट केली. इजिप्तच्या हजारो वर्षांच्या संस्कृतीचीहि अशीच वासलात लागली. आज तिचा माग-मूस फक्त पिरॅमिडस्, स्पीकस, मोठमोठाल्या देवालयांचे अवशेष व मर्मीच्या रूपाने दिसतो आज भूगोलावर तोच इजिप्त देश आहे, इजिप्तमधून तीच नाईल नदी वाहात आहे, इतर देशांप्रमाणे आजही इजिप्तमध्ये स्त्री-पुरुष राहतात, पण इजिप्तमधील अर्वाचीन लोक व त्यांच्या देशाची प्राचीन संस्कृति यांच्यामधील दुवा निखळला आहे.

इराक व इराण—किती साम्राज्ये तिथं उदयास आलीं नि काळाच्या पोटांत गडप झाली ! या ठिकाणचीं सर्वांत जुनी साम्राज्ये म्हणजे बाबिलोनिया, अँसिरिया, चाल्डीया हीं असून, बाबिलोन, निनेवेह हीं तेथील मोठी शहरे होत. बायबलच्या जुन्या करारांत, या प्रदेशांतील लोकांविषयी कितीतरी माहिती मिळते. पुढे या प्राचीन काळांतील प्रदेशांत आणखी कांही साम्राज्ये भरभराटीला आली, नि आली तशीच लयाला गेली. आरबी भाषेतील सुरसकथामधील जादू नगरी—बगदाद तेथेच होती. साम्राज्ये उदयास येतात नि नाश पावतात. मोठेमोठे राजे नि सम्राट या जगाच्या रंगभूमीवर चमकतात व थोड्याच काळांत नाहीसे होतात; पण संस्कृती तशाच टिकतात. फक्त इराक, इराण व इजिप्त या देशांतील संस्कृतीच अपवादादाखल संपूर्णतः नष्ट झाल्या आहेत.

ग्रीस हे प्राचीन काळीं खरोखरंच श्रेष्ठ होतं व आजही आपण ग्रीसच्या वैभवाच्या गोष्टी जिज्ञासेनं वाचतो. ग्रीसमधील संगमरवरी पुतळे पाहून आपण थक्क होतो व ग्रीसच्या प्राचीन इतिहासांतील जेवढा भाग वाचावयास सांपडेल, तेवढा भाग आदरानं व साश्चर्य वाचतो. आजचं

यूरोप हें प्राचीन ग्रीसचं अपत्य आहे असं म्हणतात. ग्रीसच्या आचार-विचारांचा यूरोपवर पगडा बसला आहे. पण ग्रीसचें हें प्राचीन वैभव कुठं आहे ? कित्येक शतकापूर्वीची ग्रीसची संस्कृति नाहिशी झाली असून, तिची जागा आज दुसऱ्या गोष्टीनी घेतली आहे. आज ग्रीस यूरोपच्या अग्नेय भागांतील केवळ एक छोटासा देश म्हणून अस्तित्वात आहे.

इजिप्त, नोसोस, इराक, ग्रीस सर्व नाहीसे झाले. त्याची पुरातन संस्कृति आणि बाबिलोन, निनेवेह हीं मोठीं शहरें लयाला गेलीं. या जुन्या संस्कृतिच्या रागेंतील, दुसऱ्या दोन प्राचीन देशांची—हिंदुस्थान व चीन यांची वाट काय ? इतर देशाप्रमाणेंच या दोन देशांतहि साम्राज्या-मागून साम्राज्यें झालीं; स्वाऱ्या, लुटालूट वगैरे प्रकार मोठ्या प्रमाणावर घडले. कित्येक राजवंशांनीं यथें शेंकडों वर्षें राज्यें केलीं व कालानु-क्रमानुसार त्यांची जागा दुसऱ्यांनी घेतलीं. हिंदुस्थान, चीन कोठेंहि जा, तोच प्रकार; पण हिंदुस्थान व चीन हे दोन देश सोडलें तर, संस्कृतिचा अखंडपणा कोठेंच टिकला नाही. अनेक उलथापालथी, युद्धं होऊनहि, या दोन्ही देशांतील प्राचीन संस्कृतीचा प्रवाह अखंडपणें चालूं आहे. आज हे दोन्ही देश खोल गर्तेत पडलेले आहेत. त्यांच्या थोर व प्राचीन संस्कृतीवर धूळ व कित्येक शतकांची बरीचशी घाण सांचली आहे; पण अशाहि स्थितींत त्या टिकल्या आहेत. आजही प्राचीन हिंदू संस्कृति हिंदी जीवनक्रमाचा पाया आहे. नवीन सुधारणा अस्तित्वांत येत आहेत. वाफेवर चालणारी मोठमोठीं नौकायनें, आगगाड्या, कारखाने यामुळें जगाचं स्वरूप बदलून गेलं आहे व त्यामुळें पुढं मागं हिंदुस्थानचं स्वरूपहि बदलून जाईल. पण या बदलत्या काळांतहि, अगदीं पुरातन काळापासून तो आजतागायत, हिंदी संस्कृतीचा विशाल प्रवाह अखंडपणें वहात आला आहे, ही गोष्ट मनोरंजक व विस्मयकारक नाही कां ! एका अर्थी

हिंदुस्थानच्या हजारो वर्षांच्या या संस्कृतीचे आपण वारसदार आहोत. प्राचीन काळी, वायव्य सरहद्दप्रांत ओलांडून आमचे जे पूर्वज ब्रम्हावर्त, आर्यावर्त, हिंदुस्थान वगैरे नांवांनी प्रसिद्ध असलेल्या या रमणीय देशांत पसरले, त्यांचे आपण थेट वंशज आहोत. मोठमोठे पर्वत उतरून खालच्या अज्ञात प्रदेशांत आलेल्या आर्यांचं चित्र आजहि डोळ्यापुढं उभे रहात नाही कां ? आमचे हे पूर्वज मोठे शूर, धाडशी व साहसाप्रिय होते. जगांतील आनंद उपभोगण्याचा खरा मार्ग म्हणजे निर्भयता संपादन करणं, पराभव व अनर्थ यांनी न खचणें असं ते मानीत; आणि पराभव-संकटें तर अशा निर्भय लोकांपासून दूर पळतात. विचार कर. आमचे हे पूर्वज किती दूरच्या प्रदेशांतील; पण " आगेबढो " वृत्तीमुळें बादशाही दिमाखानं संथपणें वाहणाऱ्या प्रशान्त गंगेच्या तीरावरील प्रदेशांत ते येऊन दाखल झाले. असला हा सुपीक व रमणीय प्रदेश पाहून, त्यांना किती हर्ष झाला असेल ! गंगेपुढें विनम्र होऊन ते आपल्या संपन्न व नादमधूर भाषेत तिची प्रार्थना करीत, तें उगीच नाही.

आपण त्यांचे वारसदार आहोत, ही समाधानाची गोष्ट होय; पण त्यामुळें आपण मदांध होतां कामा नये. आपण जसें त्यांच्या सत्कृत्यांचे वारसदार आहोत, तसेंच दुष्कृत्यांचेहि आहोत. आपणांला त्यांच्याकडून वारसाहक्कानं ज्या गोष्टी मिळाल्या आहेत, त्यांत बऱ्याच गोष्टी अशा आहेत कीं, त्यामुळं जगांत आपल्याला खालचा दर्जा प्राप्त झाला आहे, आपला श्रेष्ठ देश दारिद्र्यांत खितपत पडला आहे आणि त्यांच्या नशिबीं परकीयांचं खेळणं होणं आलं आहे. अर्थात, आपण ही स्थिति अशीच पुढे चालूं न देण्याचं आज ठरविलं आहे, नाही कां ?

हेलेन्स अर्थात् ग्रीक लोक

१० जानेवारी १९३१

आज तुम्हांपैकी कुणीच भेटायला आलं नाही. “ मुलाखत कां दिन ” कोराच गेला. निराशा झाली माझी. विशेषतः मुलाखत पुढें ढकलण्याचं जें कारण कळलं, तें अगदींच चिंताग्रस्त करणारं होतं. दादूंची प्रकृति ठीक नाही, यापेक्षां जास्त कांहींच समजलं नाही. असो ! मुलाखत होत नाही अमं दिसून आल्यावर, मी चरखा हातीं घेतला नि थोडा वेळ सूत काढलं. माझा असा अनुभव आहे कीं, चरख्यावर सूत काढणं व हातमागावर विणणं यामुळें दुःखभार हलका होऊन, प्रसन्नता येते. म्हणून मन शंकाकुल होईल तेव्हां सूत काढीत जा.

गेल्या पत्रांत आपण युरोप व आशियाची तुलना केली. त्या काळीं युरोप कसं असलं पाहिजे हें समजावून घेण्याकरितां प्राचीन युरोपचं ओझरतं सिंहावलोकन करूं. दीर्घ काळपर्यन्त लोकांची अशी समजूत होती कीं, युरोप म्हणजे भूमध्य समुद्राच्या आसपासचा प्रदेश. तत्कालीन युरोपच्या उत्तरेकडील देशांची कांहींच माहिती उपलब्ध नाही. जर्मनी, इंग्लंड, फ्रान्स या देशांत राहणारी व क्रूर टोळ्यांची वसती आहे, असं भूमध्य-समुद्राच्या प्रदेशांतील लोक मानत. भूमध्य समुद्राच्या पूर्वेकडील देशा-पुरतीच संस्कृति मर्यादित आहे असं येथील लोकांना खरोखरच वाटे. तुला माहितच आहे कीं, इजिप्त व नोसोस या देशांनीं प्रथम आघाडी मारली. हळुहळूं आर्यलोक आशियांतून पश्चिमेकडे पसरले व त्यांनीं ग्रीस व लगतचे देश जिंकलें. आतां आपल्याला ज्ञात झालेले हेच ते आर्य ग्रीक

लोक. प्राचीन ग्रीक म्हणून आपण त्यांचं कौतुक करतो. मला वाटतं ग्रीसमध्ये गेलेल्या या आर्य लोकांत व हिंदुस्थानांत आले-या आर्यांत फारसा भेद नसावा. पण हळुहळू आर्यांच्या या दोन शाखांत फरक पडत. चालला व लोकरच या शाखा भिन्नवर्णीय समजण्यांत येऊं लागल्या हिंदुस्थानांतील आर्यांवर त्यांच्यापेक्षांहि पुरातन अशा दोन संस्कृतींचा परिणाम झाला. एक द्राविडी संस्कृति व दुसरी म्हणजे जिचे अवशेष आपण मोहेंजोदारो येथे पाहिलें, ती पुरातन संस्कृति. आर्य व द्राविडी यांनी बरीचशी देवाण घेवाण करून, हिंदुस्थानकरितां एक सर्वसाधारण संस्कृति उभारली.

याचप्रमाणें जे आर्य लोक ग्रीसमध्ये गेले त्यांच्यावरही, त्यावेळीं तेथे उन्नत स्थितीत असलेल्या नोसोसच्या संस्कृतीचा बराच परिणाम झाला असला पाहिजे; पण अशा रीतीनं तिचा परिणाम झाला असला तरी, ग्रीकांनीं नोसोस आणि तेथील बाह्य अशा बऱ्याच संस्कृतिप्रवण गोष्टींचा नाश करून, या नाशावरच स्वतःची अशी संस्कृति उभारली. आपण लक्षांत ठेविलं पाहिजे कीं, तत्कालिन ग्रीक आर्य काय नि हिंदी आर्य काय, दोघेहि आडदांड व क्रूर शिपाई गडी होते. त्यांची वृत्ति जोमदार असल्यामुळे, त्यांनीं पुढें आलेल्या सर्व सौम्य आणि अधिक सुधारलेल्या लोकांना धुळीस मिळविलं किंवा त्यांना शरण यावयास लावलं.

ख्रिस्तापूर्वी एक हजार वर्षे नोसोसचा नाश करून, नवीन ग्रीक लोक ग्रीस व आजूबाजूच्या बेटांत स्थायिक झाले. पुढें ते समुद्रमार्गे आशियामायनॉरच्या पश्चिम किनाऱ्यावर, दक्षिण इटली व सिसिली, इतकंच काय, पण दक्षिण फ्रान्सपर्यंत गेले. त्यांनींच फ्रान्समधील मार्सेल्सची स्थापना केली. कदाचित् त्यांच्यापूर्वी तेथे फोएनीशीयन लोकांची

वसाहत असावी. फोएनीशीयन मूळचे आशियामायनॉरमधील. ते धाडशी खलाशी असून, व्यापाराच्या शोधाथ दूरदूरच्या देशांत संचार करीत. आरंभीच्या काळांत ते इंग्लंडपर्यंतहि जाऊन पोहोचलें होते. इंग्लंड त्यावेळीं रानटी स्थितीत असून, जिब्राल्टरच्या समुद्रधुनींतून प्रवास करणेंहि त्यावेळीं धोक्याचं असे.

हळुहळुं ग्रीसच्या प्रमुख स्थळीं, अथेन्स, स्पार्टा, थेब्ज, कोरीन्थ, यासारखी प्रसिद्ध शहरें उदयास आलीं. ग्रीकांच्या-त्यांना हेलेन्सही म्हणतात- आरंभीच्या काळाची मोठी रसभरीत वर्णनं, इलियड व ऑडीसी या दोन महाकाव्यांत आढळून येतात. तुला या दोन महाकाव्याविषयी थोडी-फार माहिती आहेच. एका दृष्टीनं आपल्याकडील रामायण व महाभारताशीं त्यांचं साम्य आहे. आंधळ्या होमरनं हीं काव्यं लिहिलीं असं म्हणतात. रुपवति हेलेनला, पॅरिसनं आपल्या ट्रॉयनगरींत कसं पळवून नेलं व तिच्या सुटकेकरिता ग्रीक राजे व सरदार यांनीं ट्रॉयवर कसा छाप घातला, या संविधानकावर इलियड हें काव्य रचण्यांत आलं आहे. ऑडीसी म्हणजे, ट्रॉयच्या छाप्यानंतर परत येत असतांना ओडीशियस अर्थात् उलिसिस यानं केलेल्या भ्रमणाची हकिगत. ट्रॉय म्हणजे आशियामायनॉरमधील समुद्रकिन्यान्यापासून फारसं दूर नसलेलं छोटसं शहर. गेलीं कित्येक शतकें, तें अस्तित्वांत नसलं तरी एका कवीच्या प्रतिभेन तें अमर केलं गेलं आहे.

हेलेन्स अथवा ग्रीक लोक अशा रीतीनं, झपाट्यानं प्रबळ बनत असतांनाच, दुसरी एक सत्ता नकळतपणें उदयास येत होती. याच सत्तेनं पुढं ग्रीस जिंकून, त्याला वैभवाच्या शिखरावरून खाली ओढलं. ग्रीकांच्या भरभराटीच्या काळांतच रोमचा स्थापना झाली. त्याला

जगाच्या रंगभूमीवर महत्व येण्यास अद्याप कालावधि होता; पण ज्या शहराला पुढे “जगाची सम्राज्ञी” “शाश्वत शहर” अशी नावं प्राप्त झाली त्या थोर शहराचा उदय खाम उल्लेखनीय आहे. रोमच्या स्थापने-विषयी बऱ्याच चमत्कारिक दंतकथा रूढ आहेत. या कथाप्रमाणे ज्यांनी रोमची स्थापना केली, त्या रेम्स व रोम्युलस् यांना एका लांडगीनं पळवून नेलं होतं. कदाचित् ही गोष्ट तुला माहितहि असेल.

रोमच्या स्थापनेच्या सुमारास किंवा त्यापूर्वी थोडे दिवस प्राचीन जगातील आणखी एक शहर अस्तित्वांत आलं. हे शहर म्हणजे आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावर फोएनीशीयन लोकांनी बसविलेलं कार्थेज. कार्थेजचं समुद्रावर दांडगं प्रभुत्व असून त्याचं रोमबरोबर हाडवैर होतं. या दोघांत पुष्कळ युद्धं झालीं. शेवटीं रोमचा विजय होऊन, कार्थेजचा पुरा नाश झाला.

यानंतर आपण पॅलेस्टाईनकडे ओझरती नजर फेकू. अर्थात् पॅलेस्टाईन युरोपमध्ये नाही. किंवा त्याला फारसं ऐतिहासिक महत्व नाही. पण बायबलच्या जुन्या करारांत पॅलेस्टाईनचा उल्लेख असल्यामुळे, पुष्कळ लोकांना पॅलेस्टाईनच्या पूर्वेतिहासाबद्दल कुतूहल वाटतं. ज्यू लोकांच्या टोळ्या या लहान प्रदेशांत स्थायिक झाल्या होत्या नि त्याचं बाबिलोनिया अँसिरिया व इजिप्त या शेजारच्या राष्ट्रांशी वरचेवर कलह होत असत असं नमूद आहे. अर्थात ही हकोगत पुढे ज्यू व ख्रिश्चन धर्मांत समाविष्ट झाली नसती तर पॅलेस्टाईनबद्दल फारच थोड्या लोकांना माहिती असती.

नोसोसचा नाश झाला त्या सुमाराची गोष्ट. यावेळीं पॅलेस्टाईनमधील इस्त्रायल या प्रांतावर सॉल हा राजा होऊन गेला. त्याच्यानंतर डेव्हीड व डेव्हीडच्या मागूम सालोमन गादीवर आला. सालोमनची चाणाक्षपणाबद्दल

अतिशय ख्याति होती. मी या तीन नावांचा उल्लेख करीत आहे, याचं कारण तूं त्यांच्याविषयीं ऐकलं असशील—कदाचित् तीं तुझ्या वाचनांतही आलीं असतील.

—(०)—

ग्रीक नगर संस्थाने

११ जानेवारी १९३१

गेल्या पत्रांत, मी तुला ग्रीकलोकांबद्दल थोडीफार माहिती दिली. आपण पुन्हां एकवार त्यांच्याकडे नजर टाकून हे लोक कशा प्रकारचे होते याची माहिती घेऊं. ज्यांना आपण कधीही पाहिलं नाही. अशा लोकांविषयी योग्य व खरं मत बनविणं, अर्थातच कठीण आहे. आपण सध्यांच्या परिस्थितीला व जीवनक्रमाला सरावलेले असल्यामुळ आपल्याहून पूर्णपणे भिन्न अशा जगाची आपल्याला क्वचितच कल्पना करतां येते. तसें पाहिलं तर प्राचीन परिस्थिति—मग ती हिंदुस्थानांतील असो अगर चीन व ग्रीसमधील असो—सद्यःस्थितीपेक्षां फारच निराळी होती. आज आपल्याला तत्कालीन लोकांचे ग्रंथ, इमारती व इतर अवशेष यावरून तर्क बांधणं एवढीच गोष्ट शक्य आहे.

ग्रीससंबंधीची एक उद्बोधक हकिगत सांगायची म्हणजे ग्रीकलोकांना मोठमोठीं राज्ये अगर साम्राज्ये आवडत नसत. त्यांना लहान-लहान नगरसंस्थाने आवडत असत. हीं नगरसंस्थाने म्हणजे छोटीं छोटीं प्रजासत्ताक राज्ये असून, मध्यभागीं शहर, सभोवार शहरांतील अन्नपुरवठा करणारीं शेतें, अशी त्यांची रचना असे. तुला माहितच आहे कीं, प्रजासत्ताक राज्यांत राजा नसतो. या नगरराज्यांतहि राजा नसे. सर्व राज्यकारभार नगरांतील श्रीमंत लोकच पहात; सर्वसाधारण माणसाला राज्याकारभारांत थोडा किंवा मुळीच वाव नसे. याशिवाय पुष्कळ गुलाम असे होते कीं, त्यांना कसलेहि हक्क नव्हते. तीच स्थिती स्त्रियांची अशा.

प्रकारें शहरांतील लोकसंख्येपैकी थोड्यांनाच नागरिकत्वाचे हक्क असून, त्यांनाच सार्वजनिक बाबतीत मतें देतां येत असत. त्याकाळीं सर्व नागरिकांना नगरांतील एका विवक्षित ठिकाणी जमविता येत असल्यामुळं, त्यांची मतं घेणंही अवघड जात नसे. आज सर्व हिंदुस्थानांतील, इतकंच काय पण बंगाल अगर आग्रा प्रांतांतील मतदार एकत्र जमले आहेत, अशी कल्पना कर ! अगदींच अशक्य गोष्ट आहे ती. इतर देशापुढें हीच अडचण उभी राहिली व त्याला “प्रतिनिधीक सरकार” हा तोडगा शोधून काढण्यांत आला. याचा अर्थ. देशांतील सर्व मतदारांनीं एकत्र जमण्याऐवजीं, त्यांनीं आपले प्रतिनिधी निवडून द्यावयाचे. या प्रतिनिधींनीं एकत्र जमून, सार्वजनिक प्रश्नांची चर्चा करावयाची व देशाकरिता कायदे करावयाचे. अशा रीतीनं सर्वसाधारण मतदार देशाचा राज्यकारभार चालविण्याला मदत करतो, असं मानण्यात येतं.

पण या पद्धतीचा ग्रीसशी संबंध नाही. ग्रीसनें नगर संस्थानांपेक्षां मोठीं राज्यें न स्थापून, हा प्रश्न अंगाबाहेर टाकला. ग्रीक लोक सर्व ग्रीस भर पसरले. इटली व सिसीलीमध्ये त्यांनीं प्रवेश केला, भूमध्य समुद्रालगतच्या प्रदेशावरहि त्यांनीं आपला पाय रोविला; पण आपल्या नियंत्रणाखालील कोणत्याहि प्रदेशावर त्यांनीं एक सरकार अगर साम्राज्य स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला नाही. ज्या ज्या ठिकाणीं ते गेले, त्या त्या ठिकाणीं त्यांनीं नगर संस्थानेंच स्थापिलीं.

तुला असं आढळून येईल कीं, आपल्या हिंदुस्थानांतही पूर्वी ग्रीक नगर संस्थानासारखी छोटीछोटी प्रजासत्ताक राज्यें होती, पण तीं फार काळ न टिकतां त्यांना मोठ्या राज्यांत समाविष्ट व्हावं लागलं. अशाहि स्थितींत, आमच्या ग्रामपंचायतींना बराच काळ पुष्कळशी सत्ता होती.

मला वाटतं, उत्साहान्या भरांत, आर्य लोक प्रथम जिथें गेले, तिथें तिथें त्यांनीं नगरसंस्थानें स्थापन केलीं. पण पुढें भौगोलिक परिस्थिती व जुन्या संस्कृतीशीं आलेला संबंध यामुळें वसाहतीं केलेल्या बहुतेक देशांत त्यांना ही कल्पना सोडून द्यावी लागली. इराणमध्ये मोठें राज्य स्थापन करण्याकडे कल होऊं लागला. ग्रीसमध्ये तेवढी हीं नगरसंस्थानें बराच काळ—जगप्रसिद्ध अलेक्झांडरच्या काळापर्यंत टिकली. अलेक्झांडरनं मात्र नगर संस्थानांना धक्का देऊन, जग जिंकण्याचा प्रथम प्रयत्न केला. या अलेक्झांडरबद्दल आपल्याला पुढें बोलायचं आहे.

ह्या नगरसंस्थानांचें एकीकरण करून, एक मोठें राष्ट्र अगर लोकसत्ताक राज्य करण्याची खुद्द ग्रीकांची तयारी नव्हती. त्यांनीं वेगवेगळीं स्वतंत्र राज्ये कायम राखिलीं. इतकंच नव्हे तर, त्यांच्यांत इतकं तीव्र वितुष्ट असें कीं, त्यांचा बहुधा युद्धांत स्फोट झाल्याशिवाय रहात नसे.

आणि अशा स्थितीतहि या सर्व नगर संस्थानांना सांघणारे समाम असे बरेच दुवे होत. त्यांची भाषा एक, संस्कृति एक व धर्महि एकच होता. त्यांच्या धर्मांत अनेक देवदेवता असून, हिंदुधर्माप्रमाणेंच त्यांची पुराणं संपन्न व रमणीय आहेत. ग्रीक लोक सौंदर्याचे उपासक होते. त्यांनीं घडविलेल्या पाषाणाच्या व संगमरवरी पुतळ्यांपैकीं अद्यापहि कांहीं अस्तित्वात असून, ते नितांत सुंदर वाटतात. आरोग्य व शरीरसौष्टवावर त्यांचा कटाक्ष असे व याकरितां त्यांनीं विविध खेळ व शर्यती यांचा उपक्रम सुरू केला. दरवर्षीं ऑलिम्पीया येथें प्रचंड प्रमाणावर मर्दानी खेळांचे सामने होत नि त्याकरितां ग्रीसच्या सर्व भागांतील लोक तेथें जात. सध्यां ऑलिम्पीक सामने होतात, हें तुला ऐकून माहीत असेलच. ऑलिम्पीक हें नांव, ऑलिम्पीया येथें होणाऱ्या जुन्या ग्रीक सामन्यांवरून घेऊन ते सध्यां निरनिराळ्या देशांमध्ये होणाऱ्या जागतिक सामान्यांना देण्यांत आले आहे.

अशा रीतीनं ग्रीक नगर संस्थानें अलग जीवन कंठीत. खेळांच्या भिमिस्तानं एकत्र येत व सदां एकमेकांशीं लढत. मात्र जेव्हां बाहेरून एक मोठें परचक्र आलं, तेव्हां त्याला प्रतिकार करण्यासाठीं, तें 'एकवटलें' हें परचक्र म्हणजे इराणची स्वारी. पण त्याविषयी आपल्याला पुढें चर्चा करावयाची आहे.

पश्चिम आशियातील राज्ये

१३ जानेवारी, १९३१

समाधानाची गोष्ट म्हणजे काल तुम्हां सगळ्यांना भेटतां आलं. पण दादूला पाहून मला धक्काच बसला. आजारामुळे दादूंची प्रकृति फारच खराब झालेली दिसली. त्यांच्यावर चांगलं लक्ष ठेव व त्यांना पूर्वीसारखं निरोगी नि धडधाकट कर. काल तुझ्याशीं मला फारसं बोलतां आलं नाहीं. असल्या घाईघाईच्या भेटींत काय बोलतां येणार ? म्हणूनच आपल्याला मुलाखतींत जें बोलतां येत नाहीं त्याची उणीव मी हीं पत्रं लिहून काढीत आहे. पण त्यांच्या मानानं पलें म्हणजे अगदींच दरिद्री प्रकार व पत्रद्वारे आणलेलं उसनं अवसानहि फारवेळ टिकत नाहीं. तथापि या उसन्या अवसानामुळेंहि कधीं कधीं बरं वाटतं.

नुकतीच आपण प्राचीन ग्रीकलोकांबद्दलची माहिती घेतली. यावेळीं इतर देशांत काय चाललं होतं ? तत्कालीन युरोपातील दुसऱ्या देशांचा विचार करून, डोक्याला शीण देण्याचं कारण नाहीं. त्याची तत्कालीन उद्बोधक अशी माहिती उपलब्ध नाहीं. निदान मला तरी ती अज्ञात आहे. यावेळीं कदाचित् उत्तर युरोपातील हवामान बदलत असावं व त्यामुळें नवीन स्थिति उद्भली असावी. तुला कदाचित् आठवत असेल कीं, फार पूर्वी सर्व उत्तर युरोप व उत्तर आशियाची हवा अत्यंत थंड होती. या काळाला हिमयुग म्हणतात. इथूनच बर्फाचे प्रचंड थर (हिमनद्या) वहात वहात थेट मध्य युरोपपर्यंत येत. मनुष्यप्राणी त्याकाळीं कदाचित् अस्तित्वांत नसावा, अगर असला तरी त्यांच्यांत माणसापेक्षां

जनावराचा अंश अधिक असावा. त्या काळीं हिमनद्या वहात असतं हे मी सांगत असल्याचं पाहून तुला कदाचित् आश्चर्य वाटेल ! अर्थात, त्यांची माहिती कोणत्याही ग्रंथांत असणं शक्य नाही. त्याकाळीं ग्रंथ नव्हते व ग्रंथ-लेखकहि नव्हते. मला वाटतं, तूं निसर्गाच्या लेखनकार्याविषयी विसरली नसशील. निसर्गाची लेखनाची एक विशिष्ट पद्धत आहे. आपला इतिहास तो मोठमोठ्या खडकावर व शीळावर सतत लिहीत असतो. ज्यांना हा इतिहास वाचण्याची इच्छा आहे, त्यांना तो वाचताहि येईल. हा इतिहास म्हणजे निसर्गाचं एक प्रकारचं आत्मचरित्रच होय. हिमनद्या ज्या प्रदेशांतून वहातात त्या प्रदेशांत आपल्या अस्तित्वाच्या खुणा ठेवतात. एकदां ह्या खुणा ओळखतां येऊं लागल्या कीं, तूं त्या क्वचितच विसरशील. या खुणा तुला अभ्यासावयाच्या असतील तर हिमालय. अगर आल्प्स पर्वतावरील सध्यांच्या हिमनद्याकडे जावं लागेल. आल्प्स पर्वतावरील मॉॅंट ब्लॉकच्या अँजूबाजूंच्या हिमनद्या तूं पाहिल्या आहेस; पण तुला त्यावेळीं त्यांच्या विशिष्ट खुणां कुणी सांगितल्या नसतील. सध्यां काश्मिर व हिमालयाच्या इतर भागांत पुष्कळ प्रेक्षणीय हिमनद्या आहेत. आपल्याला अगदीं जवळची हिमनदी म्हणजे पिन्डरी. आल्मोराहून या ठिकाणीं पायीं जाऊन पोहोचायला एक आठवडा लागतो. मी लहान-तुझ्यापेक्षांहि पुष्कळ लहान-असतांना तिथं एकदां गेलो होतो. मला त्याची चांगली स्मृति आहे.

खरंच, पूर्वीचा इतिहास सांगायचं सोडून, मी हिमनद्या नि पिन्डरीं यांतच अक्षरशः वहावत चाललो ! हा उसन्या अवसानाचा परिणाम ! जणू काय तूं माझ्यांजवळ असून, मी तुझ्याशीं बोलत आहे, असं मला वाटलं पाहिजे आणि तसं वाटण्यासाठी, मधुनमधून हिमनद्या व तत्सम गोष्टीकडे वळलं पाहिजे.

हिमयुगाचा उल्लेख आला म्हणूनच आपण हिमनद्याकडे वळलो. हिमनद्या मध्य यूरोप व इंग्लंडपर्यंत वहात आल्या असं आपण म्हणतो. याचं कारण तशा खुणा तिथं सांपडतात. ह्या खुणा जुन्या खडकांवर आढळून येतात नि त्यामुळें, त्या काळीं सर्व मध्य व उत्तर यूरोपांत अतिशय थंडी असली पाहिजे, असं वाटायला लागतं. हळुंहळू हवामान उष्ण होऊं लागले व हिमनद्या नाहीशा होत चालल्या. भूगर्भशास्त्रज्ञांच्या मतें अतिशय थंडीनंतर उष्णतेची लाट आल्यामुळें, त्याकाळीं यूरोपमध्ये, सध्यांपेक्षांहि अधिक उष्ण हवामान होतं. याच उष्ण हवामानामुळं यूरोपांत दाट जंगलं वाढलीं.

आर्यलोक भटकता भटकतां मध्य यूरोपांतही गेले. तिथं त्यांनीं त्या काळीं नमूद करण्याजोगं कांहीं केलं असेल असं दिसत नाही. अशा स्थितींत या प्रसंगी आपण त्याच्याकडे दुर्लक्ष केलं तरी चालेल. या काळांतील मध्य व यूरोपांतील लोकांना ग्रीस व भूमध्य प्रदेशांतील सुधारलेले लोक रानटी समजत. पण हे रानटी लोक जंगलांतील व खेड्यापाड्यांतील निरोगी व लढाऊ जीवनक्रम कंठीत असत. अशा रीतीनं न कळत ते दक्षिणेकडील सुधारलेल्या लोकांचीं राज्ये उलथून पाडण्याची पूर्ण तयारीच करीत होते. पण ही पुढें पुष्कळ दिवसानंतरची गोष्ट. त्याबद्दल आजच तर्क करण्याची जरूरी नाही.

उत्तर यूरोपची थोडीतरी माहिती मिळाली. पण तत्कालीन इतर खंडांची व अनेक देशांची कांहींच माहिती उपलब्ध नाही, अमेरिका कोलंबसानं शोधून काढली असं म्हणतात. याचा अर्थ असा नव्हें कीं. कोलंबसापूर्वी अमेरिकेंत सुधारलेले लोक नव्हते. पण कांहीं कां असेना, ज्या काळाविषयीं आपण बोलत आहोंत, त्या काळच्या अमेरिकेविषयीं

कांहींच माहिती नाही. याशिवाय इजिप्त व भूमध्य समुद्रकिनारा वगळता तर बाकीचे आफ्रिका खंड आपल्याला अज्ञातच आहेत. या सुमारास इजिप्तमधील थोर व प्राचीन संस्कृति घसरगुंडीला लागली होती. तरीहि तो इजिप्त एक देश म्हणून अस्तित्वांत होते.

आतां आशियांतील घडामोडीचा विचार केला पाहिजे. तुला माहितच आहे कीं, आशियांतील प्राचीन संस्कृतीचीं केंद्रे तीन आहेत. मेसोपोटेमिया, हिंदुस्थान व चीन.

या आरंभीच्या काळांत; मेसोपोटेमिया इराण व आशियामायनॉरमध्ये साम्राज्यामागून साम्राज्ये आलीं नि गेलीं. असिरियन, मेडीयन, बाबीलोनियन व शेवटीं पर्शियन अशीं हीं साम्राज्ये झालीं. हीं साम्राज्ये आपसांत कशी लढली, कांहीं काळ त्यांचे संबंध कसे सलोख्याचे असत, त्यांनीं एकमेकांचा कसा नाश केला, याच्या तपशीलांत शिरण्याचं आपणांस कारण नाही. तुला ग्रीक नगर संस्थानें व पश्चिम आशियांतील साम्राज्ये यांतील भेद लक्षांत येईल. अगदीं आरंभापासून या देशांत, मोठं राज्य अगर साम्राज्य याबद्दल अभिलाषा आढळून येतें. कदाचित् त्यांच्या प्राचीन संस्कृतीचाहि हा परिणाम असेल किंवा त्याला दुसरी कांहीं कारणं असतील.

याच काळांतील एक नांव तुला मनोरंजक वाटेल. हें नांव म्हणजे क्रोएसस्. तूं तें ऐकलंहि असशील. 'क्रोएसस्सारखं श्रीमंत होणं' अशीं इंग्लीशमध्ये म्हणच पडली आहे. क्रोएसस् किती श्रीमंत नि घमेंडखोर होता, पण शेवटीं त्याचा मद कसा उतरला, याबद्दलच्या गोष्टी तूं वाचल्याहि असशील. क्रोएसस् हा लिडीयाचा राजा. हें लिडिया आशियाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर, सध्यां जेथे आशियामायनॉर आहे तेथें होतं. समुद्राला लागूनच हा देश असल्यामुळं, त्या ठिकाणचा व्यापारहि

मोठा असला पाहिजे. या काळांत सायरच्या अमलाखालीं पर्शियन साम्राज्य बलाढ्य होत होतं. पुढें सायरस व क्रोएसस् यांच्यांत वितुष्ट येऊन सायरसनं क्रोएससचा पराभव केला. या पराभवाची हकिगत व त्याचप्रमाणें दारिद्र्य आल्यामुळें मदांध क्रोएसस् कसा भानावर आला याची माहिती हेरोडोटस नामक एका प्रसिद्ध ग्रीक इतिहासकारानं लिहून ठेवली आहे.

सायरचं मोठं साम्राज्य असून, कदाचित् तें पूर्वेकडे हिंदुस्थानच्या सीमेपर्यंत भिडलेलं असावं. त्याच्या वारसापैकीं डरीयसचं साम्राज्य तर त्याहूनहि मोठं होतं. इजिप्त, मध्यआशियांतील व हिंदुस्थानांतील सिंधू-नदीजवळील कांहीं प्रदेश, त्याच्या साम्राज्यांत मोडत असे. हिंदुस्थानांतील त्याच्या अंकित प्रदेशांतून बरंच खनिज सोनं त्याच्याकडे खंडणीदाखल खाना होई. यावरून त्याकाळीं, सिंधूच्या आसपास बरंच सोनं सांपडत असावं अंमं दिसतं. सध्यां तिथं सोनं तर सांपडत नाहींच; पण तो सर्व प्रदेश उजाड आहे. तेथील हवामान बदललं आहे याचं हें निदर्शक आहे.

तूं जर इतिहास वाचून गतकालीन परिस्थितीचा विचार करून त्याची सद्यःस्थितीबरोबर तुलना करशील तर, एक गोष्ट विशेष मनोरंजक वाटेल तुला. ती म्हणजे मध्य आशियांतील झालेली स्थित्यंतरे. याच प्रदेशांतून स्त्रीपुरुषांच्या असंख्य टोळ्या निघाल्या व त्या दूरदूरच्या प्रदेशांत पसरल्या. याच प्रदेशांत श्रेष्ठ, बलाढ्य, संपत्तीमान व दाट वस्तीचीं-आजच्या कलकत्ता अगर मुंबईहून फार मोठीं शहरे असून, त्यांचीं तुलना यूरोपांतील सध्यांच्या महत्त्वाच्या राजधान्यांशीं होईल. याच प्रदेशांत हिरवीगार वनश्री व सुंदर उद्यानें असून, हवामान समशीतोष्ण व आल्हाददायक होतें. पण या सान्या झाल्या गेलेल्या गोष्टी. आज कित्येक शतके, हाच प्रदेश उजाड व जवळजवळ वालुकामय आहे. तेथील प्रसिद्ध शहरांपैकीं, समरकंद, बुखारा अद्यापहि तग धरून आहेत. त्यांच्यामुळें अनेक

स्मृतिचित्रें डोळ्यापुढें येतात; पण आज ती फक्त आपल्या गतकालीन
“ स्वत्वा ” ची पिशाचें म्हणून वावरत आहेत.

मी पुन्हां तर्क लढवीत आहे. आपण ज्या काळाचा विचार करीत
आहोत, त्या काळांत समरकंद व बुखारा हीं शहरें नव्हती. त्यांचा उदय
व्हावयाचा होता. त्यांच्यावरील भविष्यकाळाचा पडदा अद्याप उघडावयाचा
होता नि मध्य आशियाची भरभराट व पतन या गोष्टी घडावयाच्या होत्या.

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

१११

११२

११३

११४

११५

११६

११७

११८

११९

जुन्या रुढींची अडगळ

१४ जानेवारी १९३१

तुरुंगांतील जीवनक्रमामुळं, मला कांहीं विचित्र संवयी जडल्या आहेत. त्यापैकीच एक म्हणजे मी फार लवकर—अगदी पहाटेपूर्वी—जागा होतो. ह्या संवयीला प्रारंभ गेल्या उन्हाळ्यापासून झाला. पहाट होत असतांना आकाशातील तारे एकामागून एक मावळत असल्याचं दृश्य मला आवडे. पहाटेपूर्वीचा चंद्रप्रकाश व प्रभातकाळातील मंद परिवर्तन, तू कधी पाहिलं आहेस कां ? चंद्रप्रकाश व अरुणोदय यांचं द्वंद मी पुष्कळ वेळा पाहिलं आहे. या द्वंदांत अरुणोदय नेहमीच विजयी होतो. पहाटेपूर्वी जो चमत्कारिक अर्धवट प्रकाश असतो, तो चंद्रप्रकाश कां उगवत्या दिवसाचा प्रकाश, हें ओळखणं कठीण पडतं. नंतर हा भ्रम एकदम नाहीसा होतो नि कळून येतं कीं, लख्ख उजाडलं असून द्वंदांत पराभूत झालेल्या निस्तेज चंद्रानं काढतां पाय घेतला आहे.

माझ्या या संवयीप्रमाणें, आकाशांत तारे लुकलुकत असतांनाच मी जागा झालों. पहाटेपूर्वीचं हवेंतील चमत्कारिक वातावरण प्रभातच्या आगमनाची ग्वाही देत होतं. मी वाचायला सुरवात केली; पण दूरच्या आरोळ्यांनीं व दंगलीनं या प्रातःकालीन शांततेचा भंग झाला. हळुं हळुं त्या वाढत चालल्या. माझ्या लक्षांत आलं कीं, आज संक्रांत. आजच माघ मेळ्याला आरंभ झाला. हजारों यात्रेकरूंचा मेळा त्रिवेणी संगमाकडे प्रातःस्नानाला चालला होता. त्रिवेणी संगम म्हणजे गंगा—यमुना संगम व त्या ठिकाणीं सरस्वती ही नदी त्यांना मिळते असा समज आहे. हे

यात्रेकरू जाताना पदें म्हणून होते व मधूनूनून 'गंगामाताकी जय' असा जयघोष करात होते. त्यांचा जयघोष, बंदीशाळच्या भिंतीपलीकडून माझ्या कानांवर आदळत होता. मी ऐकून विचार करूं लागलों. श्रद्धेची शक्ति किती मोठी आहे ? आपलं दारिद्र्य व दुःख विसरायला लावून, दूरदूरच्या प्रांतांतील लाखों लोकांना, याच श्रद्धेनं गंगामाईकडे ओढून आणलं होतं. वर्षांमागून वर्षे अशीं शकडो नव्हे हजारां वर्षे ते त्रिवेणी संगमाकडे येत होते. व्यक्ति येतात नि जातात. नवीं नवीं राज्ये व साम्राज्ये उदयास येतात. संता गाजवितात व भूतकालांत अंतर्धान पावतात; पण प्राचीन रुढी शत-कानुशतकं चालतात व पिढ्यामागून पिढ्या लोक त्यापुढें माना लववितात रुढीविषयीं म्हणशील तर, त्यांतील वरचसं घेण्याजोगं असलं तरी कित्येक वेळां त्या भयंकर अडगळीप्रमाणें होऊन रहातात; त्यामुळें आपल्याला प्रगति करतां येत नाही. १३०० वर्षांपूर्वी (अर्थात् मेळ्याची परंपरा त्यावेळींही कितीतरी जुनी होती.) या मेळ्याची जी माहिती लिहिली गेली आहे, ती वाचली तर आपण प्राचीनकाळाशीं एका अखंड दुव्यानं जोडलों गेलों आहोंत हा रोमदृषक विचार मनांत येतो; पण ज्यावेळीं आपल्याला पुढं जावयाचं असतं, त्यावेळीं आपल्याला रोखून धरण्याची चमत्कारिक संवय या रुढीशृंखलेला आहे. ती आपल्याला रुढीच्या मिठीत जंघळजंघळ बंदीवान करून टाकते. आपल्याला भूतकाळाचे पुष्कळ दुवे कायम ठेवावे लागतील; पण ज्या ज्या ठिकाणीं आपल्या पुढील प्रवासांत अडथळा येतो, त्या त्या ठिकाणीं रुढींचा बंदीवास तोडला पाहिजे.

गेल्हा तीन पत्रांत, आपण इसवी सनापूर्वीच्या ३००० तें ३५०० वर्षांच्या काळांतील जगाचं चित्र रेखटण्याचा प्रयत्न केला. मी नवी कालाचा उल्लेख केलेला नाही. मला तें आवडत नाही व तूंही त्या बाब-तीत डोक्याला फारसा शीण देऊं नकोस. याशिवाय या काळांत घडलेल्या

प्रसंगांचा नक्की काल मिळणं कठीण. पुढें मात्र प्रसंगांची सुसंगतता राखण्यासाठीं, कांहीं महत्वाच्या तारखा अगर सनावळी लक्षांत ठेवणं जरूर वाटेल. आज आपल्याला फक्त प्राचीन जगाचं सर्वसाधारण चित्र रेखाटायचं आहे.

आपण आतांपर्यंत ग्रीस, भूमध्य समुद्र किनाऱ्यावरील प्रदेश, इजिप्त, आशियामायनार व इराण यांचं ओझरतं अवलोकन केलं. आतां आपण आपल्या देशाकडे वळूं. हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास अभ्यासितांना एक मोठी अडचण उद्भवते. तत्कालिन आर्य लोकांनीं किंवा हिंदी लोकांनीं इतिहास ग्रंथ लिहिण्याची कधीच पर्वा केली नाही. आपण पूर्वीच्या पत्रांतून पाहिलंच आहे कीं, आर्यलोक अनेक बाबतींत पुढारलेले होते. त्यांनीं लिहिलेले ग्रंथ म्हणजे वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारत, हे ग्रंथ फक्त बुद्धिमान लोकच लिहू जाणे ! या व इतर साधनसामुग्रीमुळें प्राचीन इतिहासाच्या अभ्यासास मदत होते, तत्कालीन चालीरीती व आचारविचार कळतात; पण हे ग्रंथ म्हणजे तंतोतंत इतिहास नव्हेत. संस्कृतांतील एकच एक खरा इतिहास म्हणजे काश्मिरचा इतिहास व तोहि पुढें वऱ्याच काळा-नंतर लिहिला गेला. या इतिहास ग्रंथाचं नांव राजतरंगिणी असं असून, तो कल्हण नामक इतिहासकारानें लिहिला. सध्यां रणजित पप्पा (पंडित) या ग्रंथाचा अनुवाद करीत असून, तो जवळ जवळ पुरा होत आला आहे. हा फारच जाडा ग्रंथ आहे. जेव्हां त्याचा संपूर्ण अनुवाद प्रसिद्ध होईल, तेव्हां अर्थातच आपण तो उत्सुकतेनं वाचूं, दुर्दैवानं आपण तो मूळ संस्कृतांत वाचूं शकत नाहीं. कारण आपल्यापैकीं बहुतेकांना संस्कृत येत नाही. या ग्रंथामुळें आपल्याला प्राचीन काळाची विशेषतः काश्मिरा-विषयीची समग्र माहिती मिळेल. तुला माहितच आहे कीं, काश्मिर हें आपलं पुरातन धाम,

आर्य लोकां हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वीच, हिंदुस्थान सुधारलेला होता. सध्यां वायव्य सरहद्द प्रांतांत मोहोजादारो येथे जे अवशेष सांपडले आहेत, त्यावरून आर्यांनीं हिंदुस्थानांत पाऊल ठेवण्यापूर्वी तेथे महान् संस्कृति अस्तित्वांत होती, असं दिसतं. पण अद्यापि याविषयी आपणांस फारशी माहिती नाही. कदाचित् पुढे कांहीं वर्षांत पुराणवस्तु संशोधकांनीं व प्राचीन अवशेषांचा अभ्यास करणाऱ्या लोकांनीं, तेथील मिळण्यासारखी सर्व सामुग्री खोदून काढल्यानंतर, आपल्याला आणखी बरंच कळण्याचा संभव आहे.

याव्यतिरिक्त एक गोष्ट मात्र स्पष्ट आहे व ती म्हणजे द्राविडी लोकांची संपन्न अशी संस्कृति दक्षिण हिंदुस्थानांत व कदाचित् उत्तर हिंदुस्थानांतही असावी. त्यांच्या भाषा आर्यसंस्कृत भाषेच्या कन्यका नसल्या तरी फार पुरातन असून, त्या सुंदर वाङ्मयांनीं नटलेल्या आहेत. या भाषा म्हणजे तामीळ, तेलगू, कानडी व मल्याळी या असून, त्या दक्षिण हिंदुस्थानांत अद्यापही प्रचारांत आहेत. तुला कदाचित् माहित असेल की, हिंदी-राष्ट्रीय समेनं ब्रिटिश सरकारपेक्षां निराळ्या रीतीनं, म्हणजे हिंदुस्थानची भाषावार प्रांतरचना केली आहे. ही पद्धत फार चांगली आहे. त्यामुळे एकाच प्रकारचे, एकच बोली बोलणारे नि जवळ जवळ सारखेच चालीरीती असलेले लोक एकाच प्रांतांत समाविष्ट होतात. राष्ट्रीय समेने दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रांत म्हणजे उत्तर मद्रासमधील आंध्र देश, तामील नाड, मुंबईच्या दक्षिणेकडील कर्नाटक प्रांत व केरळ (जवळजवळ मलबार) हे असून या प्रांतांत अनुक्रमें तेलगू, तामील कानडी व मल्याळी या भाषा प्रचारांत आहे. हिंदुस्थानच्या भावी प्रांतरचनेंत त्या त्या प्रदेशांतील भाषांकडे बरंचसं लक्ष दिलं जाईल, ही गोष्ट संशयातीत आहे.

या ठिकाणी हिंदुस्थानांतील भाषाविषयी अधिक माहिती सांगण्यास हरकत नाही. युरोपांतील कांहीं लोकांचा व इतरत्रहि असा समज आहे की, हिंदुस्थानांत शेंकडों भाषा आहेत. हा समज अगदीच हास्यास्पद असून, तसं म्हणणारा गृहस्थ आपलं अज्ञानच प्रगट करतो. हिंदुस्थान-सारख्या मोठ्या देशांत अनेक बोली अथवा एकाच्या भाषेचे वेगवेगळे स्थानिक वाक्प्रचार अस्तित्वांत असणं सहाजकच आहे. याशिवाय देशांतील निरनिराळ्या भागांत पुष्कळ डोंगराळ-टोळ्या व इतर जे छोटे समाज आहेत, त्यांच्या विशिष्ट बोली आहेत. पण हिंदुस्थानचा विचार करतांना या गोष्टी गौण आहेत. फक्त शिरगणतीच्या दृष्टीनं काय तें त्यांना महत्त्व. कदाचित् माझ्या एका आरंभीच्या पत्रांत मी तुला सांगितलही असेल की, हिंदुस्थानातील भाषांचे प्रत्यक्ष असे दोनच वर्ग पडत त. एक वर उल्लेखलेली द्राविडी व दुसरा हिंदी-आर्यन. मुख्य हिंदी आर्य-भाषा संस्कृत ही असून, हिंदुस्थानांतील बाकीच्या हिंदी-आर्य भाषांची उत्पत्ति संस्कृतपासूनच आहे. या भाषा म्हणजे हिंदी, बंगाली, गुजराथी व मराठी या होत. याशिवाय दुसरेही कांहीं भाषाप्रकार अस्तित्वांत आहेत. आसाममध्ये आसामी व ओरिसा किंवा उत्कल प्रांतांत उरिया या भाषा प्रचारांत आहेत. उर्दू हा हिंदीचाच एक प्रकार असून हिंदुस्थानी हा शब्द हिंदी व उर्दू या दोहोंबद्दल वापरतात. हिंदुस्थानांतील प्रमुख भाषांची संख्या अवघी दहा असून त्या म्हणजे हिंदुस्थानी, बंगाली, गुजराथी, मराठी, तामीळ, तेलगू, कानडी, मल्याळी, उरिया व आसामी या होत. यापैकी हिंदुस्थानी ही आपली मातृ-भाषा पंजाब, संयुक्तप्रांत, बिहार, मध्यप्रांत, राजपुताना, दिल्ली व मध्य हिंदुस्थान या प्रदेशांत बोलली जाते. हा प्रदेश विस्तीर्ण असून तेथील लोकसंख्या पंधरा कोट आहे. अशा रीतीनं १५ कोट लोक थोड्याफार फरकानं हिंदुस्थानी बोलतात

व तुला माहितच आहे की, हिंदुस्थानच्या बहुतेक भागांतील लोकांना ती कळते. हिंदुस्थानची ती सामान्य भाषा होण्याची शक्यता आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की, मी वर उल्लेखिलेल्या इतर प्रमुख भाषा नामशेष व्हाव्यात. त्या प्रांतिक भाषा म्हणून राहिल्याच पाहिजेत. सुंदर वाङ्मयांनी त्या अलंकृत आहेत. शिवाय त्यांची उत्कृष्ट जोपासना झाली आहे. अशा भाषांना तेथील लोकांना पारखे करणं योग्य नाही, लोकांच्या विकासाचं व त्यांच्या मुलांबाळांच्या शिक्षणाचं एकमेव माध्यम म्हणजे त्यांची भाषा. हिंदुस्थानांत सध्यां प्रत्येक बाबतींत उलथापालथ झाली आहे नि आज आपण आपापसांतही इंग्लीशचाच बराच उपयोग करतो. मी तुला इंग्लीशमधून पत्र लिहणं अत्यंत हास्यास्पद असंल तरी, मी तसं करितच आहे ! आपली ही संवय लवकर जाईल, अशी मला आशा आहे.

प्राचीन हिंदुस्थानातील ग्रामपंचायती

१५ जानेवारी १९३१

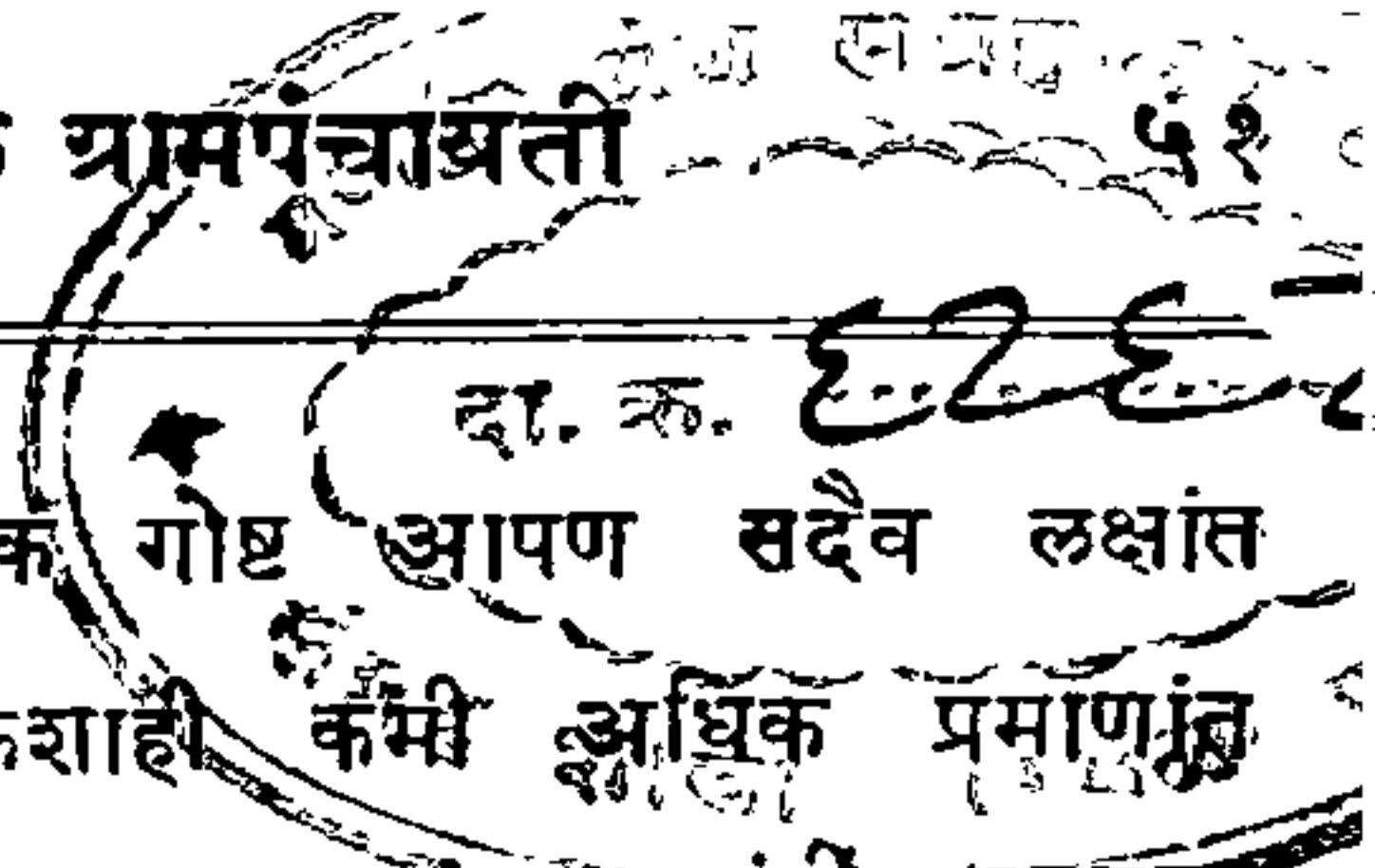
आपलं प्राचीन इतिहासाचं परिक्षण आटपायचं कसं ? मुख्य रस्ता सोडून मी वळणं घेत जातो. माझ्या गेल्या पत्रांत मी विषयाला सुरवात केली नाही तोच हिंदुस्थानच्या भाषांवरचं पुराण सुरुं केलं.

आतां, प्राचीन हिंदुस्थानकडे वळूं. तुला माहितच आहे की, आजचा अफगाणिस्थान, त्यावेळीं व नंतरही बराच काळपर्यंत हिंदुस्थानांत मोडत असे. हिंदुस्थानच्या वायव्य प्रदेशाला त्यावेळीं गांधार म्हणत. सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत गंगा-सिंधूच्या खोऱ्यांतून त्यावेळीं आर्यांच्या मोठ्या वसाहती होत्या. या आर्य वसाहतवाल्यांना इमारती बांधण्याची कला चांगलीच अवगत असावी. कारण त्यांच्यापैकी बरेच जण इराण व मेसोपोटेमियांतून आले होते व तेथे तर त्यावेळीं मोठमोठी शहरे अस्तित्वात होती. आर्य वसाहती तुटक असून, त्यांच्यामध्ये बरीचशी अरण्ये होती. विशेषतः उत्तर हिंदुस्थान व दक्षिण हिंदुस्थान यांच्यामध्ये एक मोठे अरण्य होतं. हें अरण्य ओलांडून, आर्य लोक वसाहतीसाठी दक्षिणेत गेले असतील, ही गोष्ट असंभवनीय वाटते; पण सामुदायिकरित्या नसलं तरी वैयक्तिकरित्या पुष्कळ आर्य संशोधन, व्यापार, आर्यसंस्कृतीचा प्रचार वगैरेसाठी दक्षिण हिंदुस्थानांत खात्रीनं गेले असले पाहिजेत. प्राचीन दंतकथेप्रमाणं, दक्षिणेकड जाणारा पहिला आर्य, अगस्ति ऋषी हा होता. त्यानं आर्यधर्म व संस्कृति यांचा संदेश द्राविडी लोकांना दिला.

यावेळपावेतो हिंदुस्थानचा परदेशाशी बराच व्यापार वाढला. मिरी-मिरची, सोनं, मोती, यासाठी समुद्रापलीकडचे अनेक व्यापारी दक्षिण हिंदुस्थानांत येऊं लागले त्यावेळीं तांदूळही बरेच निर्यात होत असे. मलबारांतील देवद्वार लाकूड तर बाबिलोनच्या प्राचीन राज्यप्रासादांच्या बांध कामाकरितां उपयोगांत आणल्याचं आढळून आलं आहे.

हळुंहळू, आर्यांनीं हिंदुस्थानांत आपली ग्रामीण पद्धत सुरू केली. ही पद्धत म्हणजे जुनी द्राविडी पद्धत व आर्यांच्या नवीन कल्पना यांचं मिश्रणच. या पद्धतीतील खेडी जवळ जवळ स्वतंत्र असून त्यावर लोक-नियुक्त पंचायतीचा अधिकार चाले. बरीचशीं खेडीं अगर छोटीं शहरे, एखादा राजा अगर जहागिरदार यांच्या अमलाखालीं संघटित केली जात. राजा अगर जहागिरदार कधीं कधीं लोकनियुक्त असैं, तर कधीं कधीं वंशपरंपरागत असे. रस्ते धर्मशाळा बांधणं व कालवे खोदणं व तत्सम सार्वजनिक कार्यांसाठीं निरनिराळीं खेडी सहकार्य करीत. राजा ही राज्यां-तील मुख्य व्यक्ती असली तरी, त्याला लहरीप्रमाणं कारभार करतां येत नसे. आर्यांचं सर्व कायदे व रीतीरिवाज त्यालाही कडक रीतीनं पाळावं लागत असैं. राजाला वाटेल तेव्हां राज्यावरून हुसकून लावल्याचा अगर त्याला दंड ठोठावण्याचा अधिकार प्रजाजनांना असे. *L'état c'est moi* अथवा हमकरेसो कायदा, असला प्रकार त्यावेळीं अस्तित्वांत नव्हता. थोडक्यांत सांगावयाचं म्हणजे, आर्यांच्या वसाहतींत एक प्रकारची लोक-शाही नांदत होती व आर्य रहिवाश्यांना, थोड्या प्रमाणांत कां होईना, सरकारवर नियंत्रण ठेवतां येत असे.

हिंदी आर्यांची ग्रीक आर्यांवरुन तुलना कर. त्यांच्यांत पुष्कळसा विरोधभाव असला तरी, साम्यही बरंच होतं. दोन्ही ठिकाणीं

कांहींशी लोकशाही नांदत होती. पण एक गोष्ट आपण सदैव लक्षांत ठेविली पाहिजे व ती ही की ही लोकशाही कमी अधिक प्रमाणांत फक्त आर्यापुरतीच मर्यादित होती. गुलाम अगर ज्यांना त्यांनी हलक्या जातींत ढकललं होतं, त्यांच्या बाबतींत लोकशाही आणि स्वतंत्रता ही तत्वे लागू नव्हती. हिंदुस्थानांत त्यावेळीं सध्यां सारख्या निरनिराळ्या जातीचा बुजबुजाट झाला नसला तरी समाजाचे चार वर्ण अगर जाती अस्तित्वांत होत्या. हे वर्ण म्हणजे ब्राह्मण, किंवा विद्वान उपाध्याय ऋषी वगैरे; क्षत्रिय अथवा राज्यकर्ते, वैश्य किंवा व्यापारी व उद्योगधंद्यात गुंतलेले लोक; आणि शूद्र किंवा मजूर व कामकरी हे होत. हे वर्णभेद प्रथमतः धंद्यावर उभारलेले होते. वर्णभेद पद्धतीला आणखी एक कारण संभवत व तें म्हणजे आर्यांची जित् लोकापासून अलित राहण्याची दृष्टी विपरित होती. आपल्या लोकांनी दुसऱ्या वर्गांत मिसळूं नये, असं त्यांना वाटत असे जातीला संस्कृतमध्ये वर्ण हा प्रतिशब्द आहे व आर्यांच्या घोरणाचा तो स्पष्ट निदर्शक आहे. आर्यलोक हिंदुस्थानांतील मूळच्या रहिवाशापेशां अधिक गौरवणीय होत, असेहि दिसून येत.

आपण हें लक्षांत ठेवलं पाहिजे की, आर्यांनी एका बाजूला श्रमजीवि वर्गाला पददलित ठेऊन, त्यांना लोकशाहीत कोणताही भाग ठेवला नव्हता तर दुसऱ्या बाजूला, आपसांत ते बरंचसं स्वातंत्र्य उपभोगित, आपल्य राजाला अगर राज्यकर्त्याला ते गौरशिस्त वागूं देत नसत व एखादा राज्यकर्ता तसा वागूं लागला तर, त्याला गादीवरून काढून टाकीत राजे बहुधा क्षत्रिय वंशांतील असत; पण युद्धकाळांत व इतर विकट प्रसंगी एखाद्या शूद्राला अगर खालच्या जातींतील इसमास—त्यांच्यांत पात्रता असेल तर—

सिंहासन काशीज करतां येई. या पुढील काळांत मात्र आर्यांची अधोगति झाली व जातिभेद पद्धति अधिक कडक झाली. मूळच्या वर्णांत आणखी बरेच भेद पडले व त्यामुळे देश दुर्बल बनून पतित बनला. याशियाय आर्यलोक आपल्या पूर्वीच्या स्वातंत्र्याच्या कल्पना विमरले. 'कोणताहि आर्य गुलाम होणार नाही व आर्यांच्या नांवाला काळिमा लावण्यापेक्षा, तो मृत्युहि पत्करील,' हे आर्यांचं ब्रीद असें.

आर्यांच्या वसाहतींतील खडी व शहरें यांची जी वाढ होई ती त्यांच्या आंखणीप्रमाणें होई. विशेष मनोरंजक गोष्ट म्हणजे त्यात भूमितीचा चराच उपयोग करण्यात येई. त्यांच्याही पुढची पायरी म्हणजे खुद्द बौद्ध धर्मांतहि भूमितीविषयक आकृत्यांना स्थान देण्यांत येत असे. सध्यांही त्यांच्याचशा हिंदू घरांतून भूमितीच्या कांहीं आकृत्यांचा [रांगोळ्या] निरनिराळ्या पूजोत्सवांत उपयोग करण्यांत येतो. आज भूमितीचा इमारतींचे बांधकाम व नगररचना यांजबरोबर निकटवर्ती संबंध आहे. आर्यांच्या आर्य खेड्यांची रचना, तटबंदी छावण्यासारखी असावी. कारण परचक्र देण्याची सदा भिती. परचक्राची भीति नाहीशी झाली, त्यावेळीं सुद्धां खेड्यांची ही रचना कायम होती. एक चौकोन, सभोवार भिती व त्यांना चार मोठे चार लहान दरवाजे, असं या ग्रामरचनेचं स्वरूप असें. या भितीच्या आंतल्या बाजूला रस्यांची व घरांची विशिष्ट आंखणी असें. खेड्यांच्या मध्यभागी पंचायत कचेरी असून, तेथे पंच जमत नि न्यायनिवाडा करीत. लहान खेड्यांत पंचायत घराएवजी, एका मोठ्या वृक्षाखाली पंच जमत. पंचायतींतील सभासदांची निवड, गांवकरी एकत्र जमून करीत.

पुष्कळ विद्वान् लोक, शहरात अगर खेड्यालगतच्या जंगलांत जाऊन चास्तव्य करीत. साधी रहाणी ठेवणें, अध्ययन करणें व गाजावाजा

न करतां कार्यं करणे, हे यांत उद्देश असत. जंगलांतच, त्यांच्याकडे पुष्कळ विद्यार्थी शिष्याकरितां येत. मग हळुहळू या गुरुशिष्यांची एक वसाहतच निर्माण होई. या वसाहतींना प्राचीन विश्वविद्यालये म्हणण्यास हरकत नाही. ही विश्वविद्यालये सुंदर इमारतींत नसलीं तरी, ज्ञानार्जनाच्या हेतूनें दूरदूरचे विद्यार्थी तेथे येत.

आपल्या आनंदभुवनासमोर भारद्वाज आश्रम आहे. तुला तो चांगला माहित आहे. कदाचित् तुला माहित असेल की, रामायणकाळांत भारद्वाज नांवाचा एक महान् ऋषि होऊन गेला. रामचंद्रानं आपल्या वनवासांत त्याचं दर्शन घेतलं, असं म्हणतात. असंही सांगतात की, त्याच्या सन्निध हजारो शिष्य व विद्यार्थी असत. कदाचित् भारद्वाजाच्या कुलगुरुत्वाखाली, तेथे एखादं विश्वविद्यालयहि असावं. त्याकाळीं भारद्वाजाचा आश्रम गंगेच्या तीरावर होता. गंगेचं पात्र त्या ठिकाणाहून एक मैल दूर असलं तरी, त्या काळीं तशी स्थिति असणं शक्य आहे. आपल्या बागेतील जमीन कांहीं ठिकाणीं वालुकामय आहे. त्याकाळीं ती गंगेच्या पात्रांत मोडत असावी.

हा प्राचीन काळ आर्यांच्या इतिहासांतील उज्वळ काळ होय. दुर्दैवानं, या काळचा इतिहास उपलब्ध नसल्यामुळं, तत्कालीन माहितीकरितां, इतिहासव्यतिरिक्त इतर ग्रंथावर आपणांस अवलंबून रहावं लागतं. दक्षिण विहारांतील मगध, उत्तर विहारमधील विदेह, काशी किंवा बनारस, कोसल (राजधानी अयोध्या किंवा अर्वाचीन फैजाबाद) गंगा व यमुना यांच्यामधील पांचाल हीं या काळांतील प्रमुख राज्ये. पांचाल देशांतील दोन प्रमुख शहरे म्हणजे मथुरा व कान्यकुब्ज हीं होत. हीं दोन्ही शहरे अस्तित्वात असून, त्यापैकी कान्यकुब्ज म्हणजेच आजचं कनोज असून ते कानपुराजवळ आहे. आरंभीच्या काळांतील आणखी एक शहर म्हणजे

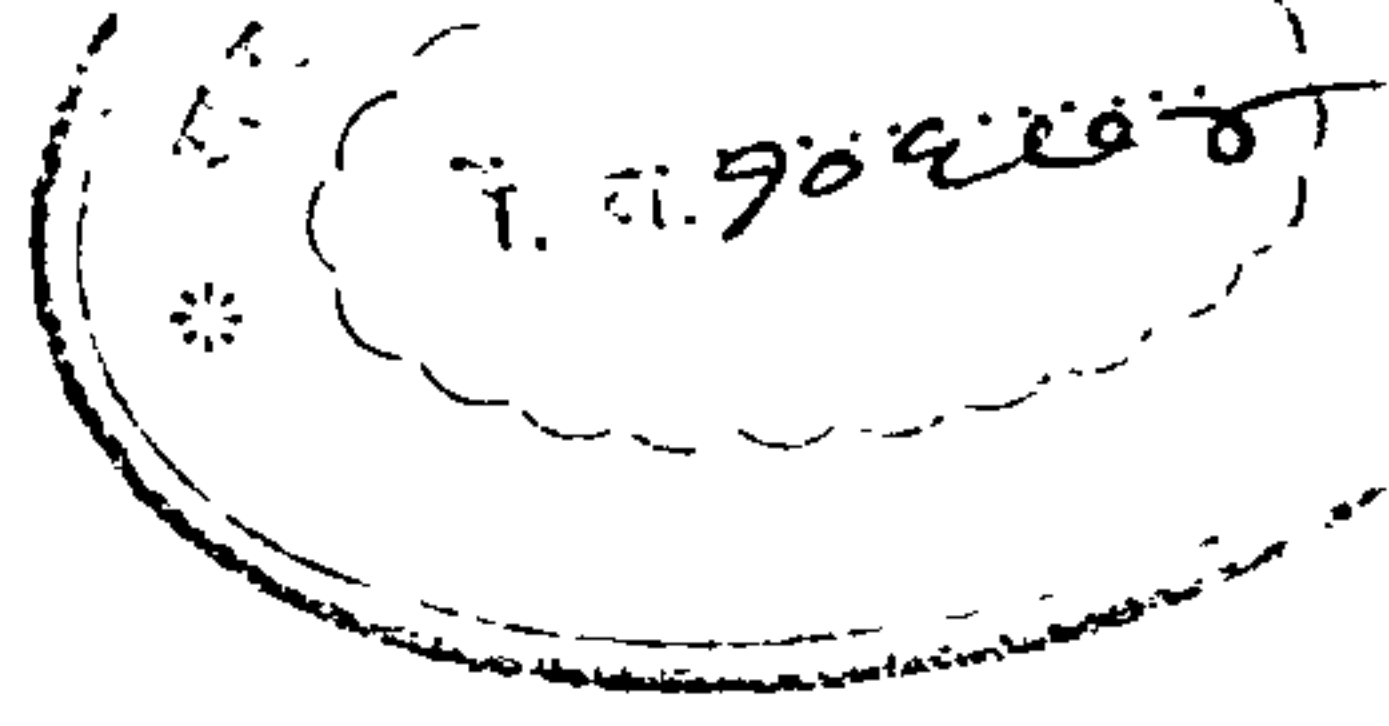
उज्जयनी. आज तें ग्वाल्हेर संस्थानांत एक छोटखानी शहर म्हणून अस्तित्वांत आहे.

याशिवाय पाटलीपुत्र अथवा पाटणाजवळ वैशाली नांवाचें शहर होतें. प्राचीन हिंदी इतिहासांतील प्रसिद्ध असं जें लिच्छवी घराणें, त्या घराण्याची ही राजधानी. हें राज्य लोकसत्ताक असून, तेथील राज्यकारभार प्रमुख लोकांचें एक मंडळ चालवी. या मंडळाचा अध्यक्ष लोकनियुक्त असून, त्यास नायक असं म्हणत.

जसजसा काळ लोटत चालला, तसतशीं मोठीं शहरें उदयास आलीं. व्यापार वाढला, कारागिरांचें कलाकुसरीचे धंदे व कला भरभराटींत आल्या शहरं व्यापाराचीं केंद्रं बनलीं. ज्या आश्रमांत विद्वान् ब्राम्हण आपल्या शिष्यांसह रहात, त्या आश्रमाचें रूपांतर मोठमोठ्या विश्वविद्यालयांत झालें व या विद्यालयांत, त्या काळांतील ज्ञात असे सर्व विषय शिकवले जाऊ लागले. ब्राम्हण युद्धशास्त्रदेखील शिकवीत. तुला आठवत असेलच कीं, महाभारतांतील पांडवांचा महान गुरू द्रोणाचार्य हा ब्राम्हण असून, त्यानं इतर विषयांबरोबरच युद्धकलाही शिकविली होती..

चीनमधील हजार वर्षे

१६ जानेवारी १९३१

आज बाहेरून जी बातमी आली आहे, या बातमीमुळे मनांत कालवाकालव, दुःख, समाधान व अभिमान अशा परस्परविरोधी भावनांचा गोंधळ उडाला आहे. नुकतीच सोलापूरची घटना कानावर आली व या घटनेची प्रतिक्रिया सर्व हिंदुस्थानभर कशी झाली, तेंही कळलं. देशांतोळ युवक हाराकिरी करीत असतांना व हजारों स्त्रीपुरुष लाठीहल्याला धैर्याने तोंड देत असतांना तुरुंगांत स्वस्थ बसून राहणं कठीण आहे. पण एका दृष्टीनं हें उत्तम शिक्षणच म्हणावयाचं. मला वाटतं, प्रत्येक व्यक्तीला आपली, अशा रितीनं आत्यंतिक कसोटी घेण्याची संधि यावी. आज, हालअपेष्टांना तोंड देण्यासाठी आपले देशबांधव धैर्याने पुढं जात आहेत व शत्रूंना वापरलेल्या नवीन अस्त्रामुळे व प्रत्येक जादा अपघातामुळे त्यांचं धैर्य दुणावत आहे. हें ऐकून एखाद्याचं हृदय पुलकीत होणं साहजिकच आहे.

एखाद्या विशिष्ट दिवसाच्या बातम्या मनांत घोळत असनांना, दुसऱ्या गोष्टीकडं लक्ष लागणं कठीण आहे; पण निरर्थक विचारामुळं फारसा फायदा होत नाही. जर आपल्याला कांहीं भरीव कार्य करावयाचं असेल तर मन ताब्यांत ठेवलं पाहिजे. म्हणूनच आपण प्राचीन काळाकडे परत जाऊन, सध्यांच्या धक्काबुक्कीपासून थोडा वेळ कां होईना दूर राहूं.

प्राचीन इतिहासाच्या बाबतीत चीन हिंदुस्थानचा भाऊ प्रथम त्याचाच विचार करूं. चीन व त्याचप्रमाणं पूर्व आशियातील जपान,

कोरिया, इंडोचायना सियाम व ब्रम्हदेश वगैरे देशांतील लोक आर्य वंशाचे नसून मंगोलियन वंशाचे आहेत.

५००० वर्षे अगर तत्पूर्वी चीनवर पश्चिमेकडून स्वारी झाली. या आक्रमक लोकांत, मध्य आशियांतील कांहीं टोळ्या असून, त्या चांगल्याच सुधारलेल्या होत्या. त्यांना शेतकी ज्ञात असून, ते गुरेढोरे व मेंढरांचे कळप पाळत असत. ते उत्तम घरे बांधित व एकंदरीत त्यांची समाजव्यवस्था बरीच विकास पावली होती. चीनमधील हो-हॅंग हो अगर पीत नदीच्या कांठी त्यांची वसाहत असून त्यांचे स्वतंत्र राज्यही होतं. शेंकडों वर्षे, त्यांचा सर्व चीनभर प्रसार चालु असून, या मुदतीत ते आपल्या कला व उद्योगधंद्याच्या दृष्टीने सुधारणा करीत होते. चिनी लोक हे मुख्यतः शेतकरी असून, मी आरंभीच्या पत्रांतून सांगितल्याप्रमाणे, त्यांचे नायक म्हणजे वस्तुतः महाजनच (Patriarch) असत. ६००-७०० वर्षांनंतर-म्हणजे जवळ जवळ ४००० वर्षांपूर्वी याओ नांवाचा एक पुरुष होऊन गेला. तो आपल्याला बादशाहा म्हणवीत असे. पण वास्तवीकरित्या इजिप्त अगर मेसोपोटेमियाप्रमाणे त्याचा दर्जा बादशाहाचा नसून, तो कमी अधिक प्रमाणांत महाजनच होता. चिनी लोक हे शेतकरी म्हणूनच जीवन कंठीत व मध्यवर्ति असं सरकार बव्हंशी अस्तित्वांत नव्हतंच.

मी तुला सांगितलंच आहे की, प्रथम जरी महाजन जंनंतां निवडून देत असली तरी पुढे ते वंशपरंपरागत झालं. चीनमध्ये हेंच बडल्याचं दिसून येतं, या ओच्या पाठीमागं त्याचा मुलगा गादीवर आला नाही; पण त्यानं, आपली गादी चालविण्याकरितां, देशांतल्या अत्यंत कर्तबगार समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तीची योजना केली. लवकरच हें पण वंशपरंपरागत झालं. असं म्हणतात की, याच हसीआ वंशानें ४०० वर्षे राज्य

केले. या वंशांतील शेवटचा राजा अतिशय क्रूर होता. त्याचा परिणाम ह्मणजे राज्यांत क्रांति होऊन, त्याला राज्याला मुकावं लागलं. हसीआ-वंशानंतर शांग अथवा यीन वंश गादीवर आला. या वंशानं जवळ जवळ ६५० वर्षे राज्य केलं.

एका लहानशा परिच्छेजांत व फक्त दोन तीन संक्षिप्त वाक्यांत मी चीनच्या एक हजार वर्षांच्या इतिहासाची वासलात लाविली आहे. आश्चर्य नाही कां हें ? पण इतिहासाच्या व्यापापुढें कोण काय करणार ? पण लक्षांत ठेव, माझ्या छोट्याशा परिच्छेदांमुळें कांहीं १००० तें १२०० वर्षांची काल-मर्यादा कमी होत नाही. आपल्याला नेहमी दिवस, महिने नि वर्ष या दृष्टीनं विचार करण्याची संवय लागलेली असते. कदाचित् शंभर वर्षांच्या काळाचीही कल्पना येणं तुला कठीण पडत असेल. तुझ्या वयाची १३ वर्षे हीही बरीचशी वाटतात नाही कां ? आणि शिवाय प्रत्येक जादा वर्षांमुळं तूं अधिक मोठी होत आहेस. अशा स्थितींत, तुझ्या मनांत हा इतिहासाचा १००० वर्षांच्या कालावधि कसा सामावूं शकेल ? फारच दीर्घ काळ हा पिढ्यामागून पिढ्या घेतात नि जातात. खेड्यांची शहरें होतात. पुढें तीं ढासळतात नि त्यांची जागा नवीन नवीन शहरें घेतात. इतिहासांतील गेल्या हजार वर्षांचा विचार कर. मग कदाचित् तुला विस्तृत कालमर्यादेची थोडी फार कल्पना येईल. या हजार वर्षांत, जगांत किती आश्चर्यकारक घडामोडी झाल्या आहेत.

चीनचा इतिहास ह्मणजे आश्चर्यच ! प्राचीन काळापासून चालत आलेली श्रेष्ठ संस्कृति, ५०० तें ८०० वर्षांपर्यंत राज्य करणारे राजवंश फक्त चीनच्या इतिहासात आढळतील.

ज्या ११०० वर्षांच्या काळाचं मी फक्त एका परिच्छेदामध्ये वर्णन केलं आहे, त्या काळातील चीनच्या मंद प्रगतीचा व विकासाचा विचार कर. हळूहळू महाजनपद्धति जाऊन मध्यवर्ति सरकार विकास पावलं. सुसं-

घटीत सरकार अस्तित्वांत आलं. या प्राचीन काळातही चीनला लेखन-कला माहीत होती; पण चीनची लेखनपद्धति आपल्यापेक्षां व तसंच इंग्लिश-फ्रेंच या लेखनपद्धतिपेक्षां फार वेगळी आहे. चीनच्या लेखन-पद्धतीत धुळाक्षरें नसून, प्रतिकें व चित्रें यांचा तोंत उपयोग गेला जातो.

६४० वर्षे राज्य केल्यानंतर, शांग घराणं कांतिच्या धक्क्यानं उलथून पडलं नि त्याजागी एक नवीन घराणं-चाऊ घराणं गादीवर आलं. या घराण्यानं शांगपेक्षाहि अधिक काळपर्यंत ह्मणजे ८६७ वर्षे राज्य केलं. चाऊ घराण्याच्या अमदानीतच संवटित असं चिनी राज्य उदयास आलं आणि त्यांच्याच कारकिर्दीत कॉनफ्युसिअस व लावो-त्सी हे दोन महान् चिनी तत्वज्ञानी होऊन गेले. या दोघांविषयी अधिक माहिती पुढे कधी तरी सांगेन.

शांग घराण्याला घालवून दिल्यावर, त्यांच्या कित्से नांवाच्या एका स्वामिनिष्ठ सरदारानं, चाऊ राजांच्या ताबेदारीपेक्षां देशांतर पत्करलं. आपल्या ५००० अनुयायांना घेऊन, त्यानं चीन बाहेर-कोरियात प्रयाण केलं. या देशाला त्यानंच कोरिया अथवा 'शांत प्रभातकाळची भूमि' असं नांव दिलं. कोरिया, चीनच्या पुर्वेला असल्यामुळें कित्से पूर्वेकडे किंवा उगवत्या सूर्याच्या प्रदेशाकडे गेला, असं ह्मणावयास हरकत नाहीं. कदाचित् आपण अतिपूर्वेच्या देशांत गेलो, अशी समजूत झाल्यामुळें की-त्सेनं हें नांव दिलं असावं. अशा रीतीनं कित्सेच्या कालापासून ह्मणजे इ. स. पूर्वी ११०० वर्षांच्या काळांत, कोरियाच्या इतिहासाला प्रारंभ झाला. कित्सेसं, आपल्या या नवीन देशांत, चीनच्या कलाकुसरी, इमारती बांधण्याची पद्धत, शेतकी व रेशीम तयार करण्याची कृति वगैरे गोष्टी नेल्या. कि-त्सेच्या पाठीमागून आणखी पुढलळ चिनी लोक कोरियात गेले. कित्सेच्या वंशजांनीं कोरियांत ९०० वर्षे राज्य केलें.

अर्थात कोरिया हा कांहीं सर्वांत पूर्वेकडील देश नव्हता. आपल्याला माहितच आहे की, त्याच्याहि पूर्वेला जपान आहे. पण कित्से ज्यावेळी कोरियांत गेला, त्यावेळची जपानची माहिती उपलब्ध नाही. जपानचा इतिहास चीन इतका, फार काय कोरिया इतकाहि जुना नाही. जपानी लोक म्हणतात की, त्यांचा पहिला बादशहा जिम्मू तेन्नो हा असून, त्यान इ. स. पूर्वी ६०० किंवा ७०० या काळांत राज्य केलं. जपानी लोक सूर्याला देव मानतात व हा पहिला बादशहा सूर्यवंशीय होता, असाहि समज रूढ आहे. त्याचप्रमाणे सध्यांचा जपानी बादशहा जिम्मू तेन्नोचा थेट वंशज असून, पर्यायानं तोहि सूर्यवंशीय आहे, असं मानलं जात.

आपल्या देशांतील रजपूत लोकही आपल्या घराण्याची वंशावळ थेट सूर्य व चंद्रापर्यंत नेऊन भिडवितात, हें तुला माहित आहेच. रजपुतांतील दोन प्रमुख घराणीं म्हणजे सूर्यवंशीय व चंद्रवंशीय हीं होत. उदे-पूरचा महाराणा हा आपल्याला सूर्यवंशीयाचा प्रमुख समजतो व आपल्या घराण्याचा संबंध अतिप्राचीन काळार्शी जोडतो. या रजपुत लोकांचा इतिहास अद्भुत असून त्यांच्या पराक्रमाच्या व औदार्याच्या गोष्टींना अंत नाही.

भूतकाळाची हांक

१७ जानेवारी १९३१

सुमारे २५०० वर्षांपूर्वी, प्राचीन जग असावं तरी कसं, हें आपण थोडक्यांत पाहिलं. आपलं हें निरीक्षण फारच त्रोटक व मर्यादित आहे. जे देश बरेचसे पुढारलेले होते, अगर ज्यांना कांहीं तरी ठाम इतिहास आहे अशाच देशांचा आपण विचार केला. उदाहरणार्थ, इजिप्तमधील महान् संस्कृतीचा आपण ओझरता उल्लेख केला. या संस्कृतीनं पिरॅमिडस् स्पीक्स (स्त्रीचे डोकें असलेली सिंहाकृति) व ज्या इतर अनेक गोष्टी निर्माण केल्या, त्यांचा विचार आपल्याला सध्या करता येत नाही. एकेकाळीं या संस्कृतीची चलती होती; पण आपण ज्या आरंभीच्या काळाची चर्चा करीत आहोंत, त्या काळांत तिला उत्तरती कळा लागली होती. नोसोसचा अंत-काळ समीप आला होता. चीनमध्ये फारच दीर्घ काळांतील घडामोडींचा आपण विचार केला. तेथें धनाढ्य असं मध्यवर्ति साम्राज्य कसं उदयास आलं, लेखनकला, रेशीम करण्याची व इतर सुंदर कृति यांचा विकास कसा झाला हें पाहिलं. कोरिया व जपान यांच्याकडेहि ओझरती नजर फेंकली. हिंदुस्थानातील सिंधूच्या खोऱ्यांतील मोहेन्जोदारोच्या अवशेषांतून आतां प्रगट होत असलेली संस्कृति, द्राविडी संस्कृति, या देशाचा परदेशाशी चालू असलेला मोठा व्यापार व शेवटी आर्यलोक यांचाहि आपण निर्देश केला. तसंच या काळांत आर्यांनीं लिहिलेले वेद, उपनिषदें, रामायण, महाभारतादि महाकाव्यें यांचाहि उल्लेख केला. यानंतर आर्यांची

संस्कृति उत्तरहिंदुस्थानात कशी पसरली, दक्षिणेत तिचा प्रवेश कसा झाला व द्राविडी संस्कृतीशी तिचा मिलाफ होऊन, एक नवीनच संस्कृति कशी निर्माण झाली, हेहि आपण पाहिलं. या नवीन संस्कृतीत द्राविडी अंश काहींसा असला तरी, आर्यन अंश बराचसा होता. विशेषतः या काळांत ग्रामीण समाजांचा लोकशाहीच्या पायावर कसा विकास होत गेला, खेड्याची हळुहळू वाढ होत लहान मोठी शहरं कशी बनली तसंच अरण्यातील आश्रमांचं विश्वविद्यालयांत कसं रूपांतर झालं, हेहि पाहिलं. मेसापोटेमिया व इराणमध्ये साम्राज्यामागून साम्राज्यं कशी झाली याचा आपण फक्त मोघम उल्लेख केला. नंतरच्या काळांत यें शालेल्या साम्राज्यापैकी, डारियसचं साम्राज्य हिंदुस्थानांत सिंधू नदीपर्यंत भिडलं होतं. पॅलेस्टाईनमध्ये, आपण ज्यू लोकांकडे ओझरता दृष्टीक्षेप केला. हे लोक संख्येनं थोडे असून, जगाच्या इवल्याशा कोपण्यात असले तरी, त्यानीं जगाचं बरचसं लक्ष वेधून घेतलं आहे. जगांतील मोठमोठे राजे काळाच्या स्मृतीत गडप झाले आहेत. पण ज्यू लोकांतील डेव्हिड, सालोमन या राजाची नांव स्मृतीपटलावर कायम आहेत नि त्यांचं कारण, बायबलमध्ये त्यांचा उल्लेख आहे. ग्रीसमध्ये, नोसोसच्या थडग्यावर आर्यांची नवीन संस्कृति उभारली गेल्याचं आपण पाहिलं. थावेळी नगर संस्थानें अस्तित्वेऊन भूमध्य समुद्राच्या आसपासच्या प्रदेशांत वसाहती झाल्या. रोम व त्याचे हाडवैरी कार्थेज ही आता कोठें क्षितीजावर चमकू लागली होती. व रोमला अद्याप मोठेपणा मिळायचा होता.

हे वरवरचे सिंहावलोकन झालं. ज्यांचा आपण उल्लेख केला नाही अशा देशाविषयीही थोडी फार माहिती मला सांगता आली असती. हे देश ह्मणजे उत्तर युरोप व आग्नेय आशियातील देश. या आरंभीच्या काळातहि, दक्षिण हिंदुस्थांतील घाडसी खलाशी बंगालचा उपसागर ओलांडून

मलाया द्विपकल्प व त्याच्या दक्षिणेकडील बेटांच्या सफरी करत. अर्थात् प्राचीन काळाचं सिंहावलोकन करतांना आपण कुठंतरी मर्यादा घातली पाहिजे; नाहीतर आपलं पाऊल कधींच पुढं पडणार नाही.

ज्या देशांचा विचार केला, त्यांचा प्राचीन जगांत समावेश होतो अस मानलं जातं. तरीही त्यावेळी, दूरदूरच्या देशांचं आपापसांत फारस दळणवळण नव्हतं. धाडसी खलाशी समुद्रपर्यटनं करीत. कांहीं लोक व्यापार व इतर कारणासाठीं लांबलांबचे खुष्कीचे प्रवास करीत; पण ते क्वचित प्रसंगींच. कारण त्यांत धोके जबरदस्त असून, भौगोलिक माहितीही तुटपुंजी होती. पृथ्वी गोलाकार नसून सपाट आहे, असा समज होता. यामुळं जे देश लगतच होतें, त्यांच्याशिवाय इतर देशाविषयीं कोणालाच फारशी माहिती नव्हती. उदाहरणार्थ, ग्रीसमधील लोकांना जशी चीन व हिंदुस्थानबद्दल माहिती नव्हती, तशी चिनी अगर हिंदी लोकांना भूमध्य समद्रालगतच्या प्रदेशांची माहिती नव्हती.

प्राचीन जगाचा नकाशा मिळाला तर तो एकदां पहा. जुन्या लेखकांनीं प्राचीन जग व नकाशे याविषयीं दिलेली कांहीं वर्णनें गंमतीचीं आहेत. या नकाशांतील कांहीं देशांना असाधारण आकार दिले गेले आहेत. या उलट, प्राचीन जगाचे जे नकाशे अलिकडे तयार करण्यांत आले आहेत, तेच अधिक उपयुक्त असून, त्या त्या काळाविषयीं वाचत असतांना या नकाशांचा तूं अवश्य उपयोग करशील अशी मला आशा आहे. नकाशे फारच उपयुक्त असतात. त्यांच्या अभावीं, आपल्याला इतिहासाची वास्तव कल्पना करता येत नाही. इतिहास शिकण्याकरितां मिळतील तेवढे नकाशे व प्राचीन इमारती व तत्कालीन अवशेषांचीं चित्रे अभ्यासून मिळविली पाहिजेत. इतिहासाचा निरस सांगाडा, हीं चित्रं भरून काढतात. त्याला जिवंतपणा आणतात. इतिहासापासून आपल्याला जर कांहीं शिका-

वयाचं असेल तर, विविध कृतिरुपांचा चित्रपटच आपल्या मनांत उभारहिला पाहिजे. इतिहास वाचतांना त्यांतील प्रसंग आपल्या नजरेसमोर वडत आहेत, असं वाटलं पाहिजे. इतिहास हे एक दिलखेचक नाटक असून, या नाटकाची रंगभूमि म्हणजे अखिल जग त्यांत वावरणारी पात्रं म्हणजे गतकाळांतील थोर स्त्रीपुरुष. हें नाटक कधीं कधीं आनंदपर्यवसायी असलं तरी बहुधा दुःख पर्यवसायी असतं.

चित्रं व नकाशे यामुळें इतिहासाचा भव्य देखावा आपल्या डोळ्यांत चटकन् भरतो. प्रत्येक मुलामुलीला ते मिळाले पाहिजेत. याहिपेक्षां चांगला मार्ग म्हणजे प्राचीन इतिहासाचे अवशेष स्वतः डोळ्यांनीं पहाणं. अर्थात् हें सर्व अवशेष डोळ्याखालीं घालणं शक्य नाहीं. कारण ते जगभर पसरले आहेत; पण आपण डोळे उघडे ठेवून पाहूं लागलीं तर प्राचीन काळचे थोडे फार अवशेष सहज दिसून येतील. मोठमोठ्या वस्तुसंग्रहालयांत छोटे छोटे अवशेष संग्रहित केले जातात. हिंदुस्थानांत इतिहास काळातील अवशेष भरपूर प्रमाणांत आढळून येत असले तरी, पुरातन काळचे अवशेष क्वचित्च अस्तित्वांत आहेत. निदान आतांपर्यंत तरी मोहेंजोदारो व हराप्पा ही या बाबतींत अपवादात्मक उदाहरणं होत. कदाचित् असाहि असेल कीं, बऱ्याचशा पुरातन इमारती, उष्ण हवामानामुळं जमीनदोस्त झाल्या असाव्यात. या उलट अधिक संभवनीय गोष्ट म्हणजे पुष्कळ इमारती भृष्टाखालीं असून त्या सूर्यप्रकाश मिळण्याची वाट पहात असाव्यांत. जसजसा त्यांना आपण सूर्यप्रकाश दाखवूं व आपल्याला प्राचीन अवशेष व शिलालेख आढळून येतील, तसतसा प्राचीन इतिहास आपला ग्रंथ खुला करील नि आपल्याला दगड-विटा व चुनारूपी ग्रंथांत आपल्या पूर्वजांनीं फार प्राचीन काळांत काय केलं, तें वाचावयास मिळेल.

तू दिल्लीला गेली होतीस. या शहराभोंवतीं पसरलेले कांहीं अवशेष व जुन्या इमारती तू पाहिल्या आहेस. पुनः या गोष्टी तू जेव्हां पाहून गतकाळाचा विचार करशील, तेव्हां आपण प्रत्यक्ष भूतकाळांतच वावरत आहोत, असं तुला वाटेल व त्यावरून कोणत्याही ग्रंथापेक्षां तुला अधिक माहिती मिळेल. अगदीं महाभारताच्या काळापासून दिल्लीत लोकांचं वास्तव्य असून, आतांपर्यंत दिल्लीला इंद्रप्रस्थ, हस्तिनापूर, तघ्लखाबाद, शहाजहानाबाद वगैरे निरनिराळीं नांवे मिळालीं आहेत. मला हीं सर्व नांवां देखील माहित नाहींत. जुन्या आख्यायिकांवरून असं दिसतं कीं, सात निरनिराळ्या ठिकाणी दिल्ली नांवाचीं सात शहरं असून, यमुना नदीच्या बदलत्या पात्राप्रमाणं त्यांचं स्थान हालवावं लागे. आज आपण हिंदुस्थानच्या सध्यांच्या राजकर्त्यांच्या अमलाखाली राईसिना अथवा नबी दिल्ली हे आठवं शहर उदयास आलेलं पहातो. साम्राज्यापाठीमागून साम्राज्य दिल्लीत उदयास आलीं ने लयास गेलीं.

काशी अथवा बनारस या अतिप्राचीन शहरीं जा व तेथील पडसाद ऐक. अज्ञात अशा गतकालाविषयीं— 'साम्राज्यं न्हास पावत असतां मी कालक्रमणा करीत आहे. भगवान् बुद्ध नवीन संदेश घेऊन माझ्याकडे आला. अनेक शतकं, लाखो लोक शांतिसमाधानासाठीं माझ्याजवळ येतात, ' इत्यादि गोष्टी काशी तुला सांगत नाहीं कां ? वृद्धा व पतिता, लुली चाणेरडी दुर्गंधीयुक्त व त्याबरोबरच बरीचसी जिवंत व युगायुगाच्या सामर्थ्यानं संयुक्त अशी ही काशी आहे. मनोहारिणी व अतर्क्य अशी काशी तिच्या नेत्रांत तुला हिंदुस्थानचा गतकाळ दिसेल आणि तिच्या जलतरंगांत तुला युगायुगांतील निनाद ऐकूं येतील. त्याहीपेक्षा जवळ जाऊन आपल्या प्रयागमधील अशोकस्तंभ पहा. अशोकच्या आदेशाप्रमाणें या स्तंभावर कोरलेला लेख वाच नि तुला गेल्या २००० वर्षांपुर्वीची हांक ऐकूं येईल.

संपत्ति जाते कोठें ?

१८ जानेवारी १९३१

मी तुला मसूरीच्या पत्त्यावर पाठविलेल्या पत्रांत, मनुष्य जसजसा पुढारत चालला तसतसा निरनिराळ्या वर्गांचा कसा विकास होत गेला, हें विशद करण्याचा प्रयत्न केला. अगदी आरंभीच्या माणसांचें जीवन फार खडतर होतं. अन्नासाठी त्यांना वणवण फिरावं लागे. ते दररोज शिकार करीत, कंदमुळें गोळा करीत व अन्नाच्या शोधार्थ ठिकठिकाणी भटकत. हळुहळू टोळ्या निर्माण झाल्या. या टोळ्या म्हणजे मोठी कुटुंबेच एकटं राहणं धोक्याचं आढळून आल्यामुळें, पुष्कळ माणसं एकत्र राहात व सर्वजग मिळून शिकार करीत. यानंतर एक मोठं स्थित्यंतर घडून आलं. शेतीच्या शोधामुळें त्यांच्या राहाणीत मोठाच फरक पडला. शेतीपद्धतीनं जमिनीत धान्य निर्माण करणं, हें सदा सर्वकाळ शिकार करण्यापेक्षां, अधिक सोपं असं लोकांना आढळून आलं, आणि जमिनीची मशागत, पीक पेरणी या गोष्टी म्हणजे तरी शेतीवरच जगणं. याचा परिणाम म्हणजे त्यांना पूर्वासारखं भटकणं अशक्य झालं व आपल्या शेतीच्या आसपास राहण्याची पाळी आली. अशा रीतीनं खेडी व शहरें उदयास आलीं.

शेतीमुळें दुसरेंही कांहीं बदल घडून आले. शेतीमुळें जें अन्न निर्माण होई, तें लागलीच उपयोगांत आणतां येणाऱ्या अन्नापेक्षां कितीतरी अधिक असें. हें जादा अन्न कोठारांत भरून ठेवण्यांत येऊं लागलं याचा परिणाम म्हणजे शिकारीच्या काळांत जो जीवनक्रम होता, त्यापेक्षां

आतां जीवनक्रम अधिक गुंतागुंतीचा झाला. लोकांतील कांहीं वर्ग शेतांत व इतरत्र काम करूं लागले व दुसऱ्या कांहींकडे व्यवस्था पहाण्याचं व रचना करण्याचं काम आलं. ज्याच्याकडे व्यवस्था व रचना हीं कार्ये सोपविण्यांत आली ते लोक हळूहळू प्रबळ होऊन महाजन, राजकर्ते, राजे नि सरदार बनले. अर्थात सत्ता त्यांच्याच हातीं असल्यामुळे जादा अन्नापैकीं पुष्कळसं अधिक ते आपल्याकरितां ठेवून घेऊं लागले. याप्रमाणें हें लोक श्रीमंत होत चालले व जे लोक शेतांत काम करीत त्यांना कसंबसं उदरनिर्वाहापुरतं अन्न मिळूं लागलं. पुढें एक काळ असा आला कीं, हे व्यवस्थापक व रचना करणारे लोक फारच ऐदी व नालायख बनले व त्यांच्या हातून सदर कामें नीटपणें होईनात. ते काम तर मुळींच करीत नसत; पण श्रमजीवि लोकांनीं जें अन्न उत्पादन केलं असेल त्यांतील भला मोठां वाटा उचलण्याची मात्र योग्य काळजी घेत. हळूहळू स्वतः कांहीं काम न करतां दुसऱ्यांच्या श्रमावर जगण्याचा आपल्याला हक्कच आहे, अशी त्यांची विचारसरणी बनली.

याप्रमाणें शेतीच्या आगमनामुळे जीवनांत किती फरक पडला हें तुला कळून येईल. अन्न संपादण्याच्या पद्धतींत सुधारणा व त्याचबरोबर सहज सुलभत्ता निर्माण करून शेतीनं समाजाचा सर्व मूलभूत पायाच बदलून टाकला. लोकांना फूरसत मिळूं लागली. निरनिराळे वर्ग अस्तित्वांत आले. प्रत्येकाला अन्नोत्पादनाकरितां काम करण्याची आवश्यकता नसलेमुळे कांहीं लोकांना इतर कामें करण्याची सवड मिळूं लागली. निरनिराळ्या हुन्नरी अस्तित्वांत आल्या नि नवीन नवीन उद्योगधंदे निघूं लागले. अर्थात् या सर्व स्थित्यंतरांत सत्ता मात्र प्रामुख्याने कारभार करणाऱ्या लोकांच्या हातींच राहिली.

यानंतरच्या काळांतसुद्धां अन्नोत्पादनाचे नवीन नवीन मार्ग व इतर वाढत्या गरजा यामुळें कितीतरी परिवर्तनें घडून आल्याचें तुला दिसून येईल. माणसाला अन्नाइतकीच इतर अनेक गोष्टींची आवश्यकता भासू लागली. याचा परिणाम म्हणजे उत्पादनाच्या साधनांत मोठी क्रांति झाली कीं त्याची प्रतिक्रिया होऊन समाज व्यवस्थेंतही स्थित्यंतर घडून यावयाचे. याचें एकच प्रमुख उदाहरण द्यावयाचें म्हणजे, जेव्हा कारखान्यातून वाफेचा उपयोग करण्यांत येऊं लागला व आगगाड्या नि जहाजे अमित्त्वांत आली तेव्हां उत्पादनाच्या व विभागणीच्या पद्धतींतही मोठा बदल झाला. कारांगिर व शिल्पी लोकांना आपल्या हातांनीं अगर ओबडधोबड साधनांनीं उत्पादन करण्यास जो वेळ लागे, त्यापेक्षां वाफेच्या कारखान्यामुळें किती तरी जलद काम होऊं लागले. मोठें यंत्र म्हणजे खरोखरच एक अवाढव्य हत्यारच होय. आणि रेल्वे व जहाजामुळें, दूरदूरच्या ठिकाणींही, अन्न व कारखान्यांतील उत्पादन, जलदीनें नेण्याची सोय झाली. यावरून सर्व जगांत केवढें परिवर्तन घडून आले असेल याची तुला कल्पना येईल.

इतिहासांतील प्रत्येक कालांत अन्न व उत्पादनाच्या नवीन नवीन व अधिकाधिक जलदीच्या साधनांचा शोध वेळोवेळीं लागला आहे. साहजिकच तुझी अशी कल्पना होईल कीं, जर अधिक उपयुक्त पध्दती उत्पादनाच्या बाबतींत उपयोगांत आली तर उत्पादन अधिकाधिक वाढून जग अधिकाधिक संपन्न झालं पाहिजे नि प्रत्येकाला अधिकाधिक वटा मिळाला पाहिजे. तुझी ही विचारसरणी थोडी बरोबर व थोडी चूक ठरेल. उत्पादनाची अधिक चांगली साधनें लाभली यामुळें जग खात्रीनं जास्त संपन्न झालं आहे. पण संपन्न झालेला भाग कोणता ? आपल्या देशांत अद्यापही भीषण दारिद्र्य व दुःख आहेच; पण इंग्लंड-सारख्या श्रीमान् देशांतही तोच प्रकार आढळून येतो याचें कारण काय ?

संपत्ति जाते कोठे ? जगात अधिकाधिक संपत्ति निर्माली जात असतांना गरीब हे गरीबच राहवेत, ही गोष्ट चमत्कारिक नव्हे कां ? अर्थात् काहीं देशांतून गरीबांच्या स्थितीत थोडीफार सुधारणा झाली आहे; पण उत्पादित नवीन संपत्तीच्या मानानें ती फारच मर्यादित आहे. यावरूनही संपत्ति कोणाच्या खिशांत जाते, हें आपल्याला कळून येईल. आपण ज्यांना व्यवस्थापक व रचना करणारे म्हणतो, त्यांच्यांच खिशांत ही संपत्ति जाते नि हा वर्ग प्रत्येक फायद्याच्या गोष्टीपैकी मोठा वाटा आपल्या पदरांत कमा पडेल, याकडे लक्ष देत असतो. याहीपेक्षां चमत्कारिक गोष्ट म्हणजे समाजांत असें काहीं वर्ग निर्माण झालें आहेत कीं, जे कामाचा अजिबात हात न लावता, दुसऱ्याच्या श्रमावर निर्माण झालेल्या उत्पादनाचा दांडगा वाटा उपटीत असतात. आणि तुझा कदाचित विश्वास बसणार नाही; पण याच लोकांचा आज सन्मान कला जात आहे. काहीं मूर्ख लोकांची तर अशी समजूत झाली आहे कीं, स्वतःच्या उदरनिर्वाहाकरितां काम करणं ही कमीपणाची गोष्ट आहे ! सध्यांच्या जगांत अशी उद्वेग-जनक स्थिति असल्यामुळें, शेतांत काम करणारे शेतकरी व कारखान्यांत राबणारे मजूर यांना, ते अन्न संपत्ति निर्माण करीत असूनही, दारिद्र्यांत जीवन कंठणं भाग पडत असलं, तर त्यांत आश्चर्य तें काय ? आज आपण स्वातंत्र्याची भाषा बोलत आहोंत; पण जगांतील हा उद्वेगजनक प्रकार नाहीसा झाला नाही, अगर जे प्रत्यक्ष राबतात त्यांना त्यांच्या श्रमाचा मोबदला मिळाला नाही, तर स्वातंत्र्याची किंमत काय ? राजकारण, राज्ये चालविण्याची कला, अर्थशास्त्र व राष्ट्राची संपत्ति कशी विभागावी यावर लठ्ठ पुस्तकें लिहलीं गेलीं आहेत; विद्वान प्राध्यापक या विषयांवर व्याख्यानेंही देतात. अशा रीतीनं, एकीकडे गप्पा, वादविवाद, चर्चा चालू असतांच दुसरीकडे राबणारे हालअपेष्टांत पिचत आहेत.

दोनशें वर्षांपूर्वी, मुत्सद्दी व तत्सम लोकांना उद्देशून प्रख्यात फ्रेंच तत्व-ज्ञानी व्हाल्टरे यानें पुढील उद्गार काढिले आहेत. तो ह्मणतो, “ जे जमिनीची मशागत करून, दुसऱ्याकरितां जगण्याची साधनें निर्माण करतात, अशा लोकांना भुके मारण्याची एक सुंदर कला, मुत्सद्द्यांनी आपल्या राजकारणद्वारे शोधून काढली आहे ! ” किती समर्पक हे उद्गार

असं असताही प्राचीन काळचा माणूस सुधारत गेला व हंळुं हळूं त्यानं रानटी निसर्गावर आक्रमण केलं. त्यानं जंगलं तोडलीं, घरे बांधली व शेती केली. असा समज आहे की, काहीं मर्यादेपर्यंत माणसानं निसर्गाला जिंकलं. लोक निसर्गाला जिंकल्याची भाषा बोलतात; पण हें काहींतरी बोलणें असून, तितकंस खरं नाही. यापेक्षां मनुष्याला निसर्गाची पारख बरोबर होऊं लागली व जसजशी त्याला अधिक पारख होऊं लागली, तसतसं निसर्गाबरोबर अधिकाधिक सहकार्य करणं व आपल्या कारणाकरितां निसर्गाचा अधिकाधिक उपयोग करून घेणं त्याला शक्य होऊं लागलं, असं ह्मणणं सयुक्तिक होईल. जुन्या काळांत माणसं निसर्गसिद्ध चमत्काराला भीत असत. निसर्गाचे मार्ग समजाऊन घेण्या-ऐवजीं ते त्याची पुजा करीत. नैवेद्य अर्पण करीत. जणूं काय निसर्ग ह्मणजे रानटी पशू असून, त्याला समजावण्यासाठीं व भुलविण्यासाठीं या गोष्टीची आवश्यकता होती ! मेघगर्जना, विजेचा कडकडाट व सांथीचे रोग, यामुळं माणसं घाबरून जात व या गोष्टी फक्त नैवेद्या-मुळेच टळणें शक्य आहे, असं मानत. पुष्कळ भोळे लोक सूर्यग्रहण वा चंद्रग्रहण ह्मणजे आपत्ति मानतात, या अगदीं साध्या व स्वाभाविक घडणाऱ्या प्रकारांचे मर्म समजाऊन घेण्याऐवजीं, लोक वावरून जातात नि सूर्यचंद्राची सुटका व्हावी ह्मणून उपवास व स्नानें करतात ! सूर्य

चंद्र आपलें रक्षण करण्यास समर्थ आहेत, त्यांच्याविषयी काळजी करण्याचे कारण नाही.

आपण सुधारणा नि संस्कृतीच्या विकासाबद्दल गप्पा मारतो आणि आपण पाहिलेच आहे की, त्यांचा आरंभ, माणसं खेडी व शहरे यांतून स्थाईक झाल्यावरच झाला. अन्नाच्या वाढत्या पुरवठ्याबरोबर, त्यांना अधिक फुरसत मिळू लागली व त्याचा परिणाम ह्यणजे त्यांच्या डोक्यांत शिकार करणे, अगर खाणं यांशिवाय इतर विषय घोंगू लागले. विचार शक्तीच्या विकासाबरोबर, कलाकुसरी व सर्वसाधारण संस्कृतीचा विकास झाला. हळुहळू लोकसंख्या वाढू लागली व लोकांना दाट वस्तीनं रहाण्याची पाळी आली. ते वरचेवर परस्परांना भेटू लागले व एकमेकांत देवाणघेवाण सुरू झाली. अर्थात् लोकांना जर एकत्र राहायचं असेल तर त्यांनी एकमेकांच्या सोईकडे लक्ष दिलं पाहिजे. त्याबरोबरच आपल्या सहकाऱ्यांना व शेजाऱ्यांना त्रास होईल अशीं कृत्ये करण्याचं टाळलं पाहिजे, नाहीतर सामाजिक जीवन अशक्य होऊन जाईल. उदाहरणार्थ, एखादं कुटुंबच घ्या. कुटुंब हा लहानसा समाजच असून, कुटुंबातील मंडळानीं एकमेकांच्या सोईकडे लक्ष दिलं तर सर्वजणच सुखानं राहू शकतील सर्वसाधारणतः कुटुंबात ही गोष्ट अशक्य नाही; कारण कुटुंबातल मंडळी प्रेमाच्या धाग्यानं बांधली गेलेली असतात. पण अशा स्थितीतही कधीकधी असें प्रसंग उद्भवतात की, त्यावेळीं सौजन्याला पायाखाली घुडवून आपण असं दाखवून देतो की, आपण फारसे सुसंस्कृत अगर सुधारलेले नाही. कुटुंबापेक्षा मा. समुहामध्ये तर ही गोष्ट तंतोतंत आढळून येते. मग ते आपले शहर तर आपल्या शहरांतील लोक अगर देशबाधक किंवा दुसऱ्या देशात लोक असोत. अशा रीतीनं लोकसंख्येच्या वाढीचं पर्यवसान म्हणजे अधिक विस्तृत सामाजिक जीवन, अधिक संयम व दुसऱ्याच्या

चाबतीत अधिक सौजन्य. संस्कृती व सुधारणा यांची व्याख्या करणं कठीण आहे व मी ती करीतही नाही; पण संस्कृतीत ज्या अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव होतो, त्यांत संयम व सौजन्य ही प्रामुख्याने आहेत. जो गृहस्थ संयमी नाही अगर ज्याच्या जवळ सौजन्य नाही, तो मनुष्य असंस्कृत आहे असं बेधडक समजावं.

इसवी सनापूर्वीचे सहावे शतक

२० जानेवारी १९३१

इतिहासाच्या पुढील दीर्घ प्रवासाला आरंभ करूं. २५०० वर्षा-पूर्वीच्या एका मोठ्या टप्याजवळ अगर थोड्या निराळ्या अर्थानं बोलावयाचं झाल्यास इसवी सनापूर्वी ६०० वर्षांच्या काळाजवळ आतां आपण येऊन थडकलो आहोत. हा कालमान अगदीं तंतोतंत आहे असं समजू नकोस. मी तुला फक्त ठोकळ कालमान सांगत आहे. या सुमारास चीन-हिंदुस्थानपासून तो इराण-ग्रीसपर्यंत निरनिराळ्या देशांत अनेक महापुरुष, महान तत्वज्ञानी व धर्मसंस्थापक होऊन गेले. ते सर्व समकालीन होते असं नव्हे; पण कालमानदृष्ट्या ते जवळजवळ असल्यामुळं, इसवी सनापूर्वीच्या सहाव्या शतकांतील हा काळ मोठा चित्तवर्धक झाला आहे. सर्व जगांत विचारांची प्रचलित परिस्थिति विषयीं असंशोध व त्यांत कांहीं-तरी सुधारणा घडून यावी म्हणून आशा व आकांक्षा यांची-एकच लाट उसळली गेली. लक्षांत ठेव. लोकांची स्थिति सुधारावी, त्यांच्यात योग्य परिवर्तन व्हावं व त्यांचा दुःखभार हलका व्हावा, हेच धर्माच्या थोर संस्थापकांचे उद्देश असत. एका दृष्टीनं ते महान् क्रांतिकारक असून, विद्यमान धातुक प्रवृत्तीवर कोरडे ओढण्यास डरत नसत. ज्या ज्या ठिकाणीं जुन्या परंपरेला अनिष्ट वळण मिळालं असेल किंवा भावी विकासाला तिचा प्रतिबंध झाला असेल, त्या त्या ठिकाणीं, ते तीव्र हल्ला चढावीत व न भितां तिचं उच्चाटण करीत. या सर्वापेक्षाही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ते उदात्त जीवनक्रमाचा आदर्श पुढं ठेवीत. प्रत्येक पिढी.

तील असंख्य लोकांना--पिढ्या पाठीमागून पिढ्यांना हा आदर्श एक ध्येयचक्र वाटे व त्यांना त्यापासून स्फूर्ति मिले.

इसवीसनापूर्वी ६ व्या शतकांत हिंदुस्थानांत बुद्ध व महावीर, चीनमध्ये कॉन्फ्युसिअस व लावो-त्सी, इराणमध्ये झाराथुष्ट किंवा झोरो-आस्टर व सामोस या ग्रीक बेटांत पायथॅगोरस हे होऊन गेले. तू हा नव कदाचित् निराळ्या कारणासाठी ऐकली असतील. शाळेतील सर्व साधारण मुलांची अगर मुलींची पायथॅगोरस विषयीची कल्पना म्हणजे पायथॅगोरस या उपद्व्यापी गृहस्थानं भूमितीतील एक सिद्धांत प्रस्थापित केला व तो त्यांना शिकण्याची पाळी आली आहे ! पायथॅगोरसचा हा सिद्धांत युक्लिडच्या अगर इतर कोणत्याही भूमितीत आढळून येईल. या सिद्धांताशिवाय पायथॅगोरसचो, एक मोठा विचारी पुरुष म्हणूनही, ख्याति आहे. आपल्याला त्याच्याविषयी फारशी माहिती नाही व काही लोकांना तर तो होऊन गेला की नाही याचीच शंका वाटते.

इराणमधील झोरोआस्टर हा झोर आस्ट्रियन धर्माचा संस्थापक असं म्हणतात; पण त्याला धर्मसंस्थापक म्हणणं कितपत योग्य होईल हा प्रश्न आहे. यापेक्षा त्यानं इराणमधील पूर्वीचें विचार व धर्म यांना निराळं वळण व निराळं स्वरूप दिलं असं म्हणणं अधिक संयुक्तिक होईल. गेली कित्येक वर्षे हा धर्म इराणमध्ये क्वचितच आढळून येतो. फार पूर्वी जे पारशी लोक इराणांतून हिंदुस्थानांत आले, त्यांनी हा धर्म आपल्याबरोबर आणला.

चीनमध्ये याच काळांत, कॉन्फ्युसिअस किंवा कॉंग-फ्यु-त्सी व लावोत्सी हे दोन महापुरुष होऊन गेले. धर्माचा जो रूढ अर्थ आहे त्या अर्थाप्रमाणे हे दोघेही पुरुष धर्मसंस्थापक नव्हते. कोणी काय करावं व काय करूं नये याबद्दल त्यांनी बरेच नैतिक व सामाजिक नियम घालून

इसवी सनापूर्वीचे सहावे शतक

२० जानेवारी १९३१

इतिहासाच्या पुढील दीर्घ प्रवासाला आरंभ करूं. २५०० वर्षा-पूर्वीच्या एका मोठ्या टप्याजवळ अगर थोड्या निराळ्या अर्थानं बोलावयाचं झाल्यास इसवी सनापूर्वी ६०० वर्षांच्या काळाजवळ आतां आपण येऊन थडकलो आहोत हा कालमान अगदीं तंतोतंत आहे असं समजू नकोस. मी तुला फक्त ठोकळ कालमान सांगत आहे. या सुमारास चीन-हिंदुस्थानपासून तो इराण-ग्रीसपर्यंत निरनिराळ्या देशांत अनेक महापुरुष, महान तत्वज्ञानी व धर्मसंस्थापक होऊन गेले. ते सर्व समकालीन होते असं नव्हे; पण कालमानदृष्ट्या ते जवळजवळ असल्यामुळं, इसवी सनापूर्वीच्या सहाव्या शतकांतील हा काळ मोठा चित्तवर्धक झाला आहे. सर्व जगांत विचारांची प्रचलित परिस्थिति विषयी असंसोष व त्यांत कांहीं तरी सुधारणा घडून यावी म्हणून आशा व आकांक्षा यांची-एकच लाट उसळली गेली. लक्षांत ठेव. लोकांची स्थिति सुधारावी, त्यांच्यात योग्य परिवर्तन व्हावं व त्यांचा दुःखभार हलका व्हावा, हेच धर्माच्या थोर संस्थापकांचे उद्देश असत. एका दृष्टीनं ते महान् क्रांतिकारक असून, विद्यमान धातुक प्रवृत्तीवर कोरडे ओढण्यास डरत नसत. ज्या ज्या ठिकाणीं जुन्या परंपरेला अनिष्ट वळण मिळालं असेल किंवा भावी विकासाला तिचा प्रतिबंध झाला असेल, त्या त्या ठिकाणीं, ते तीव्र हल्ला चढावीत व न भितां तिचं उच्चाटण करीत. या सर्वांपेक्षाही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ते उदात्त जीवनक्रमाचा आदर्श पुढं ठेवीत. प्रत्येक पिढी.

लाभेना आजूबाजूच्या ऐषआरामांत देखील त्याचं मन रमेना. सिध्दार्थाची पत्नी तरुण व सुंदर असून, त्याची ती लाडकी होती; पण तिला सुद्धा त्यांचं मन दुःखी लोकांविषयीच्या विचारापासून परावृत्त करतां येईना. 'या सर्व अनिष्ट प्रकारावर उपाय काय ?' हा एकच ध्यास त्याला लागला होता. शेवटी त्याचे विचार इतके अनावर झाले की, एका मध्यरात्रीच्या सुमारास त्यानं आपला प्रासाद, आरली आवडती माणसं यांचा त्याग करून आपल्या मनांत कळोळ उठविणाऱ्या प्रश्नांचं उत्तर शोधून काढण्यासाठी या अफाट जगांतील प्रवासास आरंभ केला. हवी असलेली उत्तरं मिळवण्यासाठी, त्याला दीर्घ तपश्चर्या करावी लागली. असं म्हणतात की, पुष्कळ वर्षांनंतर, गया येथील एका पिंपळ वृक्षाच्या छायेखाली तो आसनस्थ असतां, त्याला ज्ञानदृष्टि प्राप्त झाली. तेव्हांपासून लोक त्याला बुद्ध (ज्ञान-दृष्टि प्राप्त झालेला) म्हणूं लागले. ज्या वृक्षाखाली तो आसनस्थ होता त्याला बोधी वृक्ष असं नांव पडलं. यानंतर बुद्धानं सारनाथ किंवा तात्कालीन इसीपाटणातील मृगारण्यांत—प्राचीन काशीच्या छायेखाली आपल्या शिकवणूकीस आरंभ केला व 'उच्च जीवनक्रमाचा मार्ग' दाखवून दिला. दंवाच्या नांवाखाली होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या यज्ञाचा त्यानं निषेध केला व राग, द्वेष, मत्सर, आणि मनोविकार व भ्रामक विचार-सरणीचा त्याग करण्याचा उपदेश केला.

ज्यावेळी बुद्धाचा अवतार झाला, त्यावेळी हिंदुस्थानांत वैदिक धर्म अस्तित्वांत होता; पण बुद्धापूर्वीच या धर्माला विकृत स्वरूप येऊन, त्याचा अधःपात झाला होता. आपल्या तुंबड्या भरण्यासाठी, ब्राह्मण धर्मगुरूंनी समाजांत अनेक धर्मविधी, पूजा व धर्म भोळेपणा घुसडला होता. कारण, लोक जितके धर्मवेडे होतील तितकी धर्मगुरूंची अधिकाधिक चलती राहणार ! जातीय पध्दत अधिक फडक होऊन, सामान्य लोकांना शकुन, जादूटोणा,

मंत्रविद्या व ढोंगी वैद्यशास्त्र यांची दहशत बसली. अशा रीतीनं या लोकांना कांवूत आणल्यावर भिक्षुक वर्गानं क्षत्रिय राज्याकर्त्यांची सत्ता उलथून पाडण्याचं ठरविलं ब्राम्हण व क्षत्रिय या दोन वर्गांत कलह सुरू झाला. बुध्द एक महान लोकप्रिय सुधारक म्हणून पुढें आला होता. भिक्षुक-शाहीच्या जुलुमी सत्तेवर व वैदिक धर्मांत घुसलेल्या सर्व अनिष्ट प्रथांवर त्यानं जोराचा हल्ला चढविला. पूजाविधी व तत्सम गोष्टीपेक्षां बुध्दाचा सदाचरण व सत्कृत्ये यावर भर असै. थोड्याच काळांत, त्यानं आपली तत्वे मान्य असणाऱ्या शिष्य-शिष्यिणींचा एक संघ स्थापन केला.

धर्म यादृष्टीनं बौध्दधर्माचा हिंदुस्थानांत, कांहीं कालपर्यंत फारसा प्रसार झाला नाहीं. पुढें या धर्माचा हिंदुस्थानांत कसा प्रसार झाला व पुन्हां स्वतंत्र धर्म या नात्यानं त्याचं आस्तित्व कसं संपुष्टांत आलं हे आपण नंतर पाहूं. बौध्दधर्म, सिलोनपासून चीनपर्यंत दूरदूरच्या देशांत पसरला असला तरी हिंदुस्थानांत मात्र तो ब्राम्हणी किंवा हिंदू धर्मांत विलीन होऊन गेला. अर्थात् ब्राम्हणी धर्मावर त्याचा बराच परिणाम होऊन, त्यांतील थोड्याफार रुढी व धर्मविधी मोडले गेले, हें आपणांस विसरून चालणार नाहीं.

आज जगांतील कोणत्याही धर्मापेक्षां बौध्द धर्मांच्यांची संख्या अधिक आहे. बौध्दधर्मानंतर प्रमुख धर्म म्हणजे ख्रिश्चन, मुस्लीम व हिंदू धर्म हे असून त्यांच्या अनुयायांची संख्याही मोठी आहे. या व्यतिरिक्त इतर धर्म म्हणजे हेब्रू, शीख व पार्शी हे होत. धर्म व त्यांच्या संस्थापकांनी इतिहासांत फारच महत्वाच्या भूमिका केल्या. असल्यामुळें, इतिहासाचं निरीक्षण करतांना, आपल्याला त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं. त्यांच्याविषयी लिहितांना मला थोडे अवघड झालं आहे. मोठ्या मोठ्या धर्मांचे संस्थापक हे जगांत, आजपर्यंत होऊन गेलेल्या अत्यंत थोर व

उदात्त वृत्तीच्या लोकांपैकी होत हे वादातीत आहे. मात्र त्यांच्या-शिष्यांत अगर अनुयायांत बरेच वेळा त्यांचा थोरपणा किंवा भलेपणा आढळून येत नाही. इतिहासावरून आपल्याला पुष्कळदा असं दिसून येते की, जो धर्म आपल्याला उच्च पातळीवर नेण्याकरिता नि आपल्यांत सुधारणा अगर सत् प्रवृत्ती निर्माण करण्याकरिता स्थापन होतो, तो पुढे अनेकवेळा माणसांना पशुप्रमाणे वागायला लावतो. लोकांत ज्ञान दृष्टि आणण्या-तेवजी तो त्यांना अज्ञानांधःकारांत ठेवितो; त्यांची मनं विशाल बनविण्या-ऐवजी तो त्यांना कोत्या मनोवृत्तेचा बनवून, त्यांच्यांत असहिष्णुतेचे विष निर्माण करतो. धर्मासाठी पुष्कळ उदात्त व तेजस्वी कृत्ये घडली आणि धर्मासाठी ह्मणून लाखो लोकांच्या कत्तली उडून, शक्य तेवढी पापंही झाली.

मग धर्माच्या बाबतीत कोणती दृष्टि स्वीकारावी ? कांहीं लोकांना वाटतं धर्म ह्मणजे दुसरें जग-स्वर्ग, नंदनवन-वगैरे. स्वर्गारोहणाच्या आशेनं ते धर्मप्रवृत्त बनून कांहीं विवक्षित गोष्टी करतात. असले लोक पाहून मिठाईच्या आशेनं, दंगा न करणाऱ्या मुलांची मला आठवण होते. ज्या मुलांच्या डोक्यांत फक्त मिठाईचेच विचार घोळतात, त्यांना योग्य शिक्षण मिळालं असं ह्मणता येईल कां ? तुला तर मिठाईच्या आशेनं कांहींही करायला तयार होणारी मुलं मुळीच आवडणार नाहीत. मग प्रौढ माणसं असाच विचार करूं लागली व तसं वागू लागली तर तूं त्यांना काय ह्मणशील ? तसंच पाहिलं तर स्वर्ग व मिठाई यांत तात्विकदृष्ट्या फारसा फरक नाही. आपण सर्वजण कमी अधिक प्रमाणांत स्वार्थी आहोत; पण मुलांना मात्र आपण असं शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करतो की, त्यामुळं ते शक्य तितके निःस्वार्थी बनतील. कसं कां होईना, आपण आपलं ध्येय निरपेक्ष ठेऊन, त्याप्रमाणे वागण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

आपल्या प्रयत्नांची फळं चाखावयास, निदान पहावयास मिळावेत

अशी आपली इच्छा असते व ती स्वाभाविकच आहे. पण आपण कशाची अपेक्षा करतो ? आपण स्वतः पुरते पाहतो की, त्यापेक्षांहि व्यापक दृष्टी ठेउन समाजाच्या, आपल्या देशाच्या अगर मानव जातीच्या हिताकडे लक्ष देतो ? अर्थात् व्यापक हितांत आपलाहि समावेश होतोच. थोड्याच दिवसापूर्वी माझ्या एका पत्रांत मी एक संस्कृत श्लोक उद्धृत केल्याचे मला आठवतं. कूटुंबाच्या हितासाठी व्यक्तीचा, समाजाच्या हितासाठी कूटुंबाचा त्याग करावा, असा त्या श्लोकाचा आशय होता. आज मी संस्कृतमधील आणखी एका श्लोकाचा भावार्थ सांगतो. हा श्लोक भागवतांतील असून त्याचा आशय पुढील प्रमाणं आहे, ' मी अष्टांग परिपूर्ण अशा ब्रह्मानंदाची आशा करीत नाही, किंवा जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून माझी मुक्तता व्हावी, अशीही माझी याचना नाही. हे भगवान! माझ्या वाऱ्याला सर्व प्राणिमात्रांचीं दुःखे येऊन त्यांची हाल अपेष्टांतून मुक्तता होत असेल तर ती होऊं दे. '

धार्मिक वृत्तीच्या एका माणसाचं एक मत, तर दुसऱ्याचं दुसरं मत असतं आणि पुष्कळ वेळां ते एकमेकांना मूर्ख किंवा सोदे समजातात. त्यापैकी बरोबर कोणाचं ? ज्यागोष्टी दिसत नाही अगर सिध्द करता येत नाही त्यावर ते वाद माजवतात व त्यामुळें त्यांच्या वादाचा निकाल लावणं कठीण पडतं. पण असल्याच गोष्टीवर आग्रही मतं प्रतिपादन केलीं जावीत व एकमेकांची डोकीं फोडण्यापर्यंत त्यांची मजल जावी, ही गोष्ट निदान मला तरी मूर्खपणाची वाटते. आपल्यापैकी बहुतेक लोक कोत्या बुद्धीचें असून, त्यांच्यांत सारासार बुद्धिही फारशी नसते. अशा स्थितीत ज्ञानाचा सर्व मक्ता जणू काय आपणासच दिला आहे व आपलं ज्ञान शेजाऱ्याच्या गळीं उतरविण्याचा आपल्याला हक्कच आहे, असं मानणं कितपत योग्य आहे ? आपणही बरोबर असूं आणि आपल्या शेजाऱ्याचही बरोबर असेल.

तूं झाडावरचं फूल पाहूनच कांहीं त्याला झाड म्हणणार नाहीस. दुसरा एखादा मनुष्य झाडाचं नुसत पान पाहील, तर तिसऱ्याला झाडाचा बुडखा दिसेल. थोडक्यांत सांगायचं म्हणजे प्रत्येकानं झाडाचा एकादा भाग पाहिला असेल; पण जर कां कोण पान, अगर बुडखा यांनांच झाड म्हणूं लागलं व आपलंच म्हणणं खरं म्हणून मारामारी करूं लागलं तर ते किती शहाणपणाचं होईल ?

मला परलोकाचं आकर्षण वाटत नाही. या जगांत मला काय करता येईल या विचारानं माझं मन भरून गलं असून मला माझा या जगांतील मार्ग जर स्वच्छ रीतीनं दिसला तर तेवढ्यावरच मी समाधान मानीन. या जगांतील माझं कर्तव्य काय हे मला स्वच्छ उगमलं तर परलोकाविषयीं विचार करण्याची मला जरूरीच उरणार नाही.

तूं जसजशी प्रोढ होत जाशील तसतसं तुला सगळ्या प्रकारचे धार्मिक, धर्मविरोधी व या दोहोंची पर्वा न करणारे लोक भेटतील. जिकडे तिकडे मोठमोठी देवालये, प्रार्थनामंदिरे आहेत. त्यांच्या मालकीची खूप संपत्ती असून त्यांना सत्ताही असते. या सत्ता-संपत्तीचा उपयोग कधीकधीं सत्कारणी तर कधीकधीं वाईट रीतीनं होतो. तुला ज्याप्रमाणं धर्मनिष्ठ असं चांगले व थोर लोक भेटतील, त्याचप्रमाणं धर्माच्या नांवाखालीं लोकांना लुबाडणारे व त्यांना फसवणारे चोर व लफंगेही आढळून येतील आणि मग तुला ह्या गोष्टीविषयीं विचार करून स्वतःच मत बनवाव लागेल. दुसऱ्याकडून आपल्याला पुष्कळ शिकतां येतं; पण प्रत्येक महत्त्वाची गोष्ट आपण स्वतः शोधून काढावयाची किंवा अनुभवावयाची असते. जगांत कांहीं प्रश्न असं असतात की त्यांची उत्तरे प्रत्येक व्यक्तीनं स्वतःच द्यावयाची असतात.

कोणत्याही प्रश्नावर निर्णय घेण्याची धाई करूं नकोस. कोणताही

मोटा व जीवनस्पर्शी निर्णय घेण्यापूर्वी, तुझी तयारी व शिक्षण झालं पाहिजे. लोकांनी स्वतः विचार करावा व त्यांनी निर्णय घ्यावेत हे योग्य असलं तरी, निर्णय घेण्याची त्यांच्यात पात्रता असली पाहिजे. आज जगांत खूप लोक असे आहेत की, त्यांचं वय झालेलं असतं; पण मानसिक विचारांच्या दृष्टीनं त्यांची स्थिती नुकत्याच जन्मलेल्या अर्भकाप्रमाणं असते.

आज मी तुला नेहमीपेक्षां दीर्घ पत्र लिहलं. तें तुला निरसही वाटेल. पण या विषयावरील माझे थोडेबहुत विचार सांगावयाचे होते. आज तुला त्यांतील कांहीं समजलं नाही तरी चिंता नाही. लवकरच तुला बरंचसं समजं लागेल.

इराण व ग्रीस

२१ जानेवारी १९३१.

आजचं तुझं पत्र मिळालं. तुझं व सुझ्या आईचं कुशल वृत्त समजल्यामुळं बरं वाटलं; पण दादूंचा ताप केव्हा एकदां जातो व ते त्रासांतून कधीं एकदाचें मुक्त होतात, असं मला झालं आहे. त्यानीं आयुष्यभर फार कष्ट केलं व आतांही त्यांना शांतता व विश्रांति मिळत नाहीं.

तूं आपल्या ग्रंथसंग्रहालयांतील सर्व पुस्तकं वाचून काढलीस व तुला आणखीन् कांहीं पुस्तकांची नांवे पाहिजेत; पण तूं काय वाचलंस तें मला कळवलं नाहींस. पुस्तकं वाचण्याची संवय चांगली; पण जे लोक पुष्कळशी पुस्तकं भराभर वाचतात, त्याच्याविषयीं मला शंका येते. मला वाटतं, यांचं वाचन परिशीलनपूर्वक नसून, तो दिवस गेला की वाचलेलं सर्व ते विसरून जात असावेत. जर एकादं पुस्तक वाचनीय असेल तर तें काळजीपूर्वक व मननपूर्वक वाचणं चांगलं. पण जगांत अगणित पुस्तकं अशीं आहेत कीं, तीं वाचण्याच्या लायकीची नाहींत. या भराभर पुस्तकांतून वाचनीय पुस्तकं निवडणं कांहीं सोपं काम नाहीं. तूं म्हणशील आपल्या ग्रंथसंग्रहालयांतील पुस्तकं मग तीं चांगली असलीच पाहिजेत. हो, नाहींवर आपण ती कशाला आणलीं असतीं ? बरं ! बरं ! वाचत जा मी तुला नैनी तुरुंगांतून जी मदत करतां येईल ती करीन. पुष्कळदां तुझा शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या जो विकास अपाठ्यानं होत आहे त्याचाच विचार माझ्या मनांत येतो. यावेळीं मी तुझ्याजवळ असतो तर किती बरं झालं असतं ? कदाचित् मी तुझ्याकरितां हीं जीं पत्रं

लिहीत आहे ती तुला पोहोचण्यापूर्वीच, तुझी ग्रहणाशक्ती कितीतरी वाढत असेल ! मला वाटतं, त्यावेळीं ती वाचण्याइतकी निदान चांद (चंद्रलेखा पंडित) मोठी होईल व कसं कां होईना, माझ्या पत्राचं कौतुक करणार कुणीतरी मिळेल.

आतां आपण प्राचीन ग्रीस व इराणकडे वळून, त्यांच्यामधील युद्धांचा विचार करूं. मी माझ्या मागील एका पत्रांत ग्रीक नगरसंस्थानें व डारियसच्या आधिपत्याखालील इराणचं विस्तृत साम्राज्य, याबद्दल चर्चा केली आहे. डारियसचं हें साम्राज्य नुसतं आकारानंच विस्तृत नसून त्याची संघटनाही दांडगी होती. आशिया मायनॉरपासून सिंधूनदापर्यंत तें पसरलेलं असून, त्यांत इजिप्त व आशिया मायनॉरमधील कांहीं नगरसंस्थानें मोडत होती. साम्राज्यांत उत्तम रस्ते असून त्यावरून सरकारी टपालाची नेआण नियामित होत असे. डारियसनें कांहीं कारणांसाठीं हीं नगरसंस्थानें काबीज करण्याचं ठरविलं. या वेळीं ज्या लढाया झाल्या, त्यापैकीं कांहीं इतिहासप्रसिद्ध ठरल्या आहेत.

या लढायांची हकीगत हेरोडोटस नांवाच्या एका ग्रीस इतिहासकारानं लिहून ठेविली आहे. हेरोडोटस वरील प्रसंगानंतर थोड्याच काळांत होऊन गेला. अर्थात् तो ग्रीकांचा पक्षपाती असला तरी एकंदरीत त्यानं लिहून ठेविलेली माहिती मनोरंजक आहे. मी या पत्रमालेंत प्रसंगानुसार त्यांच्या इतिहासांतलीं कांहीं उतरे उद्धृत करीन.

ग्रीसवरील पहिली इराणी मोहिम फसली याचं कारण, त्यावेळीं रोगराई व अन्नान्न दशा यामुळें इराणी सैन्याची मोठीच वाताहात झाली. हें सैन्य ग्रीस पर्यंत पोहोचूंदी शकलं नाहीं; मध्येच त्याला परतावं लागल. यानंतर इसवी सनापूर्वी ४९० मध्ये इराणनं दुसरी स्वारी केली. इराणी सैन्यानं

खुष्कीचा मार्ग टाकला व समुद्रमाग हें सैन्य आथेन्सजवळ मॅर्थॉन येथे येऊन दाखल झालं. आथेनियन लोक प्रथम घाबरून गेले व त्याचं कारण इराणी साम्राज्याचा मोठा दरारा ! इराणी सैन्याच्या भीतीमुळे, आथेनियन लोकांनी, आपले जुने शत्रू जे स्पार्टन्स त्यांच्याशी मिळतं घेऊन, मदतीची याचना केली; पण स्पार्टन्स येण्यापूर्वीच इराणी सैन्याचा पराभव करण्यांत आथेनियनांना यश आलं. हा प्रकार मॅर्थॉनच्या लढाईत, इसवी सनापूर्वी ४९० च्या सुमारास घडला.

एका लहानशा ग्रीक नगरसंस्थानानं, एका बलाढ्य साम्राज्याच्या फौजेला धूळ चारली. ही गोष्ट चमत्कारिक भासते; पण जितकी दिसते तितकी ही गोष्ट चमत्कारिक नाही. ग्रीक लोक आपल्या शहरांत, शहरा-साठी लढत होते, तर इराणी सैन्य आपल्या देशापासून दूरच्या पल्ल्या-वर आलं होतं. याशिवाय इराणी सैन्यांत, साम्राज्यांतील निरनिराळ्या भागांतील लोकांची खोगीरभरती होती. हें भाडोत्री सैन्य पंगार मिळत होता म्हणून लढलं. ग्रीसच्या मोहिमेबद्दल त्यांना फारशी आस्था असण्याचं कारण नव्हतं, या उलट आथेनियन आपल्या स्वातंत्र्यासाठी जीवांवर उदार होऊन लढले. स्वातंत्र्य गमाविण्यापेक्षां मृत्युलाही कवटाळण्याची त्यांची तयारी होती. जे लोक आपल्या ध्येयाकरतां हाराकिरी करण्यास तयार होतात त्यांचा क्वचितच पराभव होतो.

अशारीतीनं डारियसचा मॅर्थॉन येथे पराभव झाला. पुढें तो इराणमध्ये मरण पावला व क्षेम्क्सस गादीवर आला. क्षेम्क्ससचीही, ग्रीस जिंकण्याची महत्वाकांक्षा होती व त्याकरतां त्यानं एक मोहिमही काढली. या ठिकाणी मी हेरोडोटसने सांगितलेली एक मजेदार कथा तुझ्यासाठी उद्धृत करतो.

आर्टीबानस हा क्षेरक्ससचा चुलता. ग्रीसवर चालून जाण्यांत इराणी सैन्याला धोका आहे असं वाटल्यानं क्षेरक्ससला या स्वारीपासून परावृत्त करण्याचा त्यानं प्रयत्न केला. त्यावेळीं क्षेरक्ससनें आपल्या चुलत्याची पुढील प्रमाणे संभावना केल्याचं हेरोडोटसनें नमूद केलं आहे.

“ काका, तुमच्या म्हणण्यांत बरंच तथ्य आहे; पण तुम्ही जिकडे तिकडे सकंठ न्याहाळू नयेत, किंवा प्रत्येक संकटाचा विचार करूं नये. मार्गांतील प्रत्येक संकट तुम्ही तोलू लागला तर तुमच्या हातून कधींच कांहीं होणार नाही. आपला दृष्टीकोन सदां सर्वकाळ उदास असण्या- एवजी व कधींही हाल अपेष्टा न भोगण्यापेक्षां आशावादी बनून जीव धोक्यांत घालणं चागलं. योग्य मार्ग दाखविण्याएवजी, पुढे ठेविलेल्या, प्रत्येक योजनेला विरोध कराल, तर ज्यांना तुमचा विरोध त्यांच्या इतकंच तुम्हाला दुःख भोगण्याची पाळी येईल. तराजूची पारडी सारखी तोलली गेली आहेत. कांटा कोणत्या बाजूला झुकेल हे माणसाला खात्रीपूर्वक सांगता येईल कां ? अर्थात नाही. पण ज्यांना कार्य करण्याची इच्छा असते, त्यांनाच बहुधा विजय मिळतो. जे लोक भित्रे आहेत व प्रत्येक गोष्ट तोलून पाहतात, त्यांना विजयाची आशा नसते. आज इराणनं केवढी मोठी शक्ती संपादन केली आहे हे तुही पाहतांच. जर माझ्या सिंहासनारूढ पूर्वजांनी तुमच्यासारखा विचार केला असतां अगर तुमच्या- सारखे सल्लागार त्यांच्या जवळ अतते तर आपलं साम्राज्य आज इतकं वाढलेलं तुम्हाला दिसलंच नसतं. त्यांनीं जीव धोक्यांत घातले म्हणून आम्हांला हे दिवस दिसत आहेत. मोठ्या गोष्टी, मोठ्या संकटांत उडी घातल्या मुळंच, साध्य होतात. ”

मी हा लांबचक उतारा जो उधृत केला तो एवढ्या करतां कीं, दुसऱ्या कोणत्याही हकिगतीपेक्षां हे शब्दच, सदर इराणी राजाचं

स्वभावचित्त अधिक यथार्थतेन डळ्यांपुठं उभं करतात. आर्टाबानसचा सल्ला खरा, ठरून, इराणी सैन्याचा ग्रीसमध्ये पराभव झाला, क्षेरक्ससला अपेश आलं; पण त्याचे शब्द आजही खरे वाटतात. त्यापासून आपणा सर्वांनाच बोध घेण्याजोगा आहे. आज आपण मोठमोठ्या गोष्टी साध्य करून घेण्यासाठी धडपडत आहोत. आपण हे लक्षांत ठेवलं पाहिजे की, ध्येय साध्य करून घेण्यासाठी आपल्याला मोठ्या अरिष्टांतून मार्ग काढला पाहिजे.

सम्राट क्षेरक्सस पुढे आपलं प्रचंड सैन्य घेऊन, आशियामायनॉर मार्गे दार्दानेल्समधून (तत्कालिन हेलेसपॉट) युरोपांत गेला. आपल्या मार्गावर त्यानं ट्रायच्या उध्वस्त शहरला भेट दिली असं ह्मणतात. येथेच प्राचीन ग्रीक वीरांनीं हेलनकरतां लढाई दिली होती. इराणी सैन्याला पलीकडे जाण्याठीं हेलेसपॉटवर एक मोठा पूल घालण्यांत आला; नि हा पूल आलांडून पलीकडे जात असलेल्या इराणी सैन्याची, जवळच्या एका टेकडीवर सिंहासनस्थ होऊन क्षेरक्ससने पाहणी केली. याविषयीं हेरोडोटस लिहितो,

“...आणि सर्व हेलेसपॉट जहाजांनी भरून गेलेलं पाहून, तसंच किनाऱ्यावर व अंब्रिडीसच्या सपाट मैदानावर जिकडं तिकडं माणसंच माणस पाहून क्षेरक्ससने माझ्यासारखा सुखी मीच असं उद्गार काढले; पण थोड्याच वेळांत तो आक्रंदन करूं लागला. त्याचं हे विचित्र वर्तन पाहून आर्टाबानस, ज्यानं क्षेरक्ससला ग्रीसवर स्वारी न करण्याचा निस्पृह सल्ला दिला होता तो त्याचा चुलता, थक झाला. त्यानं विचारलं, ‘ हे राजा, आतांचं हे तुझं वर्तन क्षणापूर्वी तूं काढलेले उद्गार, ही किती परस्पर विरोधी आहेत ! क्षणापूर्वी माझ्यासारखा सुखी मीच, अस तूं

उद्गार काढलंस नि आतां तूं अश्रू सिंचन करीत आहोस ?' क्षेरक्सस उत्तरला. " हो ! असं झालं खरं थोडा वेळ निरीक्षण केल्यावर माणसाचं जीवित किती क्षणभंगुर आहे, हा विचार मनांत येऊन मला त्यांची काव आली. खरंच, आज, माझ्या बरोबर जीं असंख्य माणसं दिसत आहेत, त्यांतील एक मनुष्य सुद्धां शंभर वर्षांनंतर दृष्टीस पडणार नाहीं.

हें प्रचंड इराणी सैन्य भूमार्गे कूच करीत निघालं नि त्याला मदत म्हणून समुद्र मार्गे कित्येक जहाजांचा काफिला निघाला; पण समुद्रानं ग्रीकांची बाजू घेऊन, या प्रचंड काफिल्यांतील बहुतेक जहाजांचा भीषण झंजावातांत फडशा उडविला. हें प्रचंड सैन्य पाहून प्रथम ग्रीक लाकांची गाळण उडाली. आपले सर्व कलह विसरून, ते आक्रमकांविरुद्ध एकवटले. प्रथम त्यांनीं इराणी सैन्यापुढं माघार घेऊन, थर्मापिलास जवळ त्यांना अटकावण्याचा प्रयत्न केला. एका बाजूला पर्वत दुसऱ्या बाजूला समुद्र यामधील ही अरुंद वाट, थोड्या सैनिकांनाही प्रचंड शत्रू सैन्याला तोंड देण्याच्या दृष्टीनं सोईस्कर होती. प्रसंगां मृत्युला कवटाळूनही या अरुंद मार्गाचे रक्षण करण्यासाठीं लिओनिडास याच्या अधिपत्याखाली तीनशे स्पार्टन सैनिक तेथे ठेवण्यांत आले होते. पॅर्थॉन नंतर दहा वर्षांतच हा आणीबाणीचा दिवस उगवला होता. या दिवशी या शूर वीरांनीं आपल्या पराक्रमाची शर्थ करून, देशाची सेवा निष्ठेने पार पाडली. एका मागून एक असे सर्व सैनिक धारातीर्थां पडले; पण शेवटचा सैनिक पडेपर्यंत इराणी सैन्याला एक तसूभरही पुढं सरकता आलं नाहीं. इराणी सैन्याला पुढं वाट मिळाली; पण ती थर्मापिलीस येथे लिओनिडास व त्याच्या तीनशे शूर सैनिकांनीं देह ठेवल्यावरच ! हा प्रसंग इसवी सनापुर्वी ४८० मध्ये अगर २४१० वर्षांपुर्वी घडला; पण आजही स्पार्टन वीरांच्या या अजिंक्य धैर्याची हकिगत ऐकून, आपलं हृदय भरून येतं. आजही थर्मा-

पिलीच्या वाटेवरील प्रवाशाचे डोळे लिओनिडास व त्याचे सहकारी त्यांच्या स्मारकावरील खालील कोरलेला संदेश वाचून अश्रूंनीं ओले होत असतील.

‘Go tell to Sparta, thou that passest by,
That here obedient to her words we lie’

[येथून जाणाऱ्या प्रवाशा, स्पार्टाला जाऊन सांग कीं, मातृभूमीच्या शद्धाकरितां, आम्ही येथें आपले देह ठेविले आहेत.]

मृत्युवरही जय मिळविणारं धैर्य अजब खरं. लिओनिडास व थर्मापिलीस चिरंजीव झाले आहेत. त्यांचा विचार मनांत येतांच हिंदुस्थानसारख्या दूरच्या देशांतही आपलं अंतःकरण उचंबळून येतं. मग खुद्द आपलेच लोक, आपले पूर्वज हिंदुस्थानांतील स्त्रीपुरुष, अनादिकालापासून मृत्युकडे पाहून हंसत आहेत, नव्हे त्याचा उपहास करीत आहेत; नि ज्यांनीं अपमान व गुलामगिरीपेक्षां, मरून जाणं पत्करलं, त्यांच्याविषयीं आपल्याला काय वाटत असेल ! चितोड व तेथील अनुपम कथा, रजपूत वीरांचे व वीरमणींचे अद्वितीय पराक्रम आठव ! तसंच आजचा आपला काळ व आपल्या सारख्याच सळसळणाऱ्या रक्ताच्या सहकाऱ्यांचा विचार कर. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां ते मृत्युलाही डरत नाहींत.

थर्मापिलीसमुळे इराणी आक्रमणाला पायबंद बसला; पण तो क्षणभरच, फार काळ नव्हे. ग्रीकांना पुढें इराणी सैन्यापुढें माघार घ्यावी लागून कांहीं शहरेही सोडून द्यावी लागली. अथेन्समधील सर्व लोकांनीं मात्र ‘शरण जाण्यापेक्षां प्रिय शहराचा नाशही पुत्रला’ या वृत्तीचा अवलंब केला व बहुतेक शहरवासीय जहाजांतून चालत झाले. इराणी सैन्यानं या ओसाड शहरांत प्रवेश करून त्याला आग लावून दिली. आथेनियन आरमार मात्र अशापिहि अजिंक्य होतं या आरमाराची व इराणी

आरमाराची सलामीस येथें घनघोर लढाई होऊन त्यांत इराणी आर-
माराचा धुव्वा उडाला. या अनर्थाने खचून क्षेरक्सस निराश झाला आणि
इराणकडे परतला.

पुढेंही कांहीं काळ इराणी साम्राज्याचा दरारा राहिला; पण मॅग्-
थॉन व सलामीस यांनी या साम्राज्याच्या ऱ्हासाची सुरवात करून दिली.
हें साम्राज्य जमीनदोस्त कसं झालं हें आपण पुढं पाहूं. जे लोक या
काळांत होऊन गेले, ते डोळ्यादेखत एवढं मोठे साम्राज्य डळमळूं
लागल्याचे पाहून स्तिमीतच झाले असतील ! हेरेडोटसने विचार करून
यासंबंधी एक निष्कर्ष काढला आहे. तो म्हणतो, प्रत्येक राष्ट्राच्या इति-
हासांत तीन अवस्था असतात. विजय, त्याची परिणती म्हणजे मदांघता
नि अन्याय व त्याचे पर्यवसान म्हणजे नाश.

ग्रीकांचें वैभव

२३ जानेवारी १९३१

इराणी सैन्यावरील ग्रीकांच्या विजयाचे परिणाम देान प्रकारे झाले. इराणी साम्राज्याचा हळुहळु ऱ्हास होत जाऊन तें कमकुवत झाले आणि ग्रीकांनी आपल्या इतिहासातील दैर्घ्यमान काळांत प्रवेश केला. राष्ट्राच्या दृष्टीने विचार केला तर ग्रीकांचे हें वैभव अल्पजीवि ह्यणजे २०० वर्षां पेक्षाही कमी काळ टिकलें. तसंच त्यांत इराण किंवा पुर्वी होऊन गेलेल्या विस्तृत साम्राज्याचें वैभव नव्हतं. पुढें बलाढ्य अलेक्झांडर उदयास आला व त्यानं क्षणभरच कां होईना जगाला हितमीत करून सोडलें; पण सध्यां आपण अलेक्झांडरचा विचार करीत नसून फक्त इराणी युद्धे व अलेक्झांडरचे आगमन यामधील—थर्मपिली व सलामीस नंतरच्या साधारणपणे १५० वर्षांतील काळाचा विचार करीत शाहोत. इराणी स्वारीमुळें ग्रीक लोक एकवटले; पण जेव्हां हें संकट नाहींस झालें, तेव्हां हें एक्य नाहींस होऊन त्यांच्यांत फिरून लाथाळी सुरू झाली. विशेषतः अथेन्स व स्पार्टा या नगर संस्थानांत तर हाडवैर होतं. आपण त्यांच्या झगड्यांत शिरून डोक्यस शीण देण्याचें कारण नाहीं. त्यांना ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्व नसून, आपणाला त्यांची आठवण होते याचें कारण, या काळांत ग्रीसला इतर अनेक प्रकारे भिळालेला मोठेपणा हा होय

तत्कालीन ग्रीसमधील फारच थोडे ग्रंथ, पुतळे व अवशेष आज अस्तित्वांत आहेत, पण ही थोडी स्मृति चिन्हेही अग्नी आहेत कीं, त्यामुळे आपल्याला ग्रीस विषयी फार कौतुक वाटतं, ग्रीकांच्या सर्वांगीण श्रेष्ठते

मुळें आपण चकित होतो. असले रमणीय पुतळे व इमारती निर्माण करणाऱ्यांची मनं किती संपन्न व हात किती चलाख असले पाहिजेत ! फिडियास हा त्या वेळचा विख्यात शिल्पकार; पण त्याच्या सारखे आणखी कितीतरी नामांकित शिल्पकार त्यावेळीं ग्रीसमध्ये होते. तसंच त्यांची नाटके आजही जगांतील उत्कृष्ट कलाकृतींत मोडतात. त्यांच्यापैकीं सोफोकल्स, युरोपिडस्, अरिस्टोफेनस, पिंडार, मॅनन्डर, सॅफो आदींचा यावेळीं नामनिर्देश करतां येईल. तूं मोठी झालीस कीं, त्यांच्या कृति वाचशील नि मग तुला ग्रीसच्या गतवैभवाची थोडी फार कल्पना येईल.

ग्रीक इतिहासांनील हा काळ ह्यणजे एखाद्या देशाचा इतिहास आपण कोणत्या दृष्टिनं वाचावा याचा इपाराच होय. ग्रीसमधील क्षुल्लक लढाया नि सटरफटर गोष्टीकडेच आपण लक्ष दिलं असतं तर त्यांच्यासंबधी आपल्याला विशेष असं काय कळलं असतं? त्यांची ओळख पटवून घ्यावयाची असेल तर आपण त्यांच्या विचारांत प्रवेश केला पाहिजे. त्यांना काय वाटें व ते काय करीत याकडे गुणग्राहक दृष्टीनं पाहिलं पाहिजे. हा आंतला इतिहासच वस्तुतः महत्वाचा आहे आणि याच इतिहासामुळं अर्वाचीन युरोप हें संस्कृतीचं अनेक दृष्टींत अपत्य ठरलं आहे, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

राष्ट्राच्या जीवनक्रमांत अशा दैदिप्यमान कारकीर्दीं वरचेवर येतात नि जातात. ही जितकी समाधानाची तितकीच आश्चर्यकारक गोष्ट आहे. क्षणभर कां होईना, त्यामुळें प्रत्येक गोष्टीला उजाळा चढतो नि त्या काळांती स्त्री पुरुषांना व देशांना सौंदर्यकृति निर्माण करणं शक्य होतं; लोकांत स्फूर्तीचा संचार झाल्यासारखं दिसत. आपल्या देशांतही अशा कारकीर्दीं येऊन गेल्या आहेत. अगदीं आरंभीची अशा तऱ्हेची कारकीर्द ह्यणजे ज्या काळांत वेद नि उपनिषदे लिहिलीं गेली तो काळ. दुर्दैवानं

या प्राचीन काळाचीं कांहींच माहिती उपलब्ध नाही. या काळांतील पुष्कळ रमणीय व श्रेष्ठ कृती कालाच्या भक्ष्यस्थानी पडल्या असाव्यांत किंवा संशोधनाची वाट पहात असाव्यांत, अर्थात् सध्यां जी माहिती उपलब्ध आहे, तेवढ्यावरूनही प्राचीन हिंदी लोकांची बुद्धिमत्ता व विचारशक्ति किती अचाट होती हे कळून येतं. यानंतरच्या हिंदी इतिहासांतही असल्या उज्वल कारकीर्दी झाल्या.

विशेषकरून अथेन्स याच काळांत प्रसिद्धीस आलं. या वेळीं एक महान् मुत्सद्दी अथेन्सला नेता हणून लाभला होता. पेरीकल्स हे त्याच नांव. सतत तीस वर्षे अथेन्सची सुत्रे त्याच्या हाती होती. त्याच्याच कारकिर्दींत सुंदर सुंदर इमारती, थोर कलावंत व तत्वज्ञानी यामुळे अथेन्सला भव्यता प्राप्त झाली. सध्यांही 'पेरीकल्सचे अथेन्स' असा लोक उल्लेख करतात व आपण त्या काळाला पेरीकल्स युग असं हणतो.

आपला इतिहासकार मित्र हेरोडोटस हा याच सुमारास होऊन गेला. अथेन्सच्या भरभराटीचे विचार त्याच्या मनांत आले व त्यानं त्यातून आपल्या नेहमींच्या संवयींमाणें तात्पर्यही काढलं. आपल्या इतिहासांत हेरोडोटल हणतो,

‘ अथेन्सचं सामर्थ्य वाढलं. या ठिकाणीं एक प्रचिती येते. स्वातंत्र्य किती हितप्रद गोष्ट आहे याचा पुरावा मिळतो. जोपर्यंत आर्थेनियन लोकांचर सोटेशाही राज्य चालूं होतं, तांपर्यंत आपल्या कोणत्याही शेजाऱ्याबरोबर झालेल्या युद्धांत त्याचं तेज पडलं नाही; पण जेव्हां त्यांची त्या सोटेशाहीतून सुटका झाली तेव्हां ते आपल्या शत्रुपक्षां फारच भारी ठरले. यावरून हे दिसून येतं कीं, गुलामांगरीत ते आपली सर्व शक्ति कारणीं न लावतां केवळ धन्याकरितां काम करत; पण जेव्हां ते स्वतंत्र झाले

तेव्हां प्रत्येक व्यक्ति स्वतःची पात्रता निदर्शनास आणून देण्यासाठीं आटोकाट प्रयत्न करूं लागली.

या काळांतील काहीं थोर व्यक्तींचा मी उल्लेख केला आहे; पण याच काळांतील किंवा कोणत्याही काळांतील श्रेष्ठ व्यक्तींपैकीं एकाचा मी अद्याप उल्लेख केला नाही. त्याचं नांव साक्रेटिस. तो तत्वज्ञानी असून, नेहमीं सत्याचा शोध करण्यांत गढलेला असे. त्याच्या दृष्टीनें सत्यज्ञान ही एकच आवश्यक गोष्ट असून, सत्य प्रकट व्हावं ह्मणून तो आपल्या सोबत्याशी व परिचित माणसांशी सदां चर्चा करी. त्याचे बरेचसे शिष्य असून, त्या सर्वांत श्रेष्ठ ह्मणजे प्लेटो हा होय. प्लेटोनें लिहिलेले अनेक ग्रंथ आजही आपणाला वाचावयास मिळतात व या ग्रंथावरून त्याच्या गुरुविषयीं, साक्रेटिस विषयीं बरीच माहिती मिळते. अर्थात् कोणत्याही सरकारला सत्याचा शोध करणारे लोक आवडत नाहीत आणि ह्मणूनच आथेनियन सरकारला (पेरिकल्सनंतर थोड्याच काळांतील ही गोष्ट) साक्रेटिसचा मार्ग पसंत नव्हता. साक्रेटिसची चौकशी करण्यांत येऊन त्याला देहांत शासन फर्माविण्यांत आलं. ' लोकाबरोबर चर्चा करण्याचं थांबवून आपले मार्ग बदललें तर सोडून देण्यांत येईल. ' असं साक्रेटिसला सांगण्यांत आले. साक्रेटिसनें तसें करण्याचे नाकारलं. ज्याला आपण कर्तव्य समजतो त्यापासून च्युत होण्यापेक्षां, पुढें आलेला विषाचा प्याला आणि त्यामुळें ओढवणारा मृत्यू, त्यानं अधिक पसंत केला. मरणापूर्वीं त्यानं आपले वादी, न्यायाधीश व आथेनियन जनता यांना उद्देशून एक भाषण केलं. तो म्हणाला,

‘ मी सत्याचा शोध सोडून द्यावा या अटीवर तुम्ही मला निर्दोषी ह्मणून सोडून देऊं इच्छित असाल तर मी त्याबद्दल ह्मणेन, हे आथेनियन लोकहो, मी तुमचा आभारी आहे; पण तुमच्या आज्ञेपेक्षां ज्या

परमेश्वरानं मला या कार्याला प्रवृत्त केलं, त्याची आज्ञा मला पाळलीच पाहिजे. आणि जोपर्यंत माझ्या जीवांत जीव व अंगांत शक्ती आहे तोपर्यंत मी माझा सत्याचा मार्ग सोडणार नाही. या उलट वागणारा जो जो मला भेटेल त्या प्रत्येकाला मी हेच म्हणून की, ज्ञान व सत्य यांची पर्वा न करतां व आपल्या आत्म्याला श्रेष्ठत्व न देतां, केवळ संपत्ती व मान स.मान यांतच गुरफटून जातांना तुला लाज कशी वाटत नाही? मला मृत्यू ही काय चीज आहे हें माहित नाही. कदाचित् मृत्यू हितकारकही असेल; मला त्याचं भय वाटत नाही. मला एक गोष्ट माहित आहे की, स्वतःच्या ध्येयापासून ढळणं ही वाईट गोष्ट आहे. सहाजिकच जी गोष्ट मला चांगली असावीशी वाटते, ती मी ग्राह्य मानतो.'

जिवंतपणी सॉक्रेटीसनें सत्य व ज्ञान याची सेवा उत्तम रीतीने केलीच; पण आपल्या बलीदानानं तो ही सेवा अधिक चांगल्या रीतीनं करीत आहे.

समाजसत्तावाद, भांडवलशाही व इतर अनेक प्रश्नांसंबंधी आज तुला पुष्कळ वाचायला मिळेल. चर्चा नि वादविवादही ऐकायला मिळतील. जगांत बऱ्याचशा विपत्ती व अन्याय आढळून येतात. पुष्कळ लोकांना त्याबद्दल तीव्र असंतोष वाटतो व ही स्थिती बदलण्याची ते इच्छा करतात. प्लेटोनें सुद्धां सरकारपुढील प्रश्नाचा विचार करून त्या संबंधी लिहून ठेवलं आहे. यावरून त्या काळांत सुद्धां एकाद्या देशाचं सरकार किंवा समाज कसा असावा म्हणजे सुस्थिती निर्माण होईल, याचा लोक विचार करीत हें स्पष्ट होतं.

प्लेटोच्या वृद्धापकाळांत आणखी एक ख्यातनाम झालेला ग्रीक पुरुष पुढें येत होता. त्याचं नांव अॅरिस्टॉटल, अॅलेक्झांडरचा तो खासगी शिक्षक असून, अॅलेक्झांडरनें त्याला त्याच्या कार्यांत पुष्कळशी मदत केली.

सॉक्रेटीस व प्लेटोप्रमाणें, अॅरिस्टॉटलनें, तत्त्वज्ञानविषयक प्रश्नासंसंधी आपल्या डोक्याला शीण दिला नाहीं. त्याला निसर्गातील विविध गोष्टींचें निरिक्षण करण्याची व निसर्गाचे मार्ग समजावून घेण्याची विशेष आवड होती. आतां या प्रकाराला नैसर्गिक तत्त्वज्ञान किंवा शास्त्रीय विज्ञान असं म्हणतात. अशा रीतीनं, अॅरिस्टॉटल हा आरंभीच्या काळातील शास्त्रज्ञा-पकीं एक होता.

आतां आपल्याला अॅरिस्टॉटलचा शिष्य जो बलाड्य अॅलेक्झांडर त्यांच्या तुफानी कारकीर्दीचं अवलोकन केलं पाहिजे, पण ते उद्यां, आज इतकंच पुरे.

आज वसंत पंचमी; वसंतागमन. फारच अल्पकालीन हिंवाळा संपून हवेंतील झोंबरेपणा नाहींसा झाला आहे. आमच्याकडे पक्षीगण येऊं लागले असून, त्यांच्या आलापांनीं वातावरण भरून गेले आहे. आणि आजच बरोबर पंधरावर्षांपूर्वीं दिल्लींत तुझ्या आईचा नि माझा विवाह झाला.

विख्यात पण आढ्यताखोर जेता

२४ जानेवारी १९३१

माझ्या गेल्या पत्रांत व त्यापूर्वीही मी अॅलेक्झांडर दी ग्रेटचा उल्लेख केला आहे. मला वाटतं, मी त्याचा ग्रीक म्हणून उल्लेख केला आहे; पण ते तितकंस बरोबर नाही. वस्तुतः तो मॅसिडोनियन हणजे ग्रीसच्या उत्तरेकडील देशांतील, मॅसिडोनियन लोकांचं ग्रीकांशीं पुष्कळ प्रकारं साम्य होतं; ग्रीक लोकांचे ते भाऊवंदच हणनेनास कां ! अॅलेक्झांडरचा बाप फिलीप हा मॅसिडोनियनचा राजा होता. तो कर्तबगार असून, त्यानं आपलं छोट राज्य प्रबळ करून, कार्यक्षम सैन्याची उभारणी केली होती. अॅलेक्झांडरला 'बलाढ्य' [The Great] असं हणतात. व इतिहासात तो फार प्रसिद्ध आहे, पण त्याच्या भावी कर्तबगारीची बरीचशी पुर्व तयारी फिलीपनं मोठ्या काळजीपुर्वक केली होती. अॅलेक्झांडर खरोखरच मोठा होता की, नाही हा वादग्रस्त प्रश्न आहे. माझा तर तो खात्रीनं आवडता नाही. मात्र त्यानं, आपल्या अल्प जीवनक्रमांत दोन्ही खंडांत नांव गाजविलं व इतिहासांत तो पहिला जगज्जेता समजला जातो. अगदीं लांब, मध्य आशियांतील प्रदेशांत; अद्यापही तो शिकंदर हणून प्रसिद्ध आहे तो कसा कां असेना, इतिहासानं त्याच्या नांवभोवती एक प्रकारची मोहिनी निर्माण केली आहे. त्याच्या नंतर अनेक शहरांना त्याचं नांव देण्यांत आलं व त्यापैकी कांहीं शहरें तर अद्याप अस्तित्वांत आहेत. यापैकी सर्वांत मोठं शहर हणजे इजिप्त मधील अॅलेक्झांड्रीया.

वयाच्या अवघ्या विसाव्या वर्षी, अॅलेक्झांडर राजा झाला. मोठेंपण मिळविण्याच्या महत्वाकांक्षेनं पछाडल्यामुळें, बापानं तयार केलेलं उत्कृष्ट

सैन्य घेऊन आपल्या जुन्या शत्रूवर इराणवर चलून जाण्यास तो उत्सुक होता. ग्रीकांना फिलीप किंवा अलेक्झांडर हे दोघेही नको होते; पण त्यांच्या सामर्थ्यापुढे त्यांना थोडसं नमतं घ्यावं लागलं व सर्व ग्रीक फौजांचे सेनापती हणून दोघांनाही लागोपाठ मान्यता द्यावी लागली. याच ग्रीक फौजा पुढे इराणवर घसरणार होत्या. एका नवोदित सत्तेपुढे अशा रीतीनं ग्रीकांना मान वाकविणं भाग पडलं. फक्त थेंबेस नांवाच्या एका ग्रीक शहरानं अलेक्झांडर विरुद्ध बंड पुकारलं; पण या बंडाचा मोठ्या क्रूरपणानं व जबरदस्तीनं बीमोड करण्यांत आला. या प्रसिद्ध शहराची त्यान धूळ-घाण उडवून, तेंथील इमारती जमीनदोस्त केल्या; कित्येक लोकांची कत्तल उडवून, हजारो लोकांना गुलाम हणून विकण्यांत आले. आपल्या या रानटी कृत्यानें त्यानं संबंघ ग्रीस थरारून सोडलं. त्याच्या या व अशाच प्रकारच्या इतर कृत्यांमुळे तो आदरणीय न वाटतां उलट आपणास त्याच्याविषयी तिरस्कार वाटतो.

अलेक्झांडरनें इराणी राज्याच्या अंमलाखालील इजिप्त चुटकीसरशी जिंकला. या पुर्वीं त्यानें खुद्द इराणी राज्याचा क्षेरक्सस नंतर गादीवर आलेल्या तिसऱ्या डारियसचाही पराभव केला होता. लवकरच त्यानं इराणवर आणखी एक स्वारी करून त्याचा दुसऱ्यांदा पराभव केला. क्षेरक्ससने आथेन्स शहर बेचिराख केलं होतं. त्याचा सूड हणून अलेक्झांडरनें डारियसचा भव्य प्रासाद उध्वस्त केला.

एक हजार वर्षांपूर्वीं फिर्दोशी नामक कवीनं रचलेलं एक जुनं खंड-काव्य आहे. या काव्याचं नांव शहानामा असं असून, त्यांत इराणी राजवंशाचा इतिहास आलेला आहे. तसंच यांत अलेक्झांडर व डारियस यांच्यामधील लढायांचें फारच रसभरीत वर्णन करण्यांत आलं आहे. हा डारियसचा पराभव झाल्यानंतर त्यानं हिंदुस्थानची मदत मागितली असं दिसून येतं.

हिंदुस्थानची मदत मागितली असं दिसून येतं. हिंदुस्थानांत, वायव्य सरहद्दप्रांतावर राज्य करीत असलेल्या फूर किंवा पोरस राजाकडे, वायु-योगानें सांडणीस्वार पाठविण्यांत आला; पण त्याला मदत करणं पोरसला मुळींच शक्य झालं नाही. लवकरच, खुद्द पोरसवरच अॅलेक्झांडरची घाड आली. हिंदुस्थानांत तयार झालेल्या तरवारी व खंजीर इराणी राजे व सरदार वापरीत असल्याचे अनेक मनोरंजक उल्लेख फिदोशींच्या शहानाम्यांत आहेत. यावरून अॅलेक्झांडरच्या काळांत हिंदुस्थानांत उत्कृष्ट पोलादी तरवारी होत असून, त्यांना बाहेरच्या देशांत मागणी होती, असं दिसतं.

इराणनंतर अॅलेक्झांडरनें पुढं कूच केलं. हिरात, काबूल, समरकंद, या प्रदेशांतून, तो सिंधू नदीच्या उत्तरेकडील प्रदेशांत उतरला. या ठिकाणीं त्याला अटकाव करणारा पहिला हिंदी राजा भेटला. ग्रीक इतिहासकारांनीं आपल्या पद्धतीप्रमाणें त्याचा पोरस असा उल्लेख केला आहे. अर्थात् त्याचं खरं नांव जवळ जवळ तसंच असलं पाहिजे; पण त्याबद्दल कांहींच माहिती मिळत नाही. पोरस फारच शौर्यानें लढला व त्याच्यावर मात करणं अॅलेक्झांडरला जड गेलं. खुद्द अॅलेक्झांडरवर पोरसची धिप्पाड शरीरयष्टी नि दिलदारपणा यांचा इतका परिणाम झाला कीं, त्याचा पराभव झाल्यानंतरसुद्धां त्यानं त्याचं राज्य त्याच्याकडंच ठेवलं. मात्र पोरस यापुढें स्वतंत्र राजा राहण्याऐवजीं ग्रीकांचा सुभेदार बनला.

अॅलेक्झांडर हिंदुस्थानांत खैबर, खिंडींतून तक्षिलामार्गे आला. हें तक्षिला शहर रावळपिंडीच्या उत्तरेस असून, अद्यापहि त्या प्राचीन शहराचे अवशेष दृष्टीस पडतात. पोरसला पराभूत केल्यावर दक्षिणेकडे गंगा नदीपर्यंत कूच करण्याचा अॅलेक्झांडरचा भेत होता; पण तो सोडून देऊन तो सीमाप्रांतांतूनच परत फिरला. खरंच ! अॅलेक्झांडर तसाच मध्य हिंदुस्थानांत

चालून आला असतां तर काय झालं असतं ? मोठा मनोरंजक व विचार करण्याजोगा प्रश्न आहे हा ! त्याला जय मिळत गेला असतां की हिंदी फौजानीं त्याचा फडशा उडविला असतां ? सीमा प्रांतातील पोरस सारख्या राजानं त्याला बरंच जेरीला आणलं होतं. अशा स्थितींत मध्य हिंदुस्थानांतील मोठ्या राजांनीं त्याला परिणामकारकरीत्या पायबंद घालणं अशक्य नव्हतं. पण अलेक्झांडरच्या इच्छेचा प्रश्नच उद्भवला नाही. त्याच्या सैनिकांनीं काय करायचं ते ठरवून टाकलं होतं. पुष्कळ दिवसांच्या मोहिमेमुळं ते कंटाळून व त्रासून गेले होते. तसंच हिंदी सैनिकांच्या लढाऊपणाचा त्यांच्यावर परिणाम झाला असल्यामुळं, पराभवाचा धोका पत्करण्याची त्यांची तयारी नमावी. कांहीं कां असेना, परत फिरण्याचा त्यांनीं आग्रह चालविला व अलेक्झांडरला ते मानणं भाग पडलं. मात्र हा परतीचा प्रवास ग्रीकाना चांगलाच भोवला. अन्नपाण्याच्या तुटवड्यामुळं त्यांचे अतिशय हाल झाले. त्यानंतर थोड्यांच दिवसांत इसवी सनापूर्वी ३२३ मध्ये, अलेक्झांडर बाबिलोन येथे मरण पावला. इराणी मोहिमेवर म्हणून तो जो बाहेर पडला, तो पुन्हां त्याला आपल्या मातृभूमीचं—मॅसिडोनियाचं दर्शन झालं नाही.

मृत्यूसमयीं अलेक्झांडरचं वय ३३ वर्षांचं होतं. आपल्या अल्प कारकिर्दींत या 'थोर' माणसानं काय करून ठेवलं आहे ? कांहीं नामांकित लढाया जिंकल्या. तो महान सेनापती होता हे निःसंशय, पण त्याबरोबरच तो पोकळ, डौली, अहंमन्य असून प्रसंगी अत्यंत निर्दय व बेभान बने. आपण प्रतीपरमेश्वर अशी त्याची समजूत होती. राग-ऋरीच्य झटक्यांत त्यानं आपल्या अनेक जिवलग मित्रांनाही यमसदनांस पाठविलं व अनेक मोठीं शहरं, तेथील रहिवाशांसुध्दां, जमीनदोस्त केलीं त्यानं मोठं साम्राज्य उभारलं; पण आपल्या भागं त्यानं भरीव असं कार्य, इतकचं

काय पण सोईचें रस्तेसुद्धां, ठेवलेले नाहीत. धूमकेतूप्रमाणं तो उग्रवला व धूमकेतूप्रमाणं नाहीसा झाला. स्वतःच्या आठवणीपलीकडे त्यानं पाठीमागं कांहीं ठेवलं नाही. त्याच्या पश्चात् त्याच्या कुटुंबांतील मंडळींनीं एकमेकांचें मुडदे पाडले व त्याच्या विस्तृत साम्राज्याचे तुकडे पडले. अलेक्झांडरला जगज्जेता ह्मणतात व एकदां तर आपल्याला जिंकायला कांहीं उरलं नाही ह्मणून तो रडलाही ह्मणे ! पण सीमाप्रांत सोडला तर सारा हिंदुस्थान त्याच्या कबजांत आलेला नव्हता आणि चीन हंही यावेळीं मोठं राष्ट्र असून, अलेक्झांडर तिकडे फिरकलाही नव्हता.

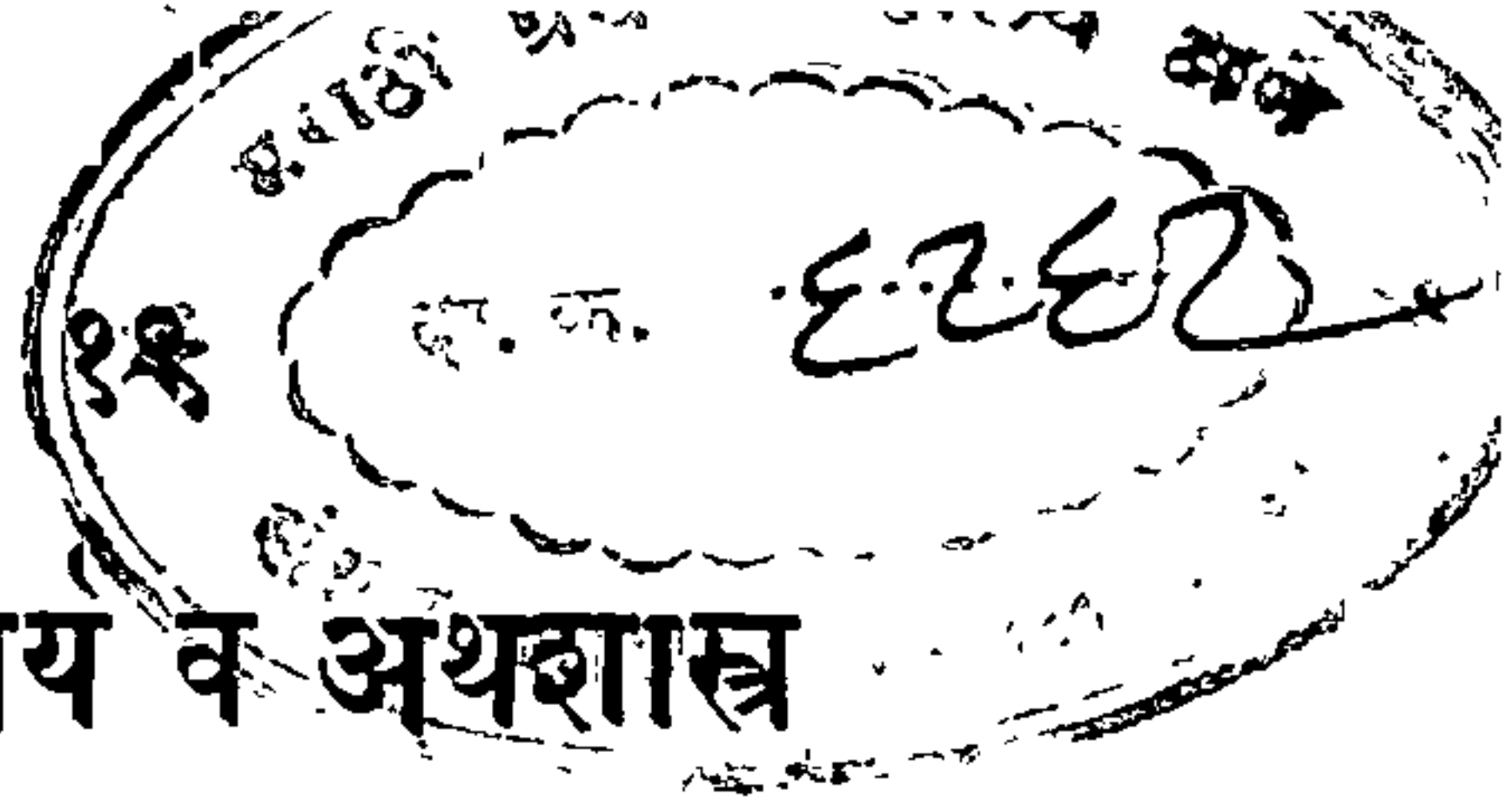
अलेक्झांडरचें सर्व साम्राज्य त्याच्या सेनापतींनीं वांटून घेतलं. इजिप्त टोलेमीकडे गेला. तेथें त्यानं प्रबळ सरकार अमलांत आणून आपल्या वंशाची स्थापना केली. या अमदानींत इजिप्त बलाढ्य बनल. इजिप्तची राजधानी अलेक्झांड्रिया हें महत्वाचं शहर असून, ते शास्त्रीयविज्ञान, तत्व-ज्ञान व विद्वत्तेबद्दल प्रसिद्ध होतं.

इराण, मेसोपोटेमिया व आशिया मायनॉरचा कांहीं भाग दुसऱ्या सेनापतीच्या, सेल्युकसच्या वांट्याला आला. याशिवाय अलेक्झांडरनें जिंकलेला हिंदुस्थानातील सीमाप्रांताचा भागही त्याच्याकडेच राहिला; पण त्याला हा भाग ताब्यांत ठेवतां आला नाही. अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर तेथील फौजेला पिटाळून लावण्यांत आलं

अलेक्झांडर इसवी सनापूर्वी ३२६ मध्ये हिंदुस्थानांत आला होता. त्याची भेट ह्मणजे एक नुसती टोळधाड असून, त्यामुळें हिंदुस्थानवर क्वचितच परिणाम झाला. कांहीं लोकांना वाटतं कीं, या स्वारीमुळें हिंदी व ग्रीकांमध्ये दळण वळण सुरू होण्यास मदत झाली; पण खरी गोष्ट ही कीं, अलेक्झांडरच्या काळापूर्वीही पूर्व व पश्चिम यांच्यामध्ये हमरस्ता असून, हिंदुस्थानचें इराण व ग्रीस बरोबरही सतत दळण वळण चालूं होतं

अर्थात् अलेक्झांडरच्या भेटोमुळें हा संघर्ष वाढून हिंदी व ग्रीक या दोन संस्कृतींचा बराचसा मिलाफ झाला असावा.

अलेक्झांडरची स्वारी व मृत्यू याचा तादृश्य परिणाम ह्मणजे हिंदु-स्थानांत एक मोठं साम्राज्य—मौर्य साम्राज्य—स्थापन झालं. हिंदी इतिहासातील उज्वल अशा काळांपैकी हा काळ होता आणि त्याकरिता आपल्याला थोडीफार सवड काढली पाहिजे.

चंद्रगुप्त मौर्य व अथशास्त्र

२५ जानेवारी १९३१

माझ्या एका पत्रांत मी मगधाचा उल्लेख केला आहे. मगधाचं राज्य जुनं असून, सध्यांच्या बिहार प्रांताच्या ठिकाणी मगध देश वसलेला होता. राजधानीचं ठिकाण पाटलीपुत्र अथवा सध्याचं पाटणा शहर हें होतं. ज्या काळचा आपण सध्यां विचार करीत आहोंत त्या काळांत, मगध नंद वंशीय राजाच्या अमलाखाली असून, अलेक्झांडरच्या स्वारीच्या वेळींही पाटलीपुत्र येथें एक नंद राजाच राज्य करीत होता. तेथें चंद्रगुप्त या नांवाचा एक तरुण होता. कदाचित् तो नंद राजाचा नातलग असावा. चंद्रगुप्त हा फार चाणाक्ष, तडफदार, महत्वाकांक्षी होता असं दिसते. नंद राजाला तो अतिचतूर वाटल्यामुळें ह्मणा किंवा त्याचं एकादं कृत्य त्याला न आवडल्यामुळें ह्मणा, त्याला राज्यांतून हद्दपार करण्यांत आलं. चंद्रगुप्त बहुधा अलेक्झांडर व ग्रीकांच्या कथांनीं आकृष्ट झाल्यामुळें उत्तरेकडे तक्षिला येथें गेला. त्याच्या बरोबर विष्णुगुप्त-चाणक्य-नांवाचा एक अतिशय हुषार ब्राह्मण होता. चंद्रगुप्त व चाणक्य हें दोघेहि नशिवापुढें मान वाकविणारें लेचेपेचें पुरुष नव्हते. त्यांच्या डोक्यांत दांडग्या व महत्वाकांक्षी योजना घोळत असून, त्यांना पुढ घडक मारावयाची होती आणि यश मिळवायचं होतं. कदाचित् अलेक्झांडरच्या कीर्तीमुळें दिपून जाऊन, चंद्रगुप्तानें त्याचं अनुकरण करण्याचं ठरविलं असावं. या बाबतींत चाणक्य हा त्याला शोभेसा मित्र व सल्लागार होता. दोघांनींही जागरूक राहून, तक्षिलांतील घडामोडीकडे बारकाईनं लक्ष ठेवलं होतं. त्यांच्या योग्य संधि हवी होती.

लवकरच ही संधि आली. अलेक्झांडरच्या मृत्यूची वार्ता तक्षिलांत होऊन पोहचली. चंद्रगुप्तानं जाणलं कीं, हीच कृतीची वेळ आहे. त्यानं आसपासच्या लोकांना चिथावणी दिली व त्यांच्या मदतीनं, अलेक्झांडरनं तेथें ठेविलेल्या ग्रीक सैन्याला पिटाळून लावलं. तक्षिला काबीज केल्यावर चंद्रगुप्त व त्याच्या सहकाऱ्यांनीं दक्षिणेकडे पाटलीपुत्राच्या रोखानं कूच करून नंद राजाचा मोड केला. ही गोष्ट इसवी सनापूर्वी ३२१ मध्ये किंवा अलेक्झांडरच्या मृत्युनंतर पांच वर्षांनीं घडली. या वेळेपासून मौर्य वंशाच्या कारकिर्दीला प्रारंभ झाला. चंद्रगुप्ताला मौर्य कां ह्मणतात ते स्पष्ट नाहीं. कांहींच्या मतें त्याच्या आईचं नांव मुरा असल्यामुळें, त्याला मौर्य हें नांव मिळालं असावं; तर कांहींच्या मतें त्याचा मातामह राजाचे मोर संभाळण्याच्या कामावर होता आणि संस्कृतमध्ये मोराला मयूर म्हणतात. पण त्याच्या नांवाची उत्पत्ती कशी कां असेना, पुढें कित्येक शतकांनीं चंद्रगुप्त नांवाचा जो आणखी एक प्रख्यात राजा होऊन गेला, त्याच्या नावाशीं या चंद्रगुप्ताच्या नांवाचा घोंटाळा होऊं नये म्हणून त्याला चंद्रगुप्त मौर्य म्हणत असावेत.

महाभारत व त्याचप्रमाणें इतर कथा पुराणांतून सर्व भारतावर राज्य करणाऱ्या चक्रवर्ति राजांची माहिती आहे; पण या कालाविषयीं आपल्याला स्पष्ट माहिती नाहीं. या कथांतून प्राचीन राज्यकर्त्यांच्या सामर्थ्याची अतिशयोक्ति वर्णनं असणेंहि शक्य आहे. ते कांहीं कां असेना, हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील पहिलं बलाढ्य व विस्तीर्ण साम्राज्य ह्मणजे चंद्रगुप्त मौर्याचं. आपल्याला असं दिसून येईल कीं, तेथील अनुशासन संस्था पुढारलेली व खंबीर होती. त्यावरून हेंही स्पष्ट होतं कीं, असली अनुशासन संस्था व राज्य एकाएकी अस्तित्वांत येण्याचा संभव नव्हता. यापूर्वीं दीर्घ काल छोट्या छोट्या राज्यांच्या एकीकरणांचें प्रयोग व राज्य कलेंत सुधारणा अशा निरनिराळ्या प्रवृत्त्या चालू असल्या पाहिजेत.

चंद्रगुप्ताच्या अमदानीतच अलेक्झांडरचा सेनापति व आशिय-
मायनोर ते हिंदुस्थानपर्यंतचा अधिपति, सेल्युकस, यानें सैन्यानिशी सिंधू-
नद उतरून हिंदुस्थानवर स्वारी केली. त्याला या उतावळेपणाबद्दल पश्चा-
त्ताप करावा लागला. चंद्रगुप्तानें त्याचा पुरा मोड केला व सेल्युकसला
आल्या वाटेनें परत जावें लागलें. कांहीं फायदा होण्याऐवजी, त्याला गांधार
किंवा अफगाणिस्थानचा काबुल—हिरात पर्यंतचा बराच मोठा भाग, चंद्र-
गुप्ताला द्यावा लागला. याशिवाय चंद्रगुप्तानें सेल्युकसच्या मुलीशी विवा-
ह केला. चंद्रगुप्ताच्या साम्राज्यानं आतां काबुलपासून बंगालपर्यंत सर्व
उत्तर हिंदुस्थान व अफगाणिस्थानचा कांहीं भाग तसंच अरबी समुद्रा-
पासून बंगालच्या उपसागरापर्यंतचा प्रदेश व्यापला होता. फक्त दक्षिण हिंदु-
स्थान त्याच्या साम्राज्यांत मोडत नव्हतं. पाटलीपुत्र ही या मोठ्या
साम्राज्याची राजधानी होती.

सेल्युकसनें चंद्रगुप्ताच्या दरबारी मेगॅस्थीनिस याला वकील ह्मणून
पाठविलें होतं. मेगॅस्थीनिसनं या काळांतील मनोरंजक हकिगत लिहून ठेवली
आहे. शिवाय ज्यामुळं चंद्रगुप्ताच्या राज्याविषयीं अधिक मनोरंजक व
तपशीलवार माहिती पुरविणारा आणखी एक वृत्तांत आहे. हा ह्मणजे
कौटिल्याचं अर्थशास्त्र. हा कौटिल्य ह्मणजे इतर कोणी नसून, आपला
जुना दोस्त चाणक्य किंवा विष्णुगुप्त हाच होय.

या अर्थशास्त्रांत इतक्या विविध विषयांचा उहापोह व चर्चा केली
आहे कीं, त्याविषयीं फारसं सांगणं मला शक्य नाहीं. राजाची कर्तव्ये, मंत्री,
सल्लागार, मंत्रिमंडळाच्या बैठकी, रकारी खाती: व्यापार धंदे, शहरें व
खेडीं यांचा कारभार, कायदे कानून व न्यायकोर्टे, सामाजिक चालीरीती,
स्त्रियांचें हक्क, वृद्ध व अनाथांचे पालनपोषण, विवाह, व वटफोट, कर,
सैन्य व आरमार, युद्ध व शांतता, मुत्सद्दीपणा, शेतकी, कातकाम, व विण-

काम, कारागीर, परवाने इतकंच काय पण तुरंग आदिकरून सर्व गोष्टींचा त्यांत उहापोह करण्यांत आला आहे. मला ही यादी खूप लांबविता येईल, पण हे पत्र मला कौटील्याच्या प्रकरण शीर्षकांनीं भरून काढावयाचं नाही.

राज्याभिषेक प्रसंगी, जनतेच्या हस्तें राजसत्ता मिळाल्यावर, राजाला जनसेवेची पुढील शपथ घ्यावी लागे. 'मी तुमच्यावर जुलूम केला तर, स्वर्ग, आयुष्य व संततीसुख माझ्या वाऱ्याला न येवो !' राजाचं काम व नित्य नैमित्तिक पुढीलप्रमाणें सांगितली आहेत. 'राजाला कोणत्याही जरूरीच्या कामाकरितां सदैव तयार राहिले पाहिजे. सार्वजनिक कार्यांच्या आड त्याची लहर येता कामा नये. राजा तडफदार असला तर प्रजाही तडफदार राहाते. प्रजेच्या सुखांत, प्रजेच्या कल्याणांत राजाचं सुख आहे. ज्यामुळं आपलं रंजन होईल, तें योग्य असं त्यानें न समजतां ज्यामुळें प्रजानुरंजन होईल, ते योग्य असं त्यानें मानलं पाहिजे.' आपल्या या जगांतून राजाचे उच्चाटन होत आहे. सध्यां थोडेच राजे राहिले असून, त्यांनाही लवकरच जावं लागेल. अर्थात् प्राचीन काळीं राजपद हणजे जनतेची सेवा ही कल्पना रूढ होती हे लक्षांत घेण्याजोगं आहे. त्यावेळीं ईश्वरदत्त हक्क नव्हता कीं, अनियमित सत्ता नव्हती. एकादां राजा गैर वागूं लागला तर त्याचं उच्चाटन करून त्याच्या जागीं दुसन्याचीं स्थापना करण्याचा प्रजाजनांना हक्क होता. राजेलोक ही गोष्ट जाणून असत. अर्थात् पुष्कळ राजे या आदर्शाप्रमाणें वागले नाहींत आणि आपल्या चुकामुळें, त्यांनीं देशाला व जनतेला दुर्दशेत लोटलं.

'आर्य हा कधींच गुलाम होणार नाही,' या प्राचीन तत्वावरही अर्थशास्त्रांत भर देण्यांत आला आहे. या देशांत बाहेरून आणलेले व खुद्द येथील असे बरेच गुलाम होते; पण आर्यापुरता विचार केला तर ते कधीही गुलाम न होतील अशी काळजी घेतली जाई.

मौर्य साम्राज्याच्या राजधानीचे ठिकाण पाटलीपुत्र हें होतं. हे भव्य शहर असून, गंगेच्या तीरावरील त्याचा दर्शनी भाग नऊ मैल पसरलेला होता. शहराला मुख्य असे चौसष्ट दरवाजे असून, त्याशिवाय शेंकडो लहान दरवाजे होते. घरे लांकडाची होती. सहाजिकच आगीची भीति असल्यामुळे त्यापासून बचाव करण्यासाठी, परिश्रमपूर्वक तरतूद करण्यांत आली होती. मुख्य मुख्य रस्त्यावर पाण्यानं भरलेले हजारो हंडे सदैव ठेवलेले असत. याशिवाय आगीच्या बंदोबस्तासाठी हलणून प्रत्येक घर-मालकानं पाणी भरलेले हंडे सतत तयार ठेवले पाहिजेत व त्याच्याजवळ शिडी, दोर व इतर आवश्यक वस्तु असल्या पाहिजेत, असा निर्बंध असे.

कौटिल्यानं नमुद करून ठेवलेला व तत्कालीन शहरांत जारी असलेला असा एक नियम तुला मनोरंजक वाटेल. जो कोणी रस्त्यांत घाण टाकील, त्याला दंडाची शिक्षा ठोठावली जाई. याशिवाय रस्त्यांत कोणी चिखल केला व पाणी साचूं दिलं तर, त्यालाही दंड होई. हे नियम जर अमलांत असतील तर पाटलीपुत्र व इतर शहरे हीं रमणीय, स्वच्छ व आरोग्यशीर असलीं पाहिजेत. आपल्या सध्यांच्या नगरपालिकांनीं असले. कांहीं नियम केले तर किती छान होईल !

पाटलीपुत्रांत शहराचा कारभार पाहण्यासाठीं नगरपालिका असे. ती लोकनियुक्त असे. नगरपालिकेंत तीस सभासद असून, पांच पांच सभासदांची एक अशा सहा समित्या असत. शहरांतील उद्योगधंदे व हस्त-व्यवसाय, प्रवाशी व यात्रेकरूं यांची व्यवस्था, जन्म मृत्यूंची नोंद, कारखान्यांतील माल व इतर कांहीं कामें या समित्याकडे असत. नगरपालिका आरोग्य, जमाखर्च, पाणी पुरवठा, सार्वजनिक बागा व इमारती यांजकडे लक्ष देई.

याशिवाय न्यायनिवाडा करण्याकरितां पंचायती असून, अपील कोर्टेही होती. दुष्काळ निवारणार्थ, खास उपाय योजण्यांत येत व दुष्काळाकरितां ह्मणून निम्मी सरकारी धान्यकोठारें राखून ठेवण्यांत येत.

चंद्रगुप्त व चाणक्य यांचें २२०० वर्षापूर्वींचं मौर्य साम्राज्य असं ह तं. कौटिल्य व मेगॅस्थीनिअ यांनीं लिहून ठेविलेल्या कांीं गोष्टींचा मी नुसता उल्लेख केला आहे; पण तेवढ्यावरूनही तुला तत्कालीन उत्तर-हिंदुस्थानची सर्वसाधारण कल्पना येईल. पाटलीपुत्र आदि मोठ्या शहरांपासून तो हजारो खेडेगांवापर्यंत जिकडे तिकडे जिवंतपणा रसरसत असला पाहिजे. साम्राज्यांतील एका टोकापासून तो दुसऱ्या टोकापर्यंत जाण्याकरितां मोठमोठे रस्ते होते. मुख्य राजरस्ता पाटलीपुत्रापासून निघून वायव्य सरहद्दीपर्यंत गेला होता. राज्यांत अनेक कालवे असून, त्यांची व्यवस्था एका स्वतंत्र खात्याकडे होती. याशिवाय बंदरें, धक्के, पूल, बोटी, जहाजे, याकरितांही एक स्वतंत्र खातं होतं. या काळांत हिंदुस्थानची जहाजे ब्रह्मदेश—चीनपर्यंत जात.

चंद्रगुप्तानें एकंदर २४ वर्षे राज्य केलें. इसवीसनापूर्वीं २९६ मध्ये तो मरण पावला. मौर्य साम्राज्याची हकिगत पुढील पत्रीही चालूं ठेवूं.

तीन महिने

एस्. एस्. क्रॅकोव्हिया.

२१ एप्रील १९३१

तुला लिहून कितीतरी दिवस झाले. जवळ जवळ तीन महिनेच. हा काळ दुःखांत गेला, अडचणीं आल्या, त्रास सोसावा लागला. हिंदुस्थानांत स्थित्यंतर झालं व आपल्या घरगुती वातावरणांतही फरक पडला. हिंदुस्थाननें आपली सत्याग्रहाची-कायदेभंगाची चळवळ तात्पुरती थांबविली असली तरी आपला पुढील प्रश्न सोडविणं कांहीं सोपं नाही; आणि आपल्या घरांतील तर आवडतं मुख्य माणूस नाहीसं झालं आहे. हें माणूस आपला आधार व स्फूर्तिस्थान असून, त्याच्या छायेखालीं आपण वाढलो; हिंदुस्थानाकरितां—आपल्या मातृभूमीकरितां कांहींतरी करायची शिकवणूक त्या तिच्याकडूनच आपणास मिळाली.

नैनी तुरुंगांतील तो दिवस मला चांगला आठवतो ! जानेवारीची २६ वी तारीख. मीं नेहमीच्या संवयीप्रमाणं, गतकालाविषयीं तुला लिहायला बसलो. फक्त आदले दिवशींच मी चंद्रगुप्त व मौर्य साम्राज्याविषयीं लिहिलं होतं आणि हीच हकीकत पुढें चालूं ठेऊन, ' थोर ' अशोका-विषयीं सांगावयाचं ठरविलं होतं. अशोकरूपीं दैदिप्यमान तारा—हिंदी राष्ट्राच्या क्षितिजावर चमकला व आपली अमरस्मृती मागे ठेऊन अस्तंगत झाला; पण अशोकचा विचार येतांच माझं मन भ्रमण करूं लागलं. वर्तमानकाळ पुढें दिसूं लागला व ज्या दिवशीं मी तुला हें पत्र लिहायला बसलो त्या २६ जानेवारीचा विचार मनांत घोळूं लागला. हा दिवस

आपल्याला अत्यंत महत्वाचा. एक वर्षापूर्वी तो आपण सर्व हिंदुस्थानांत खेड्यापाड्यांतूनही स्वातंत्र्य-दिन म्हणून साजरा केला व लाखो लोकांनी त्या दिवशी स्वातंत्र्याची शपथ घेतली, लढा, हालअपेशा व यशायांनी भरलेलं असं एक वर्ष निघून गेलं. हिंदुस्थान पुनः हा महान दिवस साजरा करणार आहे. मी नैनी तुरुंगांच्या सहा नंबरच्या कोठडीत बसलो होतो; पण माझं लक्ष त्या दिवसाच्या सभा मिरवणुकी, लाठीहल्ले, धरपकडी याकडेच वेधलं होतं. अभिमान, आनंद व मनस्ताप असे विविध तरंग उमटत होते, तोच माझ्या विचारांची साखळी अकस्मात तुटली. दादू फार आजारी आहेत व त्यांच्याकडे जाण्यासाठी माझी ताबडतोब सुटका व्हावयाची आहे असं कळलं. काळजीनं व्यग्र झाले व विचार नाहीसे झाले. नुकतंच सुरवात केलेलं पत्र बाजूला सारून, मी नैनी तुरुंगांतून आनंदभुवनांकडे निघालो.

दादूंच्या मृत्यूशय्येजवळ मी दहा दिवस होतो. त्यांच्या वेदना नीतळमळ व ते यमदूतालां निघड्या छातीनं देत असलेली टक्कर, दहा दिवस अहोरात्र आम्हाला दिसत होती. आपल्या आयुष्यांत, ते अनेक वेळां झुंजले, त्यांनीं पुष्कळ जयहीं मिळविले. हार खाणें त्यांना माहीत नव्हते व मृत्यूसमोर उभा असतांही ते डगमगले नाहींत. त्यांची ही शेवटली झुंज मी पहात असतां, दादूवर माझं इतकं प्रेम असून, त्यांच्याकरितां मी कांहींच करूं शकत नव्हतो या विचारानं माझं अंतःकरण व्यथित झालं. माझ्या मनांत फार पूर्वी वाचलेल्या एडगार अँलन पोच्या गोष्टींतील कांहीं ओळी आल्या.

‘ क्षीण इच्छाशक्तीचा दुबळेपणा सोडला तर मनुष्य देवदूतापुढेंच काय पण मृत्यूपुढेंही सपशेल हार खाणार नाही. ’

६ फेब्रुवारी रोजी, पहाटे दादू आपल्याला सोडून गेले. ज्या ध्वजा-चर त्यांचें इतकें प्रेम त्यांतच त्यांचा नश्वर देह गुंडाळून, आपण लखनौहून आनंदभुवनांत आणला. थोड्याच अवधीत त्यांच्या देहाची मुठभर राख झाली व गंगामार्जनं हा अमूल्य ठेवा सागराकडे पोहोचता केला.

त्यांच्यासाठीं लाखों लोक हळहळले; पण त्यांच्याच हाडामांसाची त्यांचीच मुलं आपण. आपलं काय ? आणि नवीन आनंदभुवनाचं काय ? आपल्या प्रमाणें तेंही त्यांचंच अपत्य, त्यांनींच जिव्हाळ्यानं नि काळजी-पूर्वक घडविलेलं. आज तें ओसाड व ओकं ओकं वाटतं. त्यांतील चैतन्यच निघून गेल्यासारखं भासतं. आजही आनंदभुवनाच्या चबुतऱ्या-वरून जातांना दादूंना त्रास होऊं नये, ह्या विचारानं आपण जपून चालत असतो.

प्रत्येक पावलागणिक दादूंच्या आठवणीनं हृदय भरून येतं. दिवसां मागून दिवस जात आहेत; पण आपलं दुःख कमी झाल्याचं किंवा त्यांची गैरहजरी न जाणवल्याचं दिसत नाही. पण मला वाटतं, आपला हळवे-पणा त्यांना आवडला नसता. त्यांनीं संकटांना तोंड दिलं, त्यावर मात केली. आपणही दुःखांत व्यग्र न होता आल्या प्रसंगाला तोंड द्यावं असं त्यांना वाटलं असतं. त्यांचं अपुरं राहिलेलं कार्य तसंच पुढं चालवावं असं त्यांना वाटलं असतं. काम पुढें दिसत असतांना, हिंदी स्वातंत्र्यासाठीं आपल्या सेवेची जरूरी असतां, आपण स्वस्थ राहाणं वा दुःखांत वूडून जाणं कित-पत योग्य आहे ? ध्येयाकरितां त्यांनीं देह ठेविला. त्याच ध्येयाकरितां आपण जगूं, लढूं व मरूं. किती झालं तरी आपण त्यांचीच मुलं. त्यांचें थोडं फार तेज, सामर्थ्य व खंबीरपणा आपणांत उतरला आहे.

हे पत्र लिहित असतांना, माझ्या समोर अगदीं निळाभोर अरबी समुद्र पसरला आहे. दुसऱ्या बाजूला दूर अंतरावरील हिंदुस्थानचा किनारा

चालला आहे. मी या अफाट नि अमर्याद दर्जाची, नैनी तुरुंगातील उंच भिंतीत गुरफटलेल्या छोट्या कोठडीशी तुलना करतो. तेथूनच मी तुला पूर्वाची पत्रं लिहिलीं आहेत. आतां क्षितिजाची बारीक रेषा माझ्यासमोर असून, त्या ठिकाणी सागर आकाशाला भिडल्यासारखं वाटतं; पण तुरुंगांत मात्र कैद्याचं क्षितिज हणजे भोंवतालच्या भिंतीचें टोंक. आम्हां बंदीवानांपकीं आज बरेच जण वाहेर आहेत. त्यांना मोकळ्या हवेचा आस्वाद घेता येतो. पण आमचे पुष्कळ सहकारी अद्याप तुरुंगांत असून, सागर, भूमि व क्षितिजाच्या देखाव्यांना मुकले आहेत. तसं पाहिलं तर, खुद्द हिंदुस्थान अद्याप बंदीत असून, त्याला स्वातंत्र्य मिळायचं आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र नसतां आपल्या स्वातंत्र्याला काय किंमत ?

— — —

अरबी समुद्र

एस् एस् क्रॅकोव्हिया

२२ एप्रील १९३१

मुंबईहून कोलंबोला क्रॅकोव्हिया बोटीने आपण चाललो आहोत, हे नवलच ! चार वर्षांपूर्वी, याच क्रॅकोव्हियाची वाट, मी कसा उभा होतो, हे मला चांगलं आठवतं. दादू या बोटीवर होते. मी तुला स्वित्सर्लंडमध्ये ब्रेक्स येथीरु शाळेत ठेवून, त्यांना भेटण्याकरिता व्हेनिसला गेलो होतो. पुन्हां महिन्यानी दादू याच बोटीने युरोपहून मुंबईला आले व मी त्यांना तेथे भेटलो. त्यावेळीं दादूबरोबर असलेले कांहीं प्रवासी आमच्याबरोबर आतांही आहेत; ते दादूबद्दल कितीतरी गोष्टी सांगतात.

काल गेल्या तीन महिन्यांतील स्थित्यंतराबद्दल मी लिहिलं. या काळांत घडलेला एक पसंग तूं लक्षांत ठेवावास असं मला वाटतं. हिंदुस्थानच्या तर तो कित्येक वर्षे पर्यंत आठवणीत राहिल. एक महिन्यापूर्वी हिंदुस्थानांतील एक शूर वीर-गणेश शंकर विद्यार्थी-कानपुरांत दुसऱ्या लोकांना वांचवायला गेले असतां मारले गेले. गणेशजी माझे मित्र असून थोर अंतःकरणाचे होते. त्यांच्या सारख्या निःस्वार्थी सहकाऱ्यांच्या खाद्याला खांदा लावून काम करणं आह्मांला बहुमानाचं वाटे. गेल्या महिन्यांत कानपूर येथे दंगा होऊन हिंदी लोक हिंदी लोकांचीच टाळकी सडकू लागले. गणेशजीनीं त्या खाईत उडी घेतली; पण ती आपल्या देशबांधवापैकीं कोणाशी लढण्याकरितां नव्हे तर त्यांना वांचविण्याकरितां ! त्यानीं

शेंकडो लोकांना वाचविलं; पण स्वतःचं रक्षण तें करूं शकले नाहीत. नव्हे त्यांनीं स्वतःच्या जिवाची पर्वा केली नाही. ज्या लोकांना तें वाचवूं इच्छित होतें, त्यांच्याच हातून त्यांना मरण आलं. कानपूर व संयुक्तप्रांत एक-तेजस्वी कार्यकर्त्याला मुकले; आमचा एक जिव्हाळ्याचा व बुद्धीवान मित्र गेला ! त्यांचा मृत्यु किती तेजस्वी ! जमावाच्या माथेफिरूपणाला त्यांनीं शांत चित्तानं, न कचरतां तोंड दिलं. ऐन संकटांत व मृत्यु समोर असता, त्यांच्या डोक्यांत एकच विचार घोळत होता. तो म्हणजे लोकांचा त्यांना वाचवावं कसं याचा !

तीन महिने ! काळरूपी महासागरांतील एक बिंदु. राष्ट्राच्या आयुष्यांतील उणेपुरें सेकंद ! तीनच आठवड्यापूर्वी मी सिंधमधील सिंधूच्या खोऱ्यांतील मोहेंजोदारोचे अवशेष पहावयास गेलो होतो. त्यावेळीं तूं माझ्याबरोबर नव्हतीस. भूपृष्ठाखालून भरीव विटांची घरं नि रुंदचरुंदरंस्ते असलेले असं महान् शहर प्रकट होतांना पाहिलं. हें शहर पांच हजार वर्षापूर्वीचं असावं असं ह्मणतात. या प्राचीन शहरांत सापडलेलें सुरेख जडावाचे दागिने व भांडीही पाहिली. तेव्हां भास झाला कीं, उंची घोषाख नेलेले तत्कालीन स्त्री-पुरुष रस्त्यावरून फिरत आहेत, आपल्या बालिश वृत्तीला अनुसरून मुलं खेळत आहेत, बाजार पेठा दुकानांनीं गजबजलेल्या आहेत, लोक सौदा करीत आहेत व देवाळयांतील घंटांचा मधुर निनाद चालूं आहे.

गेल्या पांच हजार वर्षांच्या जीवनक्रमांत हिंदमातेनं पुष्कळ स्थित्यंतरे पाहिलीं आहेत. मला कधीं कधीं वाटतं कीं, आपली ही आई जितकी प्राचीन तितकीच तरुण व सुंदर—आपल्या अर्भकांचा उतावळेपणा, त्यांचा क्षुल्लक मनस्ताप, त्यांचा क्षणिक आनंद व दुःख पाहून हंसत तर नसेल !

सुट्टीचा दिवस व स्वप्नमय प्रवास

१६ मार्च १९३२.

नैनी तुरुंगांतून, तुला गतकालीन इतिहासांबद्दल लिहून चौदा महिने झाले. पुढे तीन महिन्यांनीं, त्या मालेंतील आणखी दोन पत्रे अरबी समुद्रावरून लिहिलीं. यावेळीं आम्ही कॅकोव्हिया बोटीवरून लंके-कडे चाललो होतो. मी पत्र लिहित असतांना, माझ्यासमोर अफाट सागर पसरला होता. माझी अधाशी दृष्टी त्याकडे लागली होती. पण डोळ्यांची तृप्ती होईना. नंतर लंकेत गेलो व एक महिनाभर मनमुराद मजा मारून पाठीमागचे व्याप व मनस्ताप विसरण्याचा प्रयत्न केला. या अत्यंत सुंदर बेटांत आपण चोहोंकडे फिरलो, तेथील नितांत रमणीयता व बहरलेला निसर्ग पाहून थक्क झालो. आपण कॅडी, नुवारा एलिया व अनुराधापुरा येथील प्राचीन श्रेष्ठत्वाची ग्वाही देणारे अवशेष पाहिले; खरंच, आपण पाहिलेल्या कित्येक ठिकाणची स्मृतीच किती गोड वाटते ! पण त्या सर्वांपेक्षां अयनवृत्तांवरील थंड अरण्याचा विचार करणंच मला आवडतं. समृद्धे, चैतन्ययुक्त व हजारों डोळ्यांनीं पहाणारं हें अरण्य; डौलदार, नाजूक, उंच व निर्भय असे अरेका वृक्ष; असंख्य श्रीफले; हिरवीगार वनश्री, निळ्या सागराला व आकाशाला भेटतच आहेत असं वाटायला लावलारा व ताडवृक्षांच्या झालरीनं युक्त असा समुद्र किनारा; तिथें सागराचं जल चकाकतं व लांबवर उड्या मारतं, वारा वृक्षांच्या पाना-पानांमधून सळसळतो.

अयनवृत्ताला ही तुझी पहिलीच भेट होती. माझ्या दृष्टीनंसुद्धां हा नवीनच अनुभव होता. फार पूर्वी मी तेथे गेलो होतो, पण त्यावेळीं माझं तेथे थोडंच वास्तव्य असून, त्याची स्मृतीही जवळ जवळ नाहींशी झाली आहे. तेथील उष्णतेची भीति वाटत असल्यामुळे मी त्याकडे आकृष्ट झालो नव्हतो. माझं भान हरपलं तें फक्त तेथील समुद्र, पर्वत, उंचावरील धुकं नी हिमनद्या यांनीं. अर्थात लंकेमधील या अल्प वास्तव्यांतही अयन-वृत्तावरील कांहींतरी मोहकता व जादूगिरी अनुभवास आली. मी लंकेतून बाहेर पाऊल टाकले तें विचारमग्न स्थितींत व पुन्हां तेथे जाण्याची आशा करीत.

आपला लंकेतील एक महिन्याचा विश्रांतीचा काळ भराभर गेला. पुन्हां खाडी ओलांडून, आपण हिंदुस्थानच्या दक्षिण टोंकाला येऊन दाखल झालो. आपण कन्याकुमारीला भेट दिल्याचं आठवतं काय तुला ? या ठिकाणीं एका कुमारिका देवतेचं वास्तव्य असून ती तेथे पहारा करीत असते असा समज आहे. पाश्चात्य लोकांना आपल्या नांवांना नागमोडी वळणं देण्याची व ती भ्रष्ट करण्याची जी संवय आहे, तीस अनुसरून कन्याकुमारीला त्यांनीं केपकामोरीन करून टाकलं ! त्यावेळीं आपण अक्षरशः हिंदमातेच्या चरणांशीं बसलों होतो. आपला अरबी समुद्र बंगालच्या उपसागराला भेटत असल्याचं दृश्यही दिसलं. ते दोघेजण हिंदमातेला आदरानं वंदन करीत आहेत, अशीही आपण कल्पना केली होती तिथं अपूर्व शांतता होती व क्षणांत माझं मन हिंदुस्थानच्या दुसऱ्या टोंकाकडं गेलं. त्या ठिकाणीं हिमालय, हिमाचा मुगुट धारण करून उभा असून तेथेही शांतता नांदते; पण या दोहोंच्यामध्ये मात्र कलह, दुःख व दारिद्र्य यांचं साम्राज्य पसरललं आहे.

आपण कन्याकुमारीचा निरोप घेऊन उत्तरेकडे चाललो. त्रावणकोर व कोचीनमधून आपण मलबारच्या धरणाजवळ आलो. किती सुंदर होतं तें, व आपली नौका, दोन लांकडी तीरामधून, चांदण्यारालीं प्रश जलांवर कशी विहार करीत होती ! जणू काय स्वप्नांतील प्रवासच तो. त्यानंतर आपण हैसूर, हैद्राबाद, मुंबईवरून शेवटीं अलाहाबादला आलो. नऊ महिन्यापूर्वीची, गेल्या जून महिन्यांतील गोष्ट ही.

पण या काळांतील हिंदुस्थानांतील सर्व मार्ग एकाच मुक्कामाकडे जातात; सर्व प्रवास—स्वप्नमय वा वास्तव—तुरुंगांतच संपतात. आणि आज मी पुन्हां माझ्या ओळखीच्या भिंतीमागं येऊन दाखल झालो आहे. इथं विचार करावयाला नि तुला पत्रं लिहायला खूप वेळ आहे, मी तुला पत्रं लिहीन, मग ती तुला पोहोचोत वा न पोहोचोत, पुन्हां लढा सुरूं झाला आहे व आपले लोक—स्त्री—पुरुष, मुलेंमुलीं स्वातंत्र्याकरितां व या देशाची दारिद्र्यशापांतून मुक्तता करण्याकरितां लढत आहेत. पण, स्वातंत्र्य म्हणजे दुष्प्राप्य अशी देवता,^१ आपल्या भक्ताकडून ती आत्यंतिक त्यागाची अपेक्षा करते.

तुरुंगांत येऊन, आज तीन महिने झाले आहेत. तीन महिन्यापूर्वी याच दिवशीं २६ डिसेंबर रोजीं मला सहाव्यांदा अटक झाली. आपली ही पत्रमाला सुरूं करायला मी बराच काल घेतला, पण वर्तमानकालानं मन व्यापल्यावर गत कालाचा विचार करणं कधीं कधीं अवघड असतं हें तुला माहितच आहे. तुरुंगांत माझं बस्तान बसायला व बाहेरील गोष्टींचा मनस्ताप विसरायला थोडा अवधी लागतो. यापुढें

मी तुला नियमितपणे लिहिण्याचा प्रयत्न करीन. पण मी सध्यां निराळ्या तुहंगांत येऊन पडलो असून, या स्थलांतराला मी सरावलेला नसल्यामुळे माझ्या कार्यांत बराच व्यत्यय येतो. माझं क्षितिज पूर्वीपेक्षांही उंच आहे. माझ्या समोरील भिंत निदान उंचीच्या बाबतींत तरी चीनच्या प्रसिद्ध भिंतीशीं स्पर्धा करूं शकेल. जवळ जवळ २५ फूट उंच अशी ही भिंत ओलांडून सहस्ररश्मीला, आम्हाला दर्शन द्यायला दीड तास अधिक लागतो.

आमचें क्षितीज आज मर्यादित आहे. पण या स्थितींतही, अफाट निळसर दर्या, पर्वत वाळवंट यांच्या स्मृतीमुळं बरं वाटतं आणि तूं, तुझी आई व मी मिळून केलेला स्वप्नमय प्रवास-तो आता क्वचित्च खरा वाटतो.

जीवनचरितार्थ माणसाचा लढा

ता. २८ मार्च १९३२

जागतिक इतिहासाचे धागे जुळवून, गतकाळाकडे थोडीशी नजर टाकू. इतिहास हणजे गुंतागुंतीचें जाळं; उकलणं कठीण, इतकंच नव्हे तर सर्वांच्या नजरेत भरणंही कठीण. आपण त्यांतील एखाद्या ठराविक भागांत गुरफटून जाऊन, त्याला वाजवीपेक्षा अधिक महत्व देण्याचा संभव फार. जवळ जवळ, आपणा सर्वांनाच असं वाटतं की, आपल्या देशाचा इतिहास—मग तो कसाही असेना—बाकीच्या देशांच्या इतिहासापेक्षा अधिक तेजस्वी व विशेष अभ्यासनीय असतो. याबद्दल मी तुला पूर्वी एकदां इशारा दिला होता व आज पुन्हा तोच इशारा देत आहे. या भ्रमांत सापडणं सोपं आहे, आणि तसं होऊं नये हणून ही पत्र लिहायला सुरुवात केली. पण मी स्वतः तीच चूक करीत आहे कीं काय असं मला वाटतं. मी तरी काय करणार ? माझं शिक्षणच मुळीं वैगुण्यपूर्ण होतं व मला शिकविलेला इतिहास विकृत स्वरूपाचा होता. पुढें, तुरुंगांतील एकांतवासांत, अभ्यास करून मी ही उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न केला व त्यांत मला थोडं फार यशही आलं. तरी पण, माझ्या मनरूपी चित्रसंग्रहांत बालपणी व तारुण्यांत मी ज्या व्यक्तींची व देखाव्यांची चित्रं टांगलीं, तीं मी तेथून हलकें शकित नाहीं. आधींच माझं इतिहासाविषयीचें ज्ञान मर्यादित व अपुरं, त्यांतच इतिहासासंबंधीच्या माझ्या दृष्टीकोणावर पटलं आलेलें. यामुळें माझ्या लेखनांत दोष आढळून येतील; पुष्कळ क्षुल्लकः

प्रसंगाचा मी उल्लेख करीन तर अनेक महत्वाच्या प्रसंगांना फाटा देईन. या पत्रांना इतिहासविषयक पुस्तकांचें स्थान मिळावं, हा माझा उद्देश नाही. हजारों मैलांचें अंतर व अनेक चिरेबंदी भिंती यांनीं आपली ताटातूट केली नसती तर, ज्या गुजगोष्टी आपण केल्या असत्या, त्याचे निदर्शक ह्यणजे हीं पत्रं. निदान मी तरी तसं मानून समाधान करून घेतो.

इतिहासातील पानेच्या पानें व्यापून टाकणारीं विख्यात माणसं त्यांच्या विषयीं लिहित्याशिवाय गत्यंतर नाही. हीं माणसं आपल्या परीनं चित्तवेधक असतात. ज्या कालांत, ती होऊन गेली, तो काल समजाऊन घेण्यासही मदत होते. पण इतिहास ह्यणजे मोठी माणसं, राजेमहाराजे यांच्या हालचालींची जंत्री नव्हे. तसं असतं तर इतिहासाचा खेळ, राजेमहाराज जगाच्या रंगभूमीवरून सध्या जवळजवळ नामशेष झाल्यामुळं आतांपर्यंत खलास झाला असता. अर्थात्, जे स्त्री-पुरुष खरोखरच थोर आहेत, त्यांना मोठेपणा दाखविण्यासाठीं सिंहासन, राजमुकूट, रत्न व पदव्या लागत नाहीत. राजे अगर संस्थानिक यांच्याजवळ राज्याशिवाय दुसरं कोणतच भांडवल नसल्यामुळं, आपलं खरं स्वरूप लपविण्यासाठी त्यांना पोषाख व जामानिमा चढवावा लागतो. आणि दुदवानें, आपण बरेच जण या बाह्य भपक्याला भुलतो व एक चूक करतो. ती ह्यणजे, जो नुसताच राजा आहे, अशा मुकूटधारी माणसाला पुरुषोत्तम समजण्याची.

खरा इतिहास ह्यणजे कांहीं इकडच्या तिकडच्या थोड्या फार व्यक्तींची माहिती नसून, ज्या लोकांमुळें राष्ट्र बनलं जातं, ज्यांच्या श्रमा-मुळें जीवनातील गरजेच्या व चैनीच्या वस्तू निर्माण होतात व हजारो

निरनिराळ्या मार्गांनी, ज्यांची एकमेकांवर क्रिया प्रतिक्रिया होते. अशांची माहिती. माणसाचा असलाच इतिहास मनोरंजक होईल. युगानुयुगे, माणूस निसर्ग व मूळतत्वे, स्वापदे व अरण्ये या विरुद्ध कसा झगडला व शेवटी सर्वांत खडतर म्हणजे आपल्याला पददलित ठेवणाऱ्या व आपल्याला लुबाडणाऱ्या स्वजातीतीलच कांहीं लोकांबरोबर लढण्याची त्याला कशी पाळी आली, याची माहिती म्हणजे इतिहास. इतिहास म्हणजे माणसाचा जीवनचरितार्थ चाललेला लढा; आणि जगण्याकरिता ज्या गोष्टी आवश्यक आहेत, अशा गोष्टींत अन्न, निवाऱ्याची जागा, कपडे इत्यादींची जरूरी असल्यामुळे, त्यांचं या आवश्यक गोष्टींवर नियंत्रण आहे, तेच माणसावर हुकमत गाजवीत आहेत. राजे लोक व मालकवर्ग यांच्या हातांत अधिकार आहे. याचं कारण, त्यांचा, जीवन चरितार्थ लागणाऱ्या गरजांवर ताबा आहे व याच ताब्याच्या जोरावर ते लोकांना उपाशी ठेवून नमवू शकतात. आपल्याला जे एक चमत्कारिक दृश्य दिसतं ते हें की, थोडे लोक, बहुजन समाजाला लुबाडत आहेत; कांहीं लोक काम न करतांही मिळवीत आहेत व असंख्य लोकांना काम करूनही अगदीच अल्प प्राप्ती होते.

एकटाच शिकार करणारा रानटी मनुष्य क्रमशः कुटुंब बनवितो. या कुटुंबांतील सर्वच माणसं, एकमेकांकरितां एकत्र काम करतात, पुष्कळ कुटुंबं सहकार्य करून खेडें वसवितात आणि निरनिराळ्या खेड्यांतील कामकरी, व्यापारी व कारागीर एकत्र येऊन, कारागिर श्रेणी (Guilds) काढतात. क्रमशः सामाजिक घटकांचा विकास होत असल्याचं दिसतं. प्रारंभी एक व्यक्ति-रानटी मनुष्य. समाज असा कसल्याही प्रकारचा नसतो. यापुढील मोठा घटक म्हणजे कुटुंब, त्यानंतर खेडें, व त्याही पुढे

खेड्यांचा समूह. हें सामाजिक एकीकरण कां ? जीवनाकीरतां चाललेल्या झगड्यामुळें विकास व सहकार्य घडून आलं. शत्रूच्या बाबतींत एकाकी संरक्षण वा चढाई, यापेशां; सहकार्यानं केलेलं संरक्षण वा चढाई अधिक प्रभावी ठरतं. कामाच्या बाबतींत तर सहकार्याची अधिक मदत होते. एकट्या दुकट्यानं काम करण्यापेशां, सहकार्यानं, अन्न व इतर जिनसांची निर्मिती करतां येऊं लागली. कामाच्या बाबतींतील या सहकार्यामुळें आर्थिक एकीकरणाची किंवा, एकट्या दुकट्यानं शिकार करणाऱ्या रॉनटी माणसाची मोठ्या टोळ्यांत उत्क्रांति होत होती. खरं सांगावयाचं ह्यणजे या आर्थिक एकीकरणाच्या अभिवृद्धीमुळें माणसानं जीवनचरितार्थाच्या लढ्याला चालना दिली व त्याचा व ह्यणजे समाज व सामाजिक एकीकरणाचा विकास. इतिहासाच्या दीर्घ कालावधींत, अनंत झगडे व हाल-अपेष्टांच्या दीर्घ कालावधींत, व हालअपेष्टांच्या भोवऱ्यांत व कधीं कधीं पिछेहाट होऊनही हा विकास झाला आहे. पण यावरून असं समजूं नकोस कीं, जगाची खूपच प्रगती झाली अगर जग पूर्वीपेशां फार सुखी आहे. कदाचित् पूर्वीपेशां तें सुधारलेलं असेल; पण निर्दोषत्वापासून ते फार दूर व जिकडे तिकडे भरपूर हालअपेष्टा पहावयास मिळतात.

आर्थिक व सामाजिक घटकांच्या वाढीबरोबर जीवनही गुंतागुंतीचं होऊं लागलं. व्यापार वाढला, देणगीची जागा अदलाबदलीनं घेतली, नंतर पैसा. सर्व व्यवहारांत मोठंच स्थित्यंतर घडून आलं. सोन्याचांदीच्या नाण्यामुळें चलन सुलभ होऊन व्यापारांत प्रगती होऊं लागली. पुढं, नाण्यांचाही सर्रास उपयोग न करतां लोक प्रतीकें वापरूं लागले. कागदाचं

एक चिठोरे त्याधरील “ देण्याच्या वचनामुळे ” पुरेसे वाटू लागले बँकनोटा व हुंड्या प्रचारांत आल्या. पतीवर व्यवहार सुरू झाला. पतीमुळे आणखी व्यापार धंदे वाढण्यास मदत झाली. तुला माहितच आहे की, हल्लीं हुंड्या व नोटांचा फार प्रसार झाला आहे. समजस लोक बरोबर कांहीं सोन्याचांदीच्या पिशव्या घेऊन जात नाहीत.

अशा रीतीनं; अस्पष्ट गतकाळापासून इतिहासाची प्रगती होत गेली लोक अधिकाधिक निर्मिती करू लागले निरनिराळ्या धंद्यामधील निष्णात लोक तयार झाले, देवाण घेवाण सुरू झाली व पर्यायाने व्यापार वाढला. याशिवाय विशेषतः गेल्या शंभर वर्षांत वाफेचं इंजिन आल्यामुळे नवीन नवीन व सुधारलेलीं दळणवळणाचीं साधनें कशीं अस्तित्वांत आलीं हेही आपणांस दिसून येतं. उत्पादन वाढल्यावर संपत्ती वाढली व निदान कांहीं लोकांना तरी अधिक फुरसत मिळू लागली. आणि अशा रीतीनं आपण जिला सुधारणा म्हणतो तिचा विकास झाला.

हे सर्व होत आहे, आणि लोक, ज्ञानपूर्ण व प्रगतिपर युग, अधुनिक सुधारणा, आपली महान् संस्कृति व शास्त्रीय विज्ञानाच्या चमत्कारांची बढाई मारीत आहेत. आणि अशा स्थितीत गरीब हे गरीब व दुःखीच राहिले आहेत ! मोठी राष्ट्रं एकमेकांशीं लहून लाखों लोकांची हत्या करीत आहेत आणि आपल्या देशासारख्या मोठ्या देशावर परकीयांचं राज्य आहे ! जर आम्हांला आमच्या घरांतही स्वातंत्र्य नाही तर सुधारणेचा उपयोग काय ? पण आपण आतां उठून हातपाय हालवीत आहोत ही गोष्ट निराळी.

आजच्या चतन्यमय काळांत आपण वावरत आहोत किती भाग्याची गोष्ट आहे ही ! आपल्यापैकीं प्रत्येकाला एक मोठ्या साहसांत भाग घेण्याची संधी आली आहे व हिंदुस्थानच नव्हे तर सारं जग क्रांती अवस्थेंतून

जात असल्याचं आपण पहात आहो. तूं मोठी भाग्यवान मुलगी आहेस. ज्या क्रांतीनं रशियांत नवीन युगांची नोंवत झडली, ती क्रांती चालूं असतांना तूं जन्मलीस नि आज तूं खुद्द आपल्याच देशांवरील क्रांति अवलोकीत आहेत व लवकरच तूं त्यांत भागही घेशील. जगभर अस्वस्थता व उलथापालथ दिसते. अगदीं पूर्वेकडे, जपान चीनच्या कंठाशी आला आहे; आणि पश्चिमेकडील नव्हे सर्व जगांतील जुनी पद्धत ढासळूं पहात आहे. निरनिराळी राष्ट्रं शस्त्रसंन्यासाची भाषा बोलत आहेत, पण त्याचवेळीं एकमेकांकडे संशयी दृष्टीनं पाहून, शस्त्रसंभार आटोकाट वाढवीत आहेत. भांडवलशाहीनं जगावर बरीच वर्षे प्रभुत्व गाजविलं, आतां तिनं सायंप्रकाशांत प्रवेश केला आहे. जेव्हां ती अस्ताला जाईल,—नि तिला गेलंच पाहिजे—त्यावेळीं ती आपल्याबरोबर अनेक अनिष्ट गोष्टी घेऊन जाईल !

सिंहावलोकन

२९ मार्च १९३२

युगांयुगांतील आपल्या प्रवासांत आपण किती मजल मारली ? इजिप्त, हिंदुस्थान, चीन व नोसोस येथील प्राचीन कारकिर्दीबद्दल आपण या पूर्वीच थोडीफार चर्चा केली आहे. जिनें पिरॅमिड्स् निर्माण केलीं, ती इजिप्तची प्राचीन व अजब संस्कृती आपण पाहिलीं. क्रमाक्रमानं तिचा ऱ्हास होत जाऊन तींतील ओज नाहीसं झालं व त्या ठिकाणीं फक्त पोकळ छाया राहिली. आकृत्या व चिन्हे यांचें हें दृश्य—पण त्यांत वास्तविक जिवंतपणा थोडाच होता. तसंच नोसोसचा, ग्रीसच्या मुख्य प्रदेशांतील त्याच्याच बांधवांनीं कसा नाश केला, हेंही आपण पाहिलं. हिंदुस्थान व चीनमध्ये आपण अस्पष्ट अशा दूरच्या काळापर्यंत नजर टाकली; साधनाभावीं फारशी माहिती मिळाली नसली तरी त्यांच्या तत्कालीन संपन्न संस्कृतीची आपल्याला कल्पना आली; आश्चर्य हें कीं, सांस्कृतीक दृष्ट्या हे दोन्ही देश, आपल्या प्राचीन कालाशीं अखंड दुव्यानं जोडले गेले आहेत. मेसोपोटेमियांत, साम्राज्यामागून साम्राज्यं चमकलीं व ज्या मार्गानं सर्व साम्राज्यं गेलीं, तोच मार्ग त्यांनीं सुधारला.

याशिवाय, ख्रिस्तापूर्वी ५०० ते ६०० वर्षांच्या काळांत, निर-
निराळ्या देशांत, जे महान तत्त्वज्ञानी होऊन गेले त्यांच्याबद्दलही आपण
विचार केला. हिंदुस्थानांत बुद्ध व महावीर, चीनमध्ये कॉन्फ्यूसिअस व

लावो-त्सी, इराणध्यें झोरोअॅस्टर व ग्रीसमध्ये पायथॅगोरस. बुद्धानं भिक्षुकशाही, हिंदुस्थानांतील वैदिकधर्माची प्रचलित स्वरूपें, यावर हल्ला चढविला. त्याला असं दिसून आलं कीं, जनतेवर सर्व प्रकारच्या अंधःश्रद्धा व धर्मविधी लादून, त्यांची फसवणूक केली जात आहे. या शिवाय त्यानं जातिभेदावरही हल्ला चढवून समतेची शिकवण दिली.

यानंतर आपण पश्चिमेकडे वळलों या ठिकाणीं युरोप व आशिया एकमेकांना संलग्न झाले आहेत. आपण, इराण व ग्रीसच्या इतिहासांतील चढउतार, इराणमध्ये, एक बलाढ्य साम्राज्य कसं उदयास आलं व “ राजाधिराज ” डारियसचं साम्राज्य हिंदुस्थानात सिंधपर्यंत कसं पसरलं होतं, या साम्राज्यानं छोटा ग्रीस गिळंकृत करण्याचा कसा प्रयत्न केला; पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे या छोट्या राष्ट्रानं सामना देऊन, आपलं अस्तित्व कसं शाबूत राखलं हेंही पाहिलं. यानंतर, ग्रीकांच्या इतिहासांतील अल्प पण वैभवशालीं असा जो काळ आला त्याविषयी, मी तुला थोडं फार सांगितलंच आहे. यावेळीं ग्रीसमध्ये कित्येक बुद्धिमान् थोर व्यक्ती होऊन गेल्या व त्यांनीं सुंदर वाङ्मय व अतुल रमणीय अशा कलाकृती निर्माण केल्या.

ग्रीसमधील सुवर्णयुग फार काल टिकलं नाहीं. मॅसिडोनच्या अलेक्झांडरनं, आपल्या मोहिमांनीं ग्रीसची कीर्ती दूरदूरच्या प्रांतात पसरविली; पण त्याच्याच आगमनावरोबर ग्रीसच्या संस्कृतीचा हळू हळू ऱ्हास झाला. अलेक्झांडरनं इराणी साम्राज्याचा नाश केला, इतकंच नव्हे तर, जेता या नात्यानं हिंदुस्थानची सरहद्दही ओलांडली. तो एक महान् सेनापती होता,

हैं वादातीत असल तरी त्याच्या भोवती आख्यायिका व कल्पित कथांच-
एक जाळं विणलं गेलं आहे. सॉक्रेटीस, प्लेटो, फिडियास, सोफेकल्स किंवा
ग्रीसमधील इतर थोर व्यक्तींचीं नांवां, फक्त बहुश्रुत लोकांना माहीत अस-
तील, पण अलेक्झांडरचं नांव कोणी ऐकलं नाही ?

तुलनात्मक दृष्ट्या, अलेक्झांडरनं फारच थोडं कार्य केलं आहे.
इराणी साम्राज्य त्यावेळीं जुनं व जीर्ण झालं असून यापुढं तें फार काळ
टिकण्याचा संभव कमीच होता. हिंदुस्थानातील अलेक्झांडरच्या आगमनाला
फक्त एक स्वारी था पलीकडं मुळीच महत्व नव्हतं. कदाचित् अलेक्झांडर
आणखी जगला असतां तर, त्यानं काहीं भरीव कार्य केलं असतं. तो
तरुण वयांत मरण पावला व साम्राज्याचे तुकडे झाले. त्याचं साम्राज्य
टिकलं नाही तरी त्याचं नांव चिरंजीव झालं आहे.

अलेक्झांडरच्या पूर्वेकडील आक्रमणाचा एफ मोठा परिणाम झणजे,
पूर्व व पश्चिम यांच्यामध्ये प्रस्थापित झालेले नवीन संबंध. बरेचसे ग्रीक
लोक पूर्वेकडे जाऊन, जुन्या शहरांतून स्थायिक झाले किंवा त्यांनीं स्वतःच
वसाहती स्थापन केल्या. अलेक्झांडरच्या पूर्वी, पूर्व व पश्चिम यांच्यामध्ये
जो व्यापार व संघर्ष होता त्यांत, त्याच्या पश्चात् खूप वाढ झाली.

अलेक्झांडरच्या स्वारीचा आणखी एक परिणाम-त्यांत सत्यता
असेल तर-ग्रीकांच्या दृष्टीनें फार वाईट झाला. असं झणतात की, त्याचे
सैनिक मेसापोटेमियाच्या दलदलीच्या प्रदेशांतून, मलेरियाचे डांस
घेऊन गेले व अशा रितीनं मलेरियाचा प्रसार होऊन, ग्रीक लोक

कमजोर, निःसत्व बनले. ग्रीकांच्या ऱ्हासाचं हें एक कारण सांगितलं जातं. अर्थात् या कारणांत सत्य किती आहे हें फारसं सांगतां येत नाहीं.

अलेक्झांडरचं अल्पायुषी साम्राज्य संपुष्टांत आलं व त्याच्या जागीं अनेक छोटी छोटीं साम्राज्यं उद्भवली यामध्ये टोलेमीच्या अधिपत्याखालील इजिप्त व सेल्युकसच्या अंमलाखालील प्रश्चिम आशिया हीं प्रमुख होत. सेल्युकसनं हिंदुस्थानवर आक्रमण करावयाचा प्रयत्न केला; पण त्याच्या दुर्दैवानं त्याला कळून आलं कीं, प्रत्युत्तरादाखल हिंदुस्थानही सणसणीत टोला देऊं शकतें. चंद्रगुप्त मौर्यानें उत्तर व मध्य हिंदुस्थानांत एक बलाढ्य राज्य स्थापन केलं होतं. चंद्रगुप्त त्याचा प्रसिद्ध ब्राह्मण मंत्री चाणक्य व चाणक्यानं लिहिलेलं अर्थशास्त्र याविषयीं, मी तुला पूर्वीच सांगितलं आहे. सुदैवानें या ग्रंथांत २२०० वर्षापूर्वीच्या हिंदुस्थानची बरीच उद्बोधक माहिती मिळते.

आपलं सिंहावलोकन पुरं झालं. पुढील पत्रांत आपण मौर्यसाम्राज्य व अशोकाची माहिती पुढें चालूं करूं. खरं पाहिलं तर तसं मी तुला १४ महिन्यापूर्वीं, नैनी तुरुंगांतून ता. २५ जानेवारी १९३१ रोजीं आश्वासन दिवं होतं तें अद्याप पुरं करायचंच आहे !

अशोक: “ देवांचा लाडका ”

ता. ३० मार्च १९३२

राजे लोक व संस्थानिक यांची हेटाळणी करण्याकडे माझी बरीचशी प्रवृत्ती आहे. मला त्यांच्यांत कौतुकास्पद किंवा आदरणीय असं अगदी थोडं आढळून येतं. पण आता आपण अशा माणसाकडे आलो होतो की, जो राजा व सम्राट असूनही थोर व आदरणीय होता. या पुरुषाचं नांव अशोक, चंद्रगुप्त मौर्यांचा नातू. अशोक विषयी एच्. जी. वेल्स, (याच्या कांहीं रम्य कादंबऱ्यातून वाचल्या असतील.) आपल्या ‘ आउट लाईन्स ऑफ हिस्टरी ’ या ग्रंथांत ह्मणतो “ राजे, महाराजे, अधिराजे प्रभृति इतिहासाच्या पानांपानांतून गर्दी करून राहिलेल्या राज्यकर्त्यांच्या मालिकेंत, एक नांव-- फक्त एकच नांव--ताच्याप्रमाणं चमकतं व तें नांव ह्मणजे अशोकाचं. होल्गापासून जपानपर्यंत, अद्यापही त्याच्याविषयी पूज्य भावना आहे. चीन, तिबेट, व हिंदुस्थान यांना जरी त्याच्या तत्वाचा विसर पडला असला तरी, त्यांनी त्याची थोर परंपरा जतन करून ठेविली आहे. आज, कॉन्स्टन्टाईन व शार्लमेन यांचीं नांवां माहीत असणाऱ्या लोकांपेक्षां, अशोकची स्मृति बाळगणाऱ्या लोकांची संख्या अधिक आहे. ’

हा मोठाच गौरव; पण तो योग्यच आहे. हिंदी माणसाला तर, हिंदुस्थानच्या इतिहासातील या कारकिर्दीची आठवण विशेष आनंददायक वाटते.

इसवी सनापूर्वी ३०० वर्षांच्या सुमारास चंद्रगुप्त मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा बिंदुसार गादीवर आला व त्यानं २५ वर्षे शांततेनं राज्य केलं. त्यानं ग्रीकांशीं असलेला संबंघ चालूं ठेवला. त्याच्या दरबारीं, इजिप्तचा टोलेमी व पश्चिम आशियाचा अधिपती—सेल्यूकसचा पुत्र अँटो ओकस, यांचे वकील येत. बाह्यदेशांशीं व्यापारही चालूं होता. असं म्हणतात कीं, इजिप्तीयन लोक, आपले कपडे हिंदुस्थानांतील निळींनै रंगवीत; तसंच मसाले भरून ठेविलेल्या प्रेताभोवती (Mummies) ते हिंदी मलमल गुंडाळीत. बिहारमध्ये सापडलेल्या अवशेषांवरून, मौर्य काळापूर्वीही येथें एक प्रकारची कांच तयार होत असल्याचें आढळून येतं.

मगस्थीनिज, या चंद्रगुप्ताच्या दरबारांतील ग्रीक वकिलानं लिहून ठेविलेली पुढील माहिती तुला उद्बोधक वाटेल. हिंदी लोकांना कलाकौशल्याची व सौंदर्याची आवड असून, विशेषतः आपली उंची अधिक दिसाव', ह्मणून, हिंदी लोक बूट वापरत असल्याचं त्यानं नमूद केलं आहे. यावरून बूट हा सर्वस्वी अर्वाचीन शोध नसत्यचं तुला कळून येईल.

बिंदुसार नंतर सन २६८ मध्ये अशोक या मोठ्या साम्राज्याचा मालक बनला. यावेळीं मौर्य साम्राज्य सर्व उत्तर हिंदुस्थान व थेट मध्य आशियापर्यंत पसरलेलं होतं. आपल्या कारकिर्दीच्या नवव्या वर्षी, दक्षिणे-कडील उरलेला भागही आपल्या साम्राज्याखाली आणावा या हेतुनें, अशोकनं कलिंगवर स्वारी केली असं दिसतं. कलिंग, हिंदुस्थानच्या पूर्व किनाऱ्यावर महानदी, गोदावरी व कृष्णा यांच्यामध्ये होता. कलिंगचे लोक

मोठ्या शौर्याने लढले. पण भयंकर कत्तल होऊन, त्यांना शरण जावं लागलं. हें युद्ध व कत्तल यामुळे अशोकवर खोल परिणाम होऊन, युद्धे वगैरे विषयी, त्याचं मन विटून गेलं. या पुढे युद्धे करावयाची नाहीत, असे त्याने टरविलं. यावेळीं, दक्षिणेकडील एक चिमुकला पट्टा सोडला तर, सर्व हिंदुस्थान त्याच्या अंमलाखाली होता. हा पट्टाही आपल्या अंमलाखाली आणणं त्याला सहज शक्य होतं, पण त्यानं हा मोह टाळला. एकंदर माहितीवरून, विजयानंतर युद्धाचा त्याग करणारा अशोक हा एकटाच लष्करी पेशाचा राजा होता, असं एच्. जी. वेल्सचं मत आहे.

सुदैवानं, अशोकला काय वाटत असे व त्यानं काय केलं, याबद्दल त्याच्याच शब्दांतील माहिती उपलब्ध आहे. शिला व धातूवर कोरलेलीं विविध आज्ञापत्रे ह्मणजे अशोकचे आपल्या प्रजाजनांना व भावी पिढीला संदेशच होत. अलाहाबादच्या किल्ल्यांत एक अशोकस्तंभ असल्याचं तुला माहितच आहे. आपल्या प्रांतांत असे आणखी बरेच स्तंभ आहेत.

या आज्ञापत्रांत, युद्धे व मोहिमा यांमधील कत्तलीमुळं, आपल्या अंगावर कसे शहारे आले व पश्चात्ताप झाला, हें अशीकानं सांगितलं आहे. तो ह्मणतो, “ स्वतःला जिंकणं व धर्मानं माणसाची अंतःकरणे काबीज करणं हाच खरा विजय होय. ” मी त्याची कांहीं आज्ञापत्रेच येथे उद्धृत करतो. ती वाचनीय असून, त्यावरून तुला अशोकाची अधिक चांगली ओळख पटेल. एका आज्ञापत्रांत खालील मजकूर आहे.

“ धर्मनिष्ठ व कृपाळू सम्राटांनीं, आठ वर्षे कलिंग देश जिंकण्याच्या कार्याला वाहून घेऊन, तो काबीज केला. या मोहिमेंत दीड लाख

लोक कैद करण्यांत आले, लाख लोक जखमी झाले व त्याच्या किती तरी पट टार झाले. ”

कलिंग देश साम्राज्याल जोडल्यानंतर सम्राटांनी, दयाधर्म, धर्मप्रेम व धर्मप्रसार यांना मनापासून आश्रय देण्यास प्रारंभ केला. सम्राटांच्या मनांत उपरति झाली. पूर्वीपासून अजित अशा देशावर मोहीम करणं ह्मणजे कत्तली, मृत्यू व लोक कैद करून नेणं. पूज्य सम्राटांना ही गीष्ट अत्यंत दुःखदायक व खेदकारक वाटते. ”

पुढे, या आज्ञापत्रांत, “ अशोकाला, या कामास आलेल्या अगर कैद केलेल्या लोकांचा एक शतांश नव्हे एक सहस्रांश लोक, मारले गेल्याचे खपणार नाही, असं हाटलं आहे.

“ सम्राट, आपला कोणी अपराध केला इर शक्य तोंवर ते तो सहन करतील. आपल्या राज्यांत, जे अरण्यवासीय लोक आहेत, त्यांच्या विषयीहि सम्राटांची वृत्ती कनवाळूपणाची असून, त्यांना योग्य रीतीनं विचार करण्याची संवय लागावी, अशी त्यांची खटपट आहे. त्यांत यश आलं नाही, तर सम्राटांना वाईट वाटेल. सर्व प्राणियात्रांना, सुरजितता, स्वातंत्र्य, मानसिक समाधान व संतोष लाभावा, अशी सम्राटांची इच्छा आहे. ”

अशोकानं पुढं असं स्पष्टीकरण केलं आहे कीं, “ माणसांची अंतःकरणं कर्तव्यकर्म वा धर्मानं जिंकणं हाच खरा विजय. ” त्यानं असं विजय आपल्या हद्दींतच नव्हे तर, दूरच्या राज्यांतही संपादन केले होते, असं म्हटलं आहे.

या आज्ञापत्रांत, ज्या कायद्याचा वारंवार उल्लेख आला आहे तो कायदा म्हणजे बुद्धाचा कायदा होय. अशोक पुढे कदा बौद्धधर्मीय झाला व बौद्धधर्माचा प्रसार करण्याचा त्यानं जारीनं प्रयत्न केला; पण धर्माबाबत कोणावर जबरदस्ती किंवा सक्ती नव्हती. धर्मातराच्या बाबतीतहि लोकांची हृदये काबीज करणं, हीच कसोटी त्यानं ठेविली होती. धर्मनिष्ठ लोकांत अशोकासारखे सहिष्णू लोक थोडेच; अगदींच क्वचित् आढळतात. लोकांना आपल्या धर्मात ओढण्यासाठी, दहशत व लबाडी यांचा फारसा विधिनिषेध बाळगला जात नाही. धर्म व परमेश्वर यांच्या नांवावर झालेल्या धार्मिक छळवादानं नि धर्मयुद्धानीं इतिहास भरलेला असून त्यासाठी इतर कोणत्याहि गोष्टीपेक्षां अधिक रक्त सांडलं गेलं असेल; याच करितां, हिंदुस्थानच्या एका महान-अतीशय धर्मप्रवण पुत्रानं व एका बलाढ्य साम्राज्याच्या अधिपतीनं, आपल्या विचारसरणीकडे लोकांना आकृष्ट करण्यासाठी काय केलं हें चांगलं लक्षात घेणं जरूर आहे. धर्म व श्रद्धा ही तरवारीच्या किंवा संगिनीच्या जोरावर एकाद्याच्या गळीं उतरवता येतील, अशी कांहींची मूर्खपणाची समजूत असावी, हें खरोखर चमत्कारीक होय.

अशोकानं (आज्ञापत्रांत त्याला “ देवांचा लाडका ” म्हटलं आहे.) पश्चिम आशिया, युरोप व आफ्रिकेंतील निरनिराळ्या राष्ट्रांत आपले दूत व वकील पाठविले. तुला आठवत असेल कीं, सिलोनला यानां खुद्द आपला भाऊ महेंद्र व बहीण संधमिता, या दोघांना रवाना केले. असं म्हणतात कीं, त्यांनीं सिलोनला जातांना गया येथील पवित्र पिंपळ वृक्षाची फांदी नेली होती. अनुराधापूराच्या देवालयांतील पिंपळाचं

झाड तुला आठवतं कां ? प्राचीन काळांतील त्या फांदीपासून हे झाड चाढलं असल्याचं आपल्याला सांगण्यांत आलं होतं.

हिंदुस्थानांत बौद्धधर्माचा झपाट्यानं प्रसार झाला. अशोक केवळ अर्थहीन प्रार्थना अगर पूजासमारंभ यांना धर्म समजत नसे. त्याच्या धर्माच्या व्याख्येत चांगली कृत्ये व समाजोन्नती यांचा अंतर्भाव होई व म्हणूनच, त्याच्या कारकिर्दीत सर्व देशभर सार्वजनिक उद्याने, दवाखाने, विहिरी व रस्ते यांची वाढ झाली; स्त्रियांच्या शिक्षणाकरितां खास सोय होती. अगदीं उत्तरेकडे पेशावर जवळ तक्षशीला किंवा तक्षिला, मथुरा (इंग्लिशानीं या शहराला मुत्रा असं ग्राम्यस्वरूप दिलं आहे.) मध्य हिंदुस्थानांतील उज्जयनी व बिहारमध्ये पाटणाजवळ नालंद अशी चार मोठीं विश्वविद्यालयीन केंद्रे असून, या ठिकाणीं, हिंदुस्थानांतीलच नव्हे तर चीन, पश्चिम आशिया वगैरे दूरदूरच्या देशांतील विद्यार्थी येत. अभ्यासाकरितां आलेले हेच विद्यार्थी, बुद्धाची शिकवणूक घेऊन परत जात. याच काळांत, ठिकठिकाणीं मठ स्थापन झाले; या मठांना विहार म्हणत. पाटलीपुत्र किंवा पाटणाच्या आसपास तर इतकें विहार होते कीं, संबंध प्रांताला विहार असं नांव पडून त्याचाच बिहार असा अपभ्रंश झाला. पुढें, नेहमी प्रमाणेंच, या विहारांतील ज्ञानरूपी स्फूर्तिजन्य गंगा नाहीशीं होऊन त्यांना विवक्षित नित्य नैमित्तिकाच्या व पूजा अर्चेच्या चव्हाट्याचं स्वरूप आलं.

अशोकाची जीव संरक्षणाची व्याप्ती सर्व प्राण्यांना लागू होती. विशेषतः जनावरांकरितां म्हणून, दवाखानें काढण्यांत येऊन, पशू यज्ञाला

बंदी करण्यांत आली होती. खुद्द, आपल्या सध्यांच्या काळापेक्षां, तो वरील-बाबतींत कांहींसा पुढें होता. दुदैवानं, सध्यांही आपल्या देशांत-पशुयज्ञ अस्तित्वांत असून, तो एक धर्माचा मूळभूत भाग समजला जातो. जनावरांच्या जोपासनेबद्दल फार थोडी तरतूद करण्यांत आली आहे.

अशोकाचा आदर्श व त्याचप्रमाणें बौद्ध धर्माचा प्रसार यामुळ-शाकाहार लोकप्रिय झाला. यावेळ पावेतो, हिंदुस्थानांतील ब्राह्मण व क्षत्रीय हे सामान्यतः मांसाहार करीत व मद्यादि मादक पेयें प्राशन करीत, या पुढें मात्र मांसाहार व मद्यप्राशन बरेंचसे कमी झालें.

अशोकानं आडतीस वर्षे राज्य केलं. आपल्या कारकीर्दींत, त्यानं शांततेच्या मार्गानं हित साधण्याकरितां अतिशय परिश्रम केलें. सार्वजनिक-कार्याकडे लक्ष देण्यास तो सदैव तयार असें. “ कोणत्याहि प्रसंगीं अगर कोणत्याहि ठिकाणीं, मी भोजन करीत असो किंवा अंतःपुरांत असो. शयनगृहांत असो कीं, एकांतांत असो, वाहनांत असो कीं, राजोद्यानांत असो, अधिकृत वार्ताहरांनीं आपल्याला सार्वजनिक कार्याची सदैव माहिती दिली पाहिजे, ” अशी त्याची आज्ञा होती. एकादा निकट प्रसंग उद्भवला, तर त्याची अशोकला ताबडतोब वद्दीं देण्यांत येत असे. अशोक म्हणतो, “ कोणत्याही घटकेला अगर कोठेही-लोककल्याण साधणं माझं कर्तव्य आहे. ”

अशोक इसवीसनापूर्वी २२६ मध्ये मरण पावला. मरणापूर्वी कांहीं दिवस, त्यानं बौद्ध भिक्षूची दीक्षा घेतली होती.

आपल्याला मौर्य कालीन फारच थोडे अवशेष, मिळतात. पण जे कांहीं मिळतात ते मोहेंजोदारो सोडल्यास हिंदुस्थानांतील आर्यसंस्कृतीचे अगदी आरंभीचे अवशेष असे समजावयास हरकत नाही. बनारस जवळ सारनाथ येथे कळसावर सिंह असलेला सुंदर अशोकस्तंभ, तुला आढळून येईल.

अशोकाची राजधानी जें महान् पाटलीपुत्रशहर तें मात्र नामशेष झालं, १५०० वर्षांपूर्वी किंवा अशोकानंतर सहाशे वर्षांनीं फाव्हीएन नांवाच्या एका चिनी प्रवाशानं, पाटलीपुत्राला भेट दिली. यावेळींहि पाटलीपुत्र संपन्न व भरभराटीत असलं तरी, अशोकाचा राजवाडा पडीत स्थितीत होता. पण हा पडका राजवाडा पाहूनही, फाव्हीएनच्या मनावर इतका परिणाम झाला की, “ ही कृती मानवी असल्याचं दिसून येत नाही. ” असं त्यानं आपल्या प्रवास वर्णनांत लिहून ठेवलं.

अशोकाचा दगडी राजवाडा नामशेष झाला, त्याचा मागमूसही आढळून येत नाही. पण अशोकची स्मृती सर्व अशियाखंडमर जागृत असून, त्याची आज्ञापत्रे आपल्याशी अशा भाषेत, गुजगोष्ठी करतात की, ती आपल्याला कळते व कौतुकास्पद वाटते. त्यांपासून आपल्याला पुष्कळसं शिकतायेण्यासारखं आहे. हें पत्र लांबलं असून, तें तुला कंटाळवाणं वाटेल. तरीही तें संपवितांना मी, अशोकांच्या आज्ञापत्रांतील एक छोटासा उतारा देतो.

“ सर्व धर्म निरनिराळ्या कारणांकरितां आदरणीय आहेत. असा आदर दर्शविल्यामुळेच मनुष्य आपल्या विवक्षित धर्माला मान्यता मिळवून देतो व त्याबरोबरच इतर लोकांच्या धर्माची सेवा करतो. ”

अशोक कालीन जग

ता. ३१ मार्च १९३२

अशोकानं, दूरदूरच्या देशांत शिष्टमंडळें व वकील पाठविल्याचं, तसंच हिंदुस्थान व त्या देशांमध्ये अव्याहत संघर्ष व व्यापार चालूं असल्याचं, आपण पाहिलं. पण लक्षांत ठेव कीं, तात्कालीन संघर्ष व व्यापार, याचं सद्यःकालीन तत्सम गोष्टीशीं कांहींच साम्य नव्हतं. आतां व्यापाराकरितां, लोकांना रेल्वे, आगबोटी व विमानांतून प्रवास करणं बरचसं सुलभ झालं आहे. पण त्या कालांत प्रवास करणं धोक्याचं व जिकीरीचं असल्यामुळें फक्त साहसी व कणखर लोकच अशा प्रवासाला सिद्ध होतं. यामुळं त्या वेळचा व आतांचा व्यापार यांत, तुलनाच होऊं शकत नाहीं.

अशोकानं “ दूरचे देश ” म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला, ते देश कोणते ? त्याच्या वेळचं जग कसं होतं ? इजिप्त व भूमध्यसमुद्र किनारा सोडला तर, सारा अफ्रिकाखंड अज्ञात होता. तात्कालीन उत्तर, मध्य व पूर्व युरोप त्याचप्रमाणें उत्तर व मध्य आशियाचीही आपल्याला थोडी फार माहिती आहे. अमेरिकेची कांहींच माहिती नाहीं. मात्र पुष्कळांना असं वाटतं कीं, अमेरिकाखंडांत आरंभीच्या काळापासून, अतिशय प्रगतिपर सुधारणा अस्तित्वांत असाव्यात. कोलंबसानं पुढं बऱ्याच कालानं, इसवी सनाच्या पंधराव्या शतकांत—अमेरिकेचा “ शोध लाविला ” असं

म्हणतात. या वेळीं दक्षिण अमेरिकेंतील पेरु व आजूबाजूच्या देशांत उच्च दर्जाची संस्कृति आस्तित्वांत होती. यावरून, इ. स. पूर्वी तिसऱ्या शतकात हिंदुस्थानांत अशोक राज्य करीत असतां, अमेरिकेंत सुसंस्कृत लोक राहात असून, तेथें सुसंघटित अशी राज्यपद्धति असणं अगदीं शक्य आहे. अर्थात, त्याबद्दल पुरावा मिळत नाही व नुसते तर्कवितर्क लढविण्यांत फारसा अर्थ नाही. मी या गोष्टींचा मुद्दाम उल्लेख करीत आहे. आपला असा ग्रह होण्याचा संभव असतो कीं, ज्या देशाबद्दल आपण ऐकलं अगर वाचलं आहे, अशाच देशांत सुधारलेल्या लोकांचं वास्तव्य असतं. पुष्कळ काळपर्यंत युरोपियन लोकांची अशी समजूत होती कीं, प्राचीन इतिहास म्हणजे फक्त ग्रीस, रोम व ज्यू यांचा इतिहास असून, बाकीचं जग, त्याकाळीं, जंगली स्थितींत होतं. पुढें त्यांच्यातीलच कांहीं पंडीतांनीं व पुराणवस्तू संशोधकांनीं, हिंदुस्थान, चीन वगैरे देशांबद्दल माहिती दिल्यावर, त्यांना आपलं ज्ञान किती मर्यादित आहे हें कळून आलं. आपण ही चूक न होऊं देण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. आपल्या मर्यादित ज्ञानाच्या पल्ल्यांत आपल्या जगांत, जें जें कांहीं घडलं आहे; तें सर्व येतं अशी समजूत करून घेतां कामा नये.

सध्यां पुरतं मात्र आपल्याला असं म्हणतां येईल, अशोक कालीन सुधारलेल्या—अर्थात इसवीसनापूर्वी तिसऱ्या शतकातील—जगांत युरोप अफ्रिकेंतील भूमध्यसमुद्र किनाऱ्यावरील देश, पश्चिम आशिया, चीन व हिंदुस्थान हेच प्रामुख्याने मोडत. चीनशी, यावेळीं, पश्चिमात्य देश, इतकेंच काय पण पश्चिम आशियाचंही प्रत्यक्ष असं फारसं दळण वळण नसल्यानं पश्चिमेकडे, चीनविषयीं भरमसाट कल्पना प्रचलीत होत्या.

हिंदुस्थान हा त्यावेळी चीन व पाश्चात्य देश यांना सांधणारा दुवा होता, असं दिसतं.

अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर त्याचं साम्राज्य त्याच्या तीन सेनापतींनी आपापसांत कसं वाटून घेतलं हे आपण पाहिलंच आहे. यांतील तीन प्रमुख विभाग म्हणजे (१) सेल्युकसच्या अंमलाखालील पश्चिम आशिया, इराण व मेसापोटेमिया, (२) टोलेमियाच्या अंमलाखालील इजिप्त आणि (३) आन्टिगोनसच्या अंमलाखालील मॅसेडोनीया. पहिली दोन साम्राज्ये दीर्घ काल टिकलीं. सेल्युकस हा हिंदुस्थानचा शेजारी असून हिंदुस्थानचा एकादा तुकडा आपल्या साम्राज्याला जोडण्याची त्याला हाव होती; पण चंद्रगुप्त हा त्याला फारच जबरदस्त प्रतिस्पर्धी भेटला. चंद्रगुप्तानं त्याला परत पिटाळून लाविलंच, पण सध्या आफगाणिस्थान म्हणून ओळखला जाणारा गाधार प्रांत त्याला सोडायला लाविला.

मॅसेडोनिया तितकंस सुदैवी नव्हतं. उत्तरेकडून त्यावर गॉल वगैरेची टोळधाड आली. गॉल लोकांच्या या आक्रमणापुढे या राज्याचा एकच भाग टिकाव धरून स्वतंत्र राहू शकला. हा भाग म्हणजे सध्या जेथे तुर्कस्तान आहे ते आशियामायनर मधील पेरगामस. हे लहानसं ग्रीक संस्थान, शंभर वर्षांपेक्षां अक्षिक कालपर्यंत, ग्रीक संस्कृति व कलांचं माहेरघर होतं येथे अनेक सुंदर इमारती, एक ग्रंथालय, व वस्तुसंग्रहालय होतं. अल्पशा प्रमाणांत ते समुद्रापलीकडील अलेक्झांड्रीयाचं प्रतिस्पर्धीच होतं.

अलेक्झांड्रीया ही इजिप्तमधील टोलेमी घराण्याची राजधानी. प्राचीन जगातील विख्यात असं हे एक मोठं शहर होतं. अथेन्सचं वैभव

वरंच कमी झालं नि अलेक्झांड्रीयानं ग्रीकांचं सांस्कृतिक केंद्र म्हणून त्याची जागा घेतली. तेथील ग्रंथालयें व वस्तुसंग्रहालयें यामुळें दूरदूरचें असंख्य विद्यार्थी आकृष्ट होऊन येत व त्याठिकाणी तत्वज्ञान, गणितशास्त्र व धर्मआदिकरून प्राचीन जगांतील अनेक प्रमुख प्रभाव चर्चा चाले. युक्लीडचे नांव आज शाळेंतील प्रत्येक मुलामुलींना माहीत आहे, तो अलेक्झांड्रीयाचा रहिवाशी असून अशोकचा समकालीन होता.

तुळा माहितच आहे कीं, टोलेमी घराणें मूळचं ग्रीक, पण या घराण्यानं इजिप्तमधील अनेक रितीरिवाजांचा अवलंब केला इतकंच नव्हें तर, त्यानं इजिप्तमधील कांहीं प्राचीन देवतांचाही स्वीकार केला. महाभारतातील वैदिक देवताप्रमाणं, होमरच्या काव्यांतून वरचेवर येणाऱ्या ज्युपिटर, अपोलो प्रभृति प्राचीन ग्रीक देवतांना इजिप्तमध्ये रजा मिळाली, किंवा त्यांना नांव बदलून नवीन पेहेरावांत प्रगट व्हावं लागलं. प्राचीन इजिप्तमधील, इसीस, ओसिरी, होरस ही दैवते व त्याचप्रमाणे प्राचीन ग्रीक दैवते यांचा मिलाफ करून जनतेपूढें आराधने करितां नवीन दैवते ठेवण्यांत आलीं. लोकांना काय ? दंडवत घालायला व पूजा करायला दैवते मिळाल्याशीं कारण ! मग ती दैवते कशीही असेनात व त्यांचीं नांवे कांहीं असेनात. नवीन दैवतांत सर्वांत विख्यात म्हणजे सेरापीस

अलेक्झांड्रीया हे नामांकित व्यापारी केंद्रही असून, सुधारलेल्या जगाच्या सर्व भागांतून व्यापारी तेथें येत. असं सांगतात कीं, अलेक्झांड्रियांमध्ये हिंदी व्यापाऱ्यांचीही एक वसाहत होती. दक्षिण हिंदुस्थानातील मलबार किनाऱ्यावर अलेक्झांड्रियांतील व्यापाऱ्यांची एक वसाहत होती, हें आपल्या माहितच आहे.

इजिप्तपासून जवळच भूमध्य समुद्राच्या पलिकडे रोम होतं. यावेळीं रोम मोठ बनलं असलं तरी यापेक्षांही ते पुष्कळ मोठं व अधिक प्रबळ बनायचं होतं. आणि रोमच्या समोरच, अफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर, कार्थेज हें त्याचं प्रतिस्पर्धि व वैरी होतं. प्राचीन जगाचं स्वरूप समजूत घेण्या-पूर्वी आपण या दोन्ही शहरांची हकिगत थोडी विस्तारानं पाहिली पाहिजे.

पश्चिमेकडील रोमप्रमाणेंच, पूर्वेकडे चीन महत्व पावत होतं. अशोक कालीन जगाचं योग्य चित्र रेखाटण्यापूर्वी आपण चीनचाही विचार केला पाहिजे.

च'ईन व हनवंश

ता. ३ एप्रिल १९३२

गतवर्षीं नैनी तुरुंगांतून, मी तुला लिहिलेल्या पत्रांत, चीनमधील आरंभीचा काल, हो-आंग-हो नदीवरील वसाहती, हसीआ, शांग किंवा यीन चौ ही प्रारंभीची राजधराणी, हळुहळू चीनचं राज्य कसं उदयास आलं नि कालाच्या ओधावरोबर मध्यवर्ति सरकार कसं विकास पावलं, याबद्दल थोडंफार लिहिलं. यानंतरच्या दीर्घ कारकीर्दीत चौ घराण्याच्या नामधारी सत्तेखाली असतांनाच, चीनमधील ही मध्यवर्तिकरणाची गति थांबली व जिकडं तिकडं बेदिली माजली; स्थानीक विभागांतील छोटे छोटे सरदार जवळ जवळ स्वतंत्र होऊन आपापसांत भांडूं लागले. ही खेदजनक परिस्थिति कित्येक शतकांपर्यंत टिकली. जणू काय प्रत्येक गोष्ट चीनमध्ये अनेक शतके किंवा हजार हजार वर्षे टिकावयाचीच असा शिरस्ताच होता ! शेवटी या छोट्या सरदारांपैकीं एकानं, च'ईनच्या उमरावानं, प्राचीन पण निर्बल अशा चौ घराण्याला गादीवरून हुसकून लावलं. या उमरावाच्या घराण्यालाच च'ईन घराणं म्हणतात. आणि या च'ईनवरूच या देशाला चीन हें नांव पडलं.

इसवी सनापूर्वी २५५ मध्ये च 'ईन घराण्यानं आपल्या कारकिर्दीचा प्रारंभ केला. यापूर्वी तेरा वर्षे अशोक हिंदुस्थानांत राज्य करूं लागला होता. अशा रीतीनं, सध्यां आपण चीनमधील अशोकच्या समकालीन

राजांचा विचार करीत आहोत. पहिल्या तीन च ' ईन बादशहानीं अल्प-कालच राज्य केलं. यानंतर इ. स. पूर्वी २४६ मध्ये चौथा बादशहा गादीवर आला. आपल्या परीनं हा बादशहा मोठा विलक्षण होता. त्याचं नांव वांग पेंग असं होतं. पुढं त्यानं हुआंग-ती हें नांव धारण केलं व या दुसऱ्या नावानंच तो प्रसिद्ध आहे. हुआंग-तीचा अर्थ " आद्य बादशहा " स्वतःविषयी व आपल्या कालाविषयी त्यांच्या भलत्याच कल्पना असून, गतकालाविषयी त्याला काडीचाही आदर वाटत नसे. लोकांनीं भूतकाल विसरून आपणापासून—आद्य बादशहापासून इतिहासाला प्रारंभ झाला असं मानावं, अशी त्याची इच्छा ! आपल्या पूर्वी २००० वर्षांपेक्षाही अधिक काल चीनमध्ये बादशाहा मागून बादशाहा झाले याची त्याला फारशी क्षिती वाटत नव्हती. देशांतून या पूर्वीच्या बादशहांची आठवणसुद्धां नाहीशी करावयाची होती आणि हे बादशहाच काय, पण गतकालातील प्रख्यात व्यक्तीसुद्धां त्याला विस्मृतीच्या पडद्याआड करावयाच्या होत्या. त्याचं फर्मान सुटलं कीं, गतकालांच्या सर्व हकिगती, विशेषतः इतिहास व कॉन्ग्रयुसिअसचे अभिजात शास्त्रीय ग्रंथ जाळून पोळून समूळ नष्ट करावेत याला फक्त वैद्यकीय व काहीं शास्त्रीय ग्रंथ अपवाद होते. बादशहा आपल्या फर्मानांत ह्मणतो, " प्राचीन काळचा उपयोग जर कोणी वर्तमान काळाला कमीपणा आणण्यासाठीं करूं लागला तर, त्याला त्याच्या नातेवाईकासह सुळावर चढविले जाईल. " त्यानं आपले शब्द पाळले. ज्या शेंकडों पंडितांनीं, आपल्याला प्रिय असलेले ग्रंथ, छपवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला, त्यांना जिवंत पुरण्यांत आले. हा ' आद्य बादशहा ' किती दयाळू व शांत वृत्तीचा असला पाहिजे !

मला त्याची नेहमीं आठवण होते व त्याच्याविषयी थोडीफार सहानुभू-
तिही वाटते. पुष्कळ वेळां गतकालीन हिंदुस्थानची भरमसाट स्तुति केली
जाते. कांहीं लोक नेहमीच गतकालाकडं पहातात, त्याचं गोडवं गातात व
नेहमीं त्यापासून स्फूर्तिची आशा करतात. जर गतकालापासून आपल्याला
खरोखरच स्फूर्ति मिळत असेल तर ती आपण अवश्य घ्यावी; पण कोण-
त्याही व्यक्तीनं अगर राष्ट्रांनं सदा गतकालाकडे पहात राहणें मला हितप्रद
वाटत नाहीं. कुणीतरी ह्मटल्याप्रमाणं मनुष्यानं सदा मागं जावं, मागं
पहावं, असा उद्देश असतां तर त्याच्या पाठीला डोळे असते. आपण
गतकाळाचा अभ्यास अवश्य करावा व त्यांत जें स्पृहणीय असेल त्याचं
अवश्य कौतुक करावं; पण आपण सदा पुढं पाहिलं पाहिजे. आपलीं
पावलं पुढं पडली पाहिजेत.

जुने ग्रंथ व ग्रंथवाचकांचीं वासलात लावण्यांत बादशहा-हुआंग-ती
रानटीपणानें वागला, हे निःसंशय. याचा परिणाम ह्मणजे त्याचं सर्व
कार्य त्याच्या मृत्यूबरोबरच संपुष्टांत आलं. आपण पहिले बादशाह,
त्यानंतर येणारे दुसरे, तिसरे, असा क्रमकाल सभातीपर्यंत चालू रहावा अशी
त्याची मनिपा. पण लक्षांत ठेवण्याजोगीं गोष्ट ह्मणजे, चीनच्या सर्व राज-
घराण्यांत च 'ईन घराणं अल्पायुषीं ठरलं. मी तुला सांगितल्याप्रमाणं
चीनच्या इतिहासांत कित्येक राजघराणी शेकडो वर्षे टिकली व च 'ईन
घराण्याच्या पूर्वीच्या राजवंशानं तर ८६७ वर्षे राज्य केलं; पण महान्
च 'ईन घराणं उदयास आलं, भरभराटलं, एका बलाढ्य साम्राज्यावर
राज्य करून न्हास पावलं व शेवटीं लयाला गेलं; आणि हें सर्व अवघ्या
पन्नासच वर्षांत. बलाढ्य अशा बादशहांच्या थोर वंशपरंपरेतील बादशहा

हु-आंग- ती आद्य ठरायचा होता; पण त्याच्या मृत्यूनंतर अवघ्या तीनच वर्षांत, इसवी सनापूर्वी २०९ मध्ये, त्यांची वंशपरंपरा संपुष्टांत आली. लवकरच कॉनफ्युसिअसचे पूरून ठेवलेले अभिजात ग्रंथ व इतर वाङ्मयकृतींना सूर्य प्रकाश दाखविण्यांत आला. पुन्हां त्यांनी पूर्वीचं मानाचं स्थान पटकाविलं.

राजकर्ता या नात्यानं, बादशहा हु-आंग-ती इतका दुसरा प्रबल बादशहा चीनमध्ये झाला नाही. त्यानं अनेक स्थानिक सरदारांचे हक्क नष्ट केले, सरंजामशाही जमीनदोस्त करून त्याठिकाणी प्रबल असं सरकार स्थापिलं व सारा चीन, इतकंच नव्हे तर आनामसुद्धां जिंकला. त्यानंच चीनची प्रचंड भिंत बांधावयास सुरवात केली. हें मोठं स्वर्चाचं काम; पण संरक्षणाकरितां मोठी फौज ठेवण्यापेक्षां या भिंतीवर पैसा खर्च कारणं चिन लोकांना श्रधिक फायदेशीर वाटलं. मोठ्या स्वारीला या भिंतीमुळं क्वचितच अडथळा होत असला तरी धुल्लक आक्रमणें तीमुळं रोखलीं जात. यावरून एवढं दिसून येतं की, चिनी लोकांना शांतता पाहिजे होती. सामर्थ्य असूनही ते लष्करी पेशाचे शोकीन नव्हते.

हु-आंग ती-“ आद्य बादशहा ” मरण पावला, नी त्याच्या वंशांत दुसरा बादशहा क्वचितच झाला. त्याच्या काळापासून, चीनमधील ऐक्य परंपरा मात्र कायम आहे.

यानंतर, निराळा राजवंश-हन वंश पुढें आला. हा वंश ४०० हूनही अधिक काळ टिकला. या वंशांतील आरंभीच्यां राज्यकर्त्यांमध्ये एक स्त्रीहि होऊन गेली. या घराण्यातील सहावा पुरुष वु-ती हा असून

तो चीनमधीन अत्यंत प्रबळ व विख्यात राजकर्त्यांपैकी एक होता. पन्नास वर्षांहून अधिक काल त्यानं राज्य केलं. उत्तरचीनवर वारंवार स्वान्या करणाऱ्या तार्तरांचा त्यानं मोड केला. पूर्वेकडं कोरिया ते पश्चिमेकडं कास्पीयन समुद्रापर्यंत चिनी बादशहाची सत्ता असून, मध्य आशियातील सर्व टोळ्यांनी त्याचं प्रभुत्व मान्य केलं होतं. आशियाच्या नकाशाकडे पहा. त्यावरून इसवी सनापूर्वी पहिल्या व दुसऱ्या शतकांत, केवढ्या मोठ्या प्रदेशावर त्याचा दरारा व चीनची सत्ता होती, याची तुला थोडी फार कल्पना येईल. या काळांतील रोमविषयी आपल्याला बरचसं वाच्यला मिळतं य एकाद्याचा असा ग्रह होतो कीं रोमनं सर्व जगासा निष्प्रभ केलं असलं पाहिजे. रोमला “जगाची राज्ञी” असं म्हणत. पण यावेळीं रोम मोठं असलं व त्याचा मोठेपणा वाढत असला तरी, चीन अधिक विस्तृत व अधिक प्रबळ साम्राज्य होतं.

बु-तीच्या काळांत चीन व रोममध्ये दळणवळणास सुरवात झाली असावी. या दोन राष्ट्रांतील व्यापार त्यावेळीं पार्थियन लोकांमार्फत चाले. पार्थियन लोक आज ज्या प्रदेशाला इराण व मेसापोटोमिया म्हणतात, त्याप्रदेशांतील. पुढें रोम व पार्थिव यांमध्ये युद्ध सुरू होऊन या व्यापारांत अडथळा आल्यामुळं रोमनं थेट चीनबरोबर व्यापार करण्याचा प्रयत्न केला व त्याकरितां रोमचं एक जहाज, प्रत्यक्ष चीनमध्ये आलंही होतं. पण ही गोष्ट इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकांतील. आपण अद्याप, इसवी सनापूर्वीच्या शतकांतच आहोत. चीनमध्ये बौद्धधर्म आला तो इन घराण्याच्या कारकीर्दीत. इसवी, सनापूर्वीहि तो चीनमध्ये माहित होता, पण त्याच्या प्रसाराला मात्र पुढें प्रारंभ झाला, असं सांगतात कीं चीनच्या

त्यावेळच्या बादशहान स्वप्नांत एक सोळा फूट उंचीची व्यक्ती पाहिली. या व्यक्तीच्या मस्तकाभोवती दैदिप्यमान तेजोवलय होतं. बादशहाला स्वप्नांतील हे दृश्य पश्चिमेला दिसल्यामुळे त्यानं पश्चिम दिशेकडे दूत पाठविले आणि हे दूत बुद्धाची मूर्ति व त्याचं लिखाण घेऊन परत आले. बौद्धधर्माबरोबरच चीनमध्ये हिंदी कलेनेही प्रवेश केला व तेथून ती पुढं कोरिया व जपानमध्ये पसरली.

हन कारकिर्दीत आणखी दोन संस्मरणीय गोष्टी घडल्या. लोखंडी ठोकळ्यावर मुद्रण करण्याच्या कलेचा शोध लागला. मुद्रणकला पुढं जवळ जवळ १००० वर्षे फारशी उपयोगांत नसली तरी या बाबतीत चीन युरोपपेक्षां ५०० वर्षे पुढं होतं, यांत शंका नाही.

दुसरी उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे, सार्वजनिक अधिकाऱ्याकरितां परीक्षा पद्धतिची सुरवात. मुलांमुलींना परीक्षा आवडत नाहींत व मला त्यांच्या बद्दल सहानुभूति वाटते. पण सार्वजनिक अधिकारी नेमण्याची, तत्कालीन चिनीप्रद्धत एका दृष्टीनं मोठी विलक्षण होती. इतर देशांत अलीकडच्या काळापर्यंत अधिकाऱ्यांच्या नेमणुकीबाबत बराचसा पक्षपात होई किंवा एका विशिष्ट वर्गातील वा जातीतील अधिकारी नेमले जात. चीनमध्ये परीक्षा पास होणाऱ्या कोणाही माणसाची नेमणूक होई. ही परीक्षापद्धत नमुनेदार होती, अशांतला भाग नाही. कारण एखादा मनुष्य कॅनफ्युसिस-असच्या वाङ्मयांतील परीक्षा पास झाला तरी अधिकारी नात्यानं तो योग्य ठरत नसेल; पण पक्षपातीपणा वगैरे दृष्टीनें पाहिलं तर ही मोठीच सुधारणा असून, ती चीनमध्ये २००० वर्षे टिकली. अगदीं अलीकडे या पद्धतीला फाटा देण्यांत आला आहे.

रोम विरुद्ध कार्थेज

ता. ५ एप्रिल १९३२

अतिपूर्वेकडून आपण आतां पश्चिमेकडे जाऊन रोमच्या अभिवृद्धीचा तलास लावूं. रोमची स्थापना इसवीसनापूर्वी आठव्या शतकांत झाली असं ह्मणतात. अगदीं आरंभीच्या रोमन लोकांच्या--हे बहुधा आर्यांचेच वंशज असावेत--टायबर जवळील सात टेकड्यांवर ज्या कांहीं वसाहती होत्या, त्यांचीच क्रमशः वाढ होत जाऊन, एक शहर बनलं असावं आणि याच नगर संस्थानची वाढ व विस्तार इटलीभर होऊन, शेवटीं त्यांनं सिसिलीसमोरील मेसिना हें दक्षिण टोक गांठलं असावं.

ग्रीसमधील नगरसंस्थानें तुला आठवत असतीलच. ज्या ज्या ठिकाणीं ग्रीक लोक गेले त्या त्या ठिकाणीं त्यांनीं नगर संस्थानाची कल्पना केली. ठिपक्या ठिपक्याप्रमाणें सर्व भूमध्यसमुद्रकिनाऱ्यावर ग्रीक वसाहती व नगरसंस्थानें होतीं. आतां रोममध्ये मात्र आपणाला याहून अगदीं निराळं पहायला मिळतं. प्रारंभीं कदाचित् रोम, ग्रीक नगरसंस्थानाहून निराळं नसावं: पण लवकरच शेजारच्या टोळ्यांचा पराभव करून, रोमनं आपला विस्तार वाढविला. अशा रितीनं रोमनसंस्थानचा प्रदेश वाढत जाऊन, त्यांत इटालीचा मोठा भाग मोडूं लागला. या मोठ्या प्रदेशांत नगरसंस्थानचं मूळ स्वरूप राहणंच शक्य नव्हतं. या सर्व प्रदेशावर

रोमचें राज्य असून, रोमनसरकार तर एका विशिष्ट तऱ्हेचें होतां। त्या ठिकाणीं बडा बादशहा किंवा राजा नव्हता व त्याचप्रमाणें तें आधुनिक पद्धतीचें प्रजासत्ताकही नव्हतं; तरीही तेथील सरकार एक प्रकारचें लोकशाही पक्षाचें असून, जमिनजुमला असलेल्या कांहीं सधन कुटुंबाचेच त्यांत प्राधान्य होतां. लोकसभा (senate) राज्यकारभार करते, असं मानलं जाई व या सेनेटची निवड “ कौन्सल ” म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दोन व्यक्ती करीत. दीर्घकालपर्यंत, फक्त उमरावानाच सेनेटचे सभासद होता येत असे. रोमन लोकांत दोन वर्ग होते. मोठ्या कुटुंबांतील बहुधा जमिनदार असे श्रीमंत उमराव आणि दुसरे सामान्य नागरीक (Plebians) रोमन संस्थानें किंवा प्रजासत्ताकांचा शेंकडो वर्षांचा इतिहास ह्मणजे, या दोन वर्गांतील झगड्यांचा इतिहास. उमरावांच्या हातीं सर्व सत्ता व सत्तेबरोबर संपत्तीही होती तर सामान्य नागरिक पददलीत असून, त्यांच्या जवळ पैसा अगर सत्ता दोहोंचाही अभाव होता. सामान्य नागरिकांनीं सत्तेकरितां झगडा चालूं ठेविला व हळू हळू त्यांच्या पदरांत अधिकाराचे कांहीं तुकडे पडले. मनोरंजक गोष्ट ही कीं, या दीर्घकालीन लढ्यांत सामान्य नागरिकांनीं एकदां एक प्रकारच्या असहकारितेचा अवलंब केला होता. सामुदायिकरित्या, रोमबाहेर जाऊन त्यांनीं एक नवीनच शहर वसविलं. उमराव वर्ग धाबरून गेला. सामान्य नागरिकांशिवाय त्यांचं सर्व गाडं अडून राहिलं. सामान्य नागरिकाबरोबर समेट घडवून आणून त्यांनीं त्यांना कांहीं थोड्या सवलती दिल्या. त्यामुळं सामान्य नागरिकाला उच्च अधिकारी, इतकंच नव्हे तर सेनेटचा सभासदही होतां येऊं लागलं.

आपण उमराव वर्ग व सामान्य नागरिक यांमधील झगड्यांच्यासंबंधी बोलतो आणि यामुळं, तेथें इतर कोणी नसावेत; असं वाटण्याचा संभव आहे. पण वरील दोहोंशिवाय रोमन राज्यांत असंख्य गुलाम असून, त्यांना कसलेही अधिकार नव्हते. त्यांना मतदानाचा हक्क नव्हता; गुरां-ढोराप्रमाणें ते आपल्या धन्याची खासगी व वैयक्तिक मालमत्ता समजली जात. मालकांच्या लहरीप्रमाणें त्यांचा विक्रय करण्यांत येई अगर त्यांना शिक्षा ठोठावण्यांत येई. कांहीं विवक्षित अटीवर त्यांची सुटका होऊं शके; आणि अशा रितीनं जेव्हां त्यांची सुटका झाली तेव्हां त्यांनीं “ मुक्त माणसांचा वर्ग ” म्हणून ओळखला जाणारा वर्ग स्थापिला. पश्चिम जगांत, प्राचीन काळीं, गुलामांना मोठी मागणी असून, ती पुरविण्यासाठीं गुलामांच्या प्रचंड बाजारपेठा निघाल्या; आणि दूरदूरच्या प्रदेशांतील स्त्री-पुरुष, इतकेंच काय पण मुल्लेही पकडून आणून त्यांना गुलाम म्हणून विकण्यासाठीं मोहिमा काढण्यांत येत. प्राचीन इजिप्तप्रमाणें प्रचंड प्रमाणांत वावरणारी गुलामगिरी ही, प्राचीन ग्रीस व रोमचें वैभव व बादशाही दिमाखाचा पाया होती.

त्यावेळीं हिंदुस्थानांतही अशीच गुलामगिरीची पद्धत चालूं होती काय ? बहुतेक नसावी. चीनमध्येही गुलामगिरीची पद्धत नव्हती. याचा अर्थ प्राचीन हिंदुस्थान अगर चीनमध्ये कसलीच गुलामगिरी नव्हती, असा नव्हे. जी गुलामगिरी अस्तित्वांत होती, ती घरगुती स्वरूपाची असून, कांहीं घरगुती नोकरांना गुलाम समजण्यांत येई शेतावर किंवा इतरत्र रावणाऱ्या प्रचंड टोळ्या किंवा श्रमजीवि गुलाम हिंदुस्थान

किंवा चीनमध्ये असल्याचें दिसत नाहीं. गुलामगिरीच्या अत्यंत अधोग-
तीला पोहोचलेल्या या अंगापासून हे दोन्ही देश सुटले होते.

रोमची अभिवृद्धी झाली, त्यामुळें उमराव वर्गाचा फायदा होऊन
ते अधिक धनवान बनले; त्यांची अधिक भरभराट झाली. सामान्य
नागरिक मात्र गरीबच राहिले. त्यांच्या डोक्यावर उमराव वर्ग बसला
होता व उमराव नी सामान्य नागरिक हे दोन्ही वर्ग विचान्या गुलामांच्या
डोक्यावर बसण्याकरितां एकवटले होते.

रोमची चढती कमान होती; पण तेथील राजकाभार कशा
प्रकारचा होता ? सेनेट कारभार करी असं मी म्हटलं आहे; आणि
सेनेटची निवड दोन लोकनियुक्त सभासद करीत. पण या सभासदांची
निवड कोण करीत ? नागरिक हे मतदार होते. आरंभी रोम हे लहान
नगर संस्थान होतं. सर्व नागरिक रोममध्ये किंवा रोमच्या आसपास
रहात. यावेळीं त्यांना एकत्र जमवून मतदान करणं फारसं कठीण जात
नसे. पण रोमची वाढ झाली त्यावेळीं रोमपासून लांब राहणारे जे
अनेक नागरिक होते, त्यांना मतदान करणं सोपं नव्हतं. ज्यांना हल्लीं
“ प्रातिनिधीक सरकार ” म्हणतात त्याची त्यावेळीं उत्क्रांति झाली नव्हती
किंवा त्यांचा अम्मलही नव्हता. सध्या, तुला माहितच आहे कीं,
प्रत्येक भाग किंवा मतदार संघ, राष्ट्रीय समिति, पार्लमेंट किंवा राष्ट्रीय
सभेकरितां आपला प्रतिनिधी निवडतो व एक प्रकारें हें छोटें मंडळ सर्व
राष्ट्रांचं प्रतिनिधीक ठरतं. ही कल्पना जुन्या रोमनांना सुचली नाहीं.
ते फक्त रोममध्येच मतें घेत आणि या मतदान प्रसंगीं दूरदूरच्या

मतदारांना येणं अशक्य होई. तसं पाहिलं तर दूरच्या मतदारांना काय चाललं आहे हें क्वचितच समजे. त्यावेळी ३ तपत्रें, पत्रकें किंवा छापलेलीं पुस्तकें नव्हतीं व फारच थोड्या लोकांना वाचतां येई. रोमपासून दूर राहणाऱ्या लोकांचा मतदानाचा हक्क अशा रितीनं व्यवहारतः निरूप योगी ठरे. मतदानाचा हक्क असूनही अंतर त्यांचा 'हा हक्क हिरावून घेई.

वरील माहितीवरून तुला दिसून येईल कीं, खुद्द रोममधील मतदारांनच निवडणुकीत किंवा महत्वाच्या निर्णयांत भाग घेतां येई. उघड्या जागेंतील आवारांत जाऊन, ते मते घेत. या मतदारांपैकीं पुष्कळसे गरीब नागरिक असत. ज्या धनिक उमरावांना, उच्च अधिकार सत्ता पाहिजे असेल; ते या गरीब लोकांना लांच देऊन, आपल्याला मते द्यायला लावीत. आधुनिक काळांतील निवडणुकीमध्ये कांहीं कांहीं प्रसर्गी आढळून येणारी लाचलुचपत व युक्त्यप्रयुक्त्या रोमन निवडणुकीत भरपूर प्रमणांत चालत असे.

इटालीमध्ये रोमची अभिवृद्धी होत असतांनाच, उत्तर आफ्रिकेंत कार्थेज बलाढ्य होत चाललं होतं. कार्थेजियन लोक, कोएनिशीयन लोकांचे वंशज असून, त्यांच्यात दर्यावर्दीपणा व व्यापार वंशपरंपरेनं चालत आले होते. त्यांचंही प्रजासत्ताक राज्य होतं, पण रोमपेक्षांही या राज्यांत धनिकांनाच अधिक वाव होता. कार्थेज हें नगरसंस्थान असून, तेथें गुलामांची प्रचंड संख्या होती.

रोम व कार्थेज या दोहोंमध्ये प्रारंभीच्या काळांत, दक्षिण इटाली व मेसिना या ग्रीक वसाहती होत्या. येथील ग्रीकांचे उच्चाटन करण्याकरितां रोम व कार्थेज एक झालें व त्यांत यश आल्यावर कार्थेजनें सिसिली बळकावला व रोमची हद्द थेट इटलीच्या दक्षिण टोकापर्यंत येऊन भिडली. रोम व कार्थेज यामधील ही दोस्ती व तह फार काळ टिकला नाहीं. त्यांच्यांत लवकरच खटके उडूं लागून हाडवैर निर्माण झालें. चिंचोळ्या समुद्राच्या दोन्ही बाजूला समोरासमोर असलेल्या या दोन बलाढ्य सत्तांना पुरेल इतका भूमध्य प्रदेश मोठा नव्हता. दोघेही महत्वाकांक्षी. रोमची वाढ होत असून, त्याच्या ठिकाणी तरुणांची महत्वाकांक्षा व आत्मविश्वास होता. कार्थेज, प्रारंभी रोमच्या आकस्मिक उदयाकडे थोडेंच उपहासानं पाही; समुद्रावरील आपल्या प्रभुत्वाचा त्याला विश्वास चाटे. मध्यंतरी थोडा फार शांततेचा काळ सोडला तर, एक शतकाहून अधिक काळ, ते एकमेकांशी लांडग्यासारखे झगडले व त्यामुळें असंख्य लोकांचे हाल झाले. त्यांच्यामध्ये झालेली तीन युद्धे, प्युनिक युद्धें, ह्याणून प्रसिद्ध आहेत. पहिलें प्युनिक युद्ध इसवीसनापूर्वी २६४ ते २४१ पर्यंत टिकलें व त्यांत रोमचा विजय झाला. पुढें बावीस वर्षांनीं दुसरें प्युनिक युद्ध सुरूं झालें. या युद्धांत कार्थेजनं हॉनिबाल या इतिहासांतील विख्यात सेनापतीला पाठविलें होतं. जवळ जवळ, १५ वर्षे हॉनिबालनं रोमला त्राहि भगवान् करून, रोमन लोकांचा थरकांप उडविला. विशेषतः इसवीसनापूर्वी २१६ मध्ये कर्नाईच्या लढाईत त्यानं रोमन फौजेची भयंकर कत्तल उडविली. रोमन लोकांचे समुद्रावर प्रभुत्व असून, हॉनिबालचा कार्थेजशी संबंध तुटला होता; अशा स्थितींत कार्थेज

कडून फारशा मदतीची आशा नसतांही त्यानं हा पराक्रम गाजविला. पण पराभव, हानि व हॉनिवालचं अरिष्ट कायम असतांही, रोमनलोक डगमगले नाहींत; आपल्या कट्ट्या शत्रूशीं ते लढतच राहिले. हॉनिवालशी समोरासमोर लढाई देण्यास ते भीत. त्यांनीं असल्या लढाया टाळल्या नि फक्त त्वाला सतावून, त्याचं दळणवळण तोडण्याचा क्रम चालूं ठेविला. यावेळीं रोमन सैन्याचा सेनापति फेबीयस हा असून, अशा प्रकारे, समोरासमोरील लढाया टाळण्याच्या पद्धतीचा तो भोक्ता होता. मी त्याच्या नांवाचा उल्लेख केला आहे. याचं कारण तो कोणी महान किंवा लक्षांत ठेवण्यास योग्य पुरुष होता ह्मणून नव्हे; तर त्याच्या नांवामुळे, इंग्लिश भाषेंत फेबियन हा शब्द, प्रसृत झाला आहे. “ फेबीयन ” डावपेंच ह्मणजे परिस्थिती निकरावर न आणणे. युद्ध किंवा निकराची परिस्थिति टाळून, हळू हळू, उत्क्रांति मार्गानं ध्येय साध्य करण्याची फेबियनांना आशा वाटते. इंग्लंडमध्ये, फेबियन सोसायटी आहे. या संस्थेला समाजसत्तावाद मान्य आहे; पण तडकाफडकी मार्ग किंवा आकस्मिक बदल यावर मात्र विश्वास संस्थेचा नाहीं.

हॉनिवालनं, इटालीतील बराचसा प्रदेश उजाड केला; पण शेवटीं चिकाटी व खंबीरपणा यामुळं रोमचाच विजय झाला. इसवीसनापूर्वी २०३ मध्ये झामाच्या लढाईंत हॉनिवालचा पराभव झाला व रोमच्या अशमनीय सूडाच्या भावनेपासून आपला बचाव करण्यासाठीं एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी असं त्याला जीव घेऊन पळावं लागलं. शेवटीं त्यानं विष घेऊन आत्महत्या केली.

यानंतर, पन्नास वर्षेपर्यंत रोम व कार्थेज यांच्यांत समेट राहिला-
 होता. कार्थेजचा पुरा पाडाव होऊन, रोमला अव्हान देण्याचं त्यांच्यांत
 आतां क्वचित्च सामर्थ्य राहिलं होतं; पण रोमचं मात्र समाधान झालेलं
 नव्हतं. कार्थेजियन लोकांवर त्यांनीं तिसरं युद्ध लादलं. या युद्धांत भयंकर
 कत्तल उडून, कार्थेजचा पुरा नाश झाला. एकेकाळच्या मानी कार्थेजवर
 भूमध्य प्रदेशाच्या सम्राज्ञीवर—नांगर फिरविण्यांत आला.

रोमन प्रजासत्ताकाचें साम्राज्यांत रूपांतर

ता. ९ एप्रिल १९३२

कार्थेजचा पराभव नि नाश यामुळं रोम पश्चिमेकडे सर्व श्रेष्ठ वनून त्याला कोणी प्रतिस्पर्धी उरला नाही. यापूर्वीच रोमनें ग्रीक संस्थानें काबीज केली होती. दुसऱ्या प्यूनिक -युद्धानंतर रोमनें कार्थेजचा सुदृख हस्तगत केल्यामुळं स्पेन रोमच्या वर्चस्वाखालीं आले होते. मात्र रोमन साम्राज्याची व्याप्ति, अद्यापही भूमध्य प्रदेशांपुरतीच असून, सर्व उत्तर व मध्य युरोप स्वतंत्र होत.

विजय व वाढतं साम्राज्य यामुळं रोममध्ये संपत्ति व ऐषआरामी दिसूं लागली. जित-राष्ट्रांतील सोने व गुलाम यांचा प्रवाह रोमकडे वळला; पण कोणाकडे? मी आधिच सांगितल्याप्रमाणें सेनेट म्हणजे रोममध्ये राज्यकारभार करणारं मंडळ असून, त्यांत फक्त धनिक अशा उमरावी कुटुंबांनाच वाव असे. या धनिक लोकांचं रोमन प्रजासत्ताक व तेथील जीवनक्रम यांवर नियंत्रण असून, रोमचं सामर्थ्य व विस्तार यांच्या वाढी बरोबरच या लोकांची संपत्तीही वाढूं लागली. अशारीतीनं ते अधिक धनवान बनत चाललें व गरीब हे गरीबच राहिले, नव्हे अधिकच गरीब झाले. गुलामांची संख्या वाढू लागली व एका बाजूला जितकी ऐष-आरामी तितकीच दुसऱ्या बाजूला विपत्ति दिसूं लागली. असा प्रकार होऊं लागला कीं देशांत बहुधा अशांतता निर्माण होतें. लोक सहन तरी किती करतात हें आश्चर्यकारक खरचं; पण मानवी सहनशीलतेलाही मर्यादा आहेच. तिचा कडेलोट झाला कीं स्फोट हें व्हावयाचेच !

गोरगरीबांना खेळ व सर्कशीतील सामने याद्वारे खूप राखण्याचा धनिक लोक प्रयत्न करीत. लोकांचं मनरंजन करण्यासाठी दोन योद्ध्यांना एकमेकांशी लढवून परस्परांचा जीव घ्यायला लावण्यांत येई. अशा रीतीने खेळाच्या नांवाखाली पुष्कळसे गुलाम व युद्ध कैदी टार करण्यांत आले होते.

हे प्रकार चालू असतां रोमन राज्यांतील बंडाळी वाढत्या प्रमाणावर होती. बंडे, कत्तली त्याचप्रमाणें निवडणुकींतील लांचलुचपत, लांडी-लबाडी चालूच होती. पददलित अशा गुलामांनींही यावेळीं स्पार्टाकस नांवाच्या योद्ध्याच्या नेतृत्वाखालीं बंड पुकारलं. हें बंड निर्दयपणें मोडण्यांत येऊन बंडवाल्यापैकीं ६००० लोकांना सुळावर चढविण्यांत आलं. हळू हळू साहसी लोक व लष्करी अधिकारी यांना महत्व येऊन त्यांची सेनेटवर छाप पडूं लागली. यादवी म्हाजली, प्रदेश उजाड झाला. प्रतिस्पर्धी सेनापती एकमेकांशी झगडूं लागले. पूर्वेकडे पार्थीयांतही (मेसापोटेमिया) इसवीसनापूर्वी ५३ व्या वर्षीं काराहईच्या लढाईंत आक्रमक रोमन फौजेचा मोठा पराभव होऊन, पार्थियन सैन्यानं त्यांचा धुव्वा उडविला.

या काळांत रोममध्ये जे अनेक सेनापति होते त्यांतील दोन नांवे विशेषरीतीनं नजरेसमोर येतात. तीं ह्यणजे पॉपी व ज्यूलियस सीझर हीं होत. सीझरनं फ्रान्स (तत्कालीन गॉल) व ब्रिटन हे देश जिंकले. पॉपी पूर्वेकडे चालून गेला व तेथें त्याला थोडं बहुत यशही आलं. या

दोघांत हाडवैर होतं. दोघांही महत्वाकांक्षी व दोघांनाही प्रतिस्पर्धी सहन होत नसत. गरीब बिचारे .सेनेट-दोघांही त्याला तोंडदेखला मान देत असले तरी हळू हळू त्याला गौणत्व येत चाललं होतं. पुढें पॉम्पीचा पराभव करून सीझर रोमन राज्याचा प्रमुख बनला. पण रोम प्रजासत्ताक असल्यामुळें अधिकृतरीत्या सीझरला प्रत्येक गोष्ट मनाप्रमाणें करतां येत नसे. ह्मणूनच त्याला राजा किंवा बादशहा करण्याचे प्रयत्न झाले. खुद्द सीझरचीही या गोष्टीला सम्मती असली तरी प्रजासत्ताकाच्या दीर्घ प्रथेमुळें तो कचरला ही प्रथा त्याच्यामानानं इतकी जबरदस्त ठरली की, खुद्द सेनेट सभागृहाच्या पायरीवरच ब्रुटस प्रभृतींनी त्याला भेसकून ठार केलं. ज्यांत हा प्रसंग दिलेला आहे तें शेक्सपियरचं ज्यूलियस सीझर हें नाटक तूं वाचलंच असशील.

ज्यूलियस सीझर इसवी सनापूर्वी ४४ मध्ये मारला गेला; पण त्याच्या मृत्युमुळें प्रजासत्ताक तरुं शकलं नाही. सीझरचा दत्तकपुत्र ऑक्टेव्हियन व त्याचा मिल मार्क अँटनी यांनी सीझरच्या वधाचा सूड उगवला. राजशाही पुन्हां परत आली. ऑक्टेव्हियन राज्याचा धुरीण (Princeps) बनला व प्रजासत्ताक संपुष्टांत आलं. सेनेट चालूच राहिलं; पण नाममात्र !

धुरीणपद मिळाल्यानंतर ऑक्टेव्हियननं ऑगस्टस् सीझर हें पद धारण केलं. त्याच्या नंतरच्या सर्व वारसांना “ सीझर ” म्हणत. पुढें सीझर हाच शब्द बादशहा या अर्थी वापरण्यात येऊं लागला. कैसर व झार हे सीझर या शब्दाचेच अपभ्रंश. कैसर हा फार पूर्वापासून हिंदी शब्द असल्याचं कैसर-ई-व कैसर इ-हिंद ही पदवी आहे. जर्मन कैसर गेला व तीच गत ऑस्ट्रियन कैसर, तुर्की कैसर व रशियन झारची झाली.

ज्यानं रोमच्या वतीनं इंग्लंड पादाक्रांत केलं, त्या ज्यूलियस सीझरचं नांव धारण करायला आजमितीला इंग्लंडचा राजा हा एकटाच रहावा, ही विचार करण्यासारखी चमत्कारिक गोष्ट नाहीं कां ?

ज्यूलियस सीझरचं नांव बादशाहीं भपक्याशीं निगडीत झालं आहे. ग्रीसमधील फार्सालसच्या लढाईत पॉपीनं त्याला पराभूत केलं असतं तर ? कदाचित् पॉम्पी हा धुरीण किंवा बादशहा बनला असतां व पॉम्पी म्हणजे बादशहा असा अर्थ रूढ होऊन आपल्याला जर्मन पॉपी (दुसरा विल्यम) पहायला मिळाला असतां जॉर्ज बादशहाहि पॉपी इ-हिंद झाला असतां !

रोमन राष्ट्राच्या संक्रमणावस्थेंत प्रजासत्ताकाला साम्राज्याचं स्वरूप येत होतं. यावेळी इजिप्तमध्ये एक स्त्री होऊन गेली. सौंदर्याबद्दल इतिहासांत तिची ख्याति आहे. ही स्त्री म्हणजे क्लिओपॅट्रा. ती वर्तमानं तितकीशी चांगली नव्हती; पण केवळ सौंदर्यामुळें इतिहासाच्या प्रवाहाला ज्यांनीं निराळं वळण दिलं अशा थोड्या स्त्रियौपकीं ती एक होती. ज्यूलियस सीझर इजिप्तमध्ये गेला त्यावेळीं ती लहान होती. पुढें तिचा मार्क अँटनशी दाट स्नेहसंबंध जडला; पण या स्नेहसंबंधाचा फायदा अँटनीला क्वचितच मिळाला. इतकंच नव्हेतर एका मोठ्या आरमारी लढाईत तिनं आपली सर्व जहाजं विश्वासघातानं काढून घेऊन त्याला फशी पाडलं. प्रख्यात फ्रेंच लेखक पास्कल यानं फार पूर्वीं “ क्लिओपॅट्रेचं नाक थोडं लांब असतं, तर जगांत मोठीच उलथापालथ झाली असती. ”*

* “ Le nez de' cleopatre; S'il cut ete plus court, toute la face de la terre aurait change ”

असं लिहिलं आहे. अर्थात् यांत बरीच अतिशयोक्ति आहे. क्लिओपॅट्राच्या नाकामुळें जगांत मोठी घडामोड झाली असती असं म्हणतां येत नाही; पण सीझरला इजिप्तला जाऊन आल्यानंतरच आपण कोणी राजा, बादशहा किंवा परमेश्वर 'प्रेषित' आहोंत असं वाटूं लागणं शक्य आहे. इजिप्तमध्ये लोकशाही नसून राजसत्ता होती आणि राजा म्हणजे सर्व श्रेष्ठच नव्हे तर प्रति-परमेश्वरच मानला जाई. इजिप्शियन लोकांचीही पुरातन विचारसरणी होती आणि अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर इजिप्तवर राज्य करणाऱ्या टॉलेमी या ग्रीक धराण्यानंही बहुतेक सर्व इजिप्शियन रूढी व विचारसरणी यांचा अवलंब केला. क्लिओपॅट्रा टॉलेमीच्या घराण्यातील असल्यामुळं ती ग्रीक विशेषतः मॅसिडोनियन राजकन्या होती हें उघडच आहे.

क्लिओपॅट्रामुळें असो अगर नसो, राजा म्हणजे परमेश्वर ही इजिप्शियन भावना रोममध्ये गेली व तेथें तिनं मूळ धरलं. ज्यूलियस सीझरच्या काळांत व प्रजासत्ताक उर्जितावस्थेंत असतांनाही त्याचे पुतळे उभारून त्याची पूजा करण्यांत येत होती. रोमन बादशहांनीं ही प्रथा कशी रूढ केली हें पुढें पाहूं.

आतां आपण रोमच्या इतिहासांतील एका महत्त्वाच्या वळणापाशीं प्रजासत्ताकाच्या अंतःकाळपर्यंत-येऊन दाखल झालों. इसवी सन २७ मध्ये ऑक्टोव्हियन ऑगस्टस् सीझर ही पदवी धारण करून धुरीण बनला रोम व तेथील बादशहा यांची ही हकीगत आपल्याला पुढें चालूं करायचीच आहे. मध्यंतरीं प्रजासत्ताकाच्या या शेवटच्या काळांतील रोमन प्रदेशाकडे पाहूं.

रोमचा यावेळीं इटली व पश्चिमेकडे स्पेन व फ्रान्स (गॉल) यांवर अंमल असून पूर्वेकडे ग्रीक व एशिया मायनॉर हे देश रोमकडेच होते. एशियामायनॉरमध्येच पेरगामम हें ग्रीक संस्थान होतं, हें तुला आठवतच असेल. उत्तर आफ्रिकेंत इजिप्त हे दोस्त व सुरक्षित राष्ट्र असून कार्थेज व भूमध्य प्रदेशाचा कांहीं भागही रोमन सत्तेखालींच होता. अशा रीतीनं उत्तरेकडे रोमनराज्याची सरहद्द व्हाइनला भिडली होती. जर्मनी, रशिया, उत्तर व मध्य युरोप व त्याच प्रमाणें मेसापोटेमियाच्या पूर्वेकडील भाग हा रोमन साम्राज्यांत मोडत नव्हता.

रोम या काळांत वैभवशाली होतं; पण इतिहासाची माहिती नसलेल्या युरोपातील अनेक लोकांची अशी समजूत होती कीं, रोमचं जगावर प्राबल्य होतं; पण ही समजूत वस्तुस्थितीस अगदीं सोडून होती. याच काळांत चीनमधील हन् वंशाची आशियापासून कास्पियनपर्यंतच्या अफाट प्रदेशावर सत्ता होती. मेसापोटेमियातील ज्या कारवाईच्या लढाईंत रोमन लोकांचा मोठा पराभव झाला त्या लढाईंत पार्थियनांना मंगोलियन लोकांची मदत झाली असल्याचा संभव आहे.

पण रोमन इतिहास, विशेषतः रोमन प्रजासत्ताकाचा इतिहास युरोपियन लोकांना प्रिय असल्याने त्यांना वाटतं कीं, आजच्या युरोपियन राष्ट्रांचं रोम हे एका दृष्टीनं पूर्वज आहे. त्यांत काहींस तथ्यही आहे. इंग्लिश शालेंतील मुलांना हल्लींचा इतिहास माहित असो कीं नसो, त्यांना ग्रीक व रोमन इतिहास शिकणं भाग पडे. मला स्वतःला ज्यूलियस सीझरच्या गॉलमधील मोहिमेची मूळ लॅटिनमधील हकीगत वाचणं कसं भाग पडलं हें चांगलं आठवतं. सीझर हा नुसता मोठा योद्धाच नसून

तो ऐटबाज व प्रभावी लेखकही होता. त्यानं लिहिलेलं “ डी बेलो नॅलिको ” हें पुस्तक अद्यापही युरोपांतील हजारों शाळांतून वाचलं जातं.

आपण अशोककालीन जगाचं जें सिंहावलोकन सुरू केलं तें आतां पुरं केलं. इतकंच नव्हे तर, चीन व युरोपमध्ये अशोकाच्या काळापेक्षांही पुढं मजल मारली आहे. आपण आतां इसवी सनाच्या प्रवेशद्वारांत आलो आहोंत व हिंदुस्थानांतील लोकांची माहिती तेथपर्यंत आणून भिडविण्या-कारितां आपल्याला परत फिरलं पाहिजे. हिंदुस्थानांत अशोकाच्या मृत्यू-नंतर मोठ्या घडामोडी झाल्या. दक्षिण व उत्तर हिंदुस्थानांत नवीन साम्राज्यं उदयास आली.

एकंदरीत जगाचा इतिहास अखंड आहे हें तूं लक्षात घ्यावंस, असा माझा प्रयत्न आहे. पण तुला आठवतच असेल की, या आरंभीच्या काळांत जगातील निरनिराळ्या देशांतील दळणवळण अगदीच मर्यादित होतं. रोम पुष्कळ बाबतींत पुढारलेलं असलं तरी रोमनांचे, भूगोल नि नकाशाचं ज्ञान तुटपुंजं असून, त्या बाबतींत त्यांनीं विशेष तसदीही घेतली नाही. रोमन सेनापति नि सेनेटमधील शहाणी माणसं आपल्याला जगाचे धर्नी समजत; पण त्यांच्यापेक्षां शाळेतील सध्याच्या मुलांमुलींना भौगोलिक ज्ञान कितीतरी अधिक आहे. शिवाय रोमन लोक जसें आपल्याला जगाचे धर्नी समजत होते, तसेंच आशियाच्या दुसऱ्या बाजूला हजारो मैल दूर असलेलं चीनचे राज्यकर्तेही आपल्याला जगाचे धर्नी समजत.

दक्षिण हिंदुस्थानचा उत्तरेवर प्रभाव

ता. १० एप्रिल १९३२

पूर्वेकडील चीन व पश्चिमेकडील रोमचा दीर्घ प्रवास आटोपून आपण आतां हिंदुस्थानांत आलो. अशोकच्या मृत्यूनंतर मौर्य साम्राज्य फार काळ टिकलं नाही. थोड्याच अवधीत तें व्हास पावलं. उत्तरेकडील प्रांतांना अवनति येऊन दक्षिणेंत एक नवीन सत्ता—आंध्रराज्य उदयास आलं. मृत्युपंथाला लागलेल्या मौर्य साम्राज्यावर अशोकच्या वंशजांनीं कसंबसं राज्य केलं; पण शेवटीं पुष्यमित्र नांवाच्या त्यांच्याच ब्राम्हण सेनापतीनं त्यांचं उच्चाटन करून सत्ता बळकावली. पुष्यमित्रानं आपली राजा म्हणून द्वाही फिरविली व त्याच्या कारकीर्दींत ब्राम्हणी धर्माचं पुनरुज्जीवन झालं असें म्हणतात. यावेळीं बौद्धभिक्षूंचाहि कांहींसा छळ झाला असला तरी जसजसा हिंदी इतिहास तूं वाचत जाशील तसतसं तुला कळून येईल कीं, बौद्धधर्मावर ब्राम्हणी धर्माचा हल्ला बराचसा कौशल्यपूर्ण असून त्यानं बौद्ध भिक्षूंचा जो थोडाफार छळ झाला तो बहुधा राजकीय स्वरूपाचा होता. धार्मिक नव्हे. बौद्धसंघाची प्रबळ अशी संघटना होती. पुष्कळ राज्यकर्त्यांना त्यांची राजकीय दृष्ट्या दहशत वाटत असल्यामुळें त्यांनीं ते संघ हाणून पाडण्याचे प्रयत्न केलें. शेवटीं बौद्धधर्माचं या देशांतून कायमचं उच्चाटन झालं; पण त्याकरितां ब्राम्हणी धर्माला थोडेफार बौद्धधर्माशीं एकरूप व्हावं लागलं, त्यांतील बऱ्याचशा गोष्टी ग्रहण कराव्या लागल्या व आपल्या घरांत त्याला जागा द्यावी लागली.

हा नवीन ब्राम्हणी धर्म म्हणजे पूर्वीच्या नवी आवृत्ति किंवा बौद्ध धर्माच्या सर्वच गोष्टींना नकार नव्हता. ब्राम्हणी धर्माचे जुने नेते बरेच

हुशार असूस, पूर्वीपासून आत्मसात व मिलाफ करण्याची त्यांची पध्दत होती. आर्य लोक हिंदुस्थानांत आले, तेव्हां त्यांनीं द्राविडी लोकांची बरीचशी संस्कृति व चालिरीती उचलल्या. सर्व इतिहास कालांत बुद्धिपुरस्कार वा अजाणतेपणीं ते असंच वागत आले. बौद्धधर्माविषयीं त्यांनीं हेंच केलं व बुद्धाला त्यांनीं हिंदुधर्मातील एक अवतार^१ बनविलं. एका बाजूला बुद्धाची पूजा व आराधना सुरू झाली तर दुसऱ्या बाजूला बुद्धाची तत्वे बाजूला सारून कांहीं शुल्लक फरकानं, ब्राम्हणी-धर्म हिंदुधर्म तसाच राहिला आपले हे सारे तर्कच करीत आहे. कारण बौद्धधर्माचं हें ब्राम्हणीकरण दीर्घकाल चाललं असून अशोकाच्या मृत्यूनंतरही बौद्धधर्म हिंदुस्थानांत कित्येक शतकेपर्यंत टिकला.

मगध राज्यांत एकामागून एक झालेलें राजे अगर राजवंश यांचा विचार करण्याचं कारण नाही. अशोकाच्या मृत्यूनंतर दोनशें वर्षांनीं मगधाचा प्रमुख दर्जा संपुष्टांत आला असला तरीही तें बौद्ध संस्कृतीचं महान केंद्र समजलं जात असे.

मध्यंतरी उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांत महत्वाच्या घडामोडी होत होत्या. उत्तरेकडे मध्य आशियांतील बाक्त्रीयन्, शक, सिथियन्, तुर्क, कुशन वगैरे टोळ्यांच्या वारंवार स्वान्या होत. मला वाटतं मध्य आशियांत या लोकांच्या टोळ्या कशा उदयास आल्या, इतिहासाच्या निरनिराळ्या काळांत त्या कशा बाहेर पडल्या व सर्व आशिया व युरोपहि त्यांनीं कशा व्यापला हें मी तुला भागं सांगितलं आहे. इसवीसनापूर्वी दोनशे वर्षे हिंदुस्थानांत अशा अनेक स्वान्या झाल्या. पण लक्षांत ठेव कीं या स्वान्या,

केवळ प्रदेश जिंकण्यांकरिता, व लुटीकरितां नसून, येथें येऊन स्थायिक होण्याकरितां होत्या. मध्य आशियातील बहुतेक टोळ्या भटक्या असून जशजशीं त्यांची संख्या वाढली, तसतसा आपला प्रदेश त्यांना चरितार्थाच्या दृष्टीनं पुरेना. सहाजीकच देशांतर करून त्यांनीं नवीन प्रदेश धुंडाळायला सुरवात केली. आणि या दांडग्या स्थलांतराला सर्वांत प्रबळ कारण म्हणजे पाठीमागून आलेला दाब एखादी मोठी टोळी इतरांना पिटाळून लावी आणि पर्यायानं त्यांना दुसऱ्या देशावर आक्रमण करणं भाग पडे. अशा रीतीनं जे लोक हिंदुस्थानांत आक्रमक म्हणून आलें ते बहुधा आपल्या प्रदेशांतून पिटाळले गेलेलें असें असत. हुणांच्या कारकीर्दीप्रमाणं, जेव्हां चिनी साम्राज्य प्रबळ असें, तेव्हां ते या भटक्या लोकांना हांकून देऊन त्यांना नव्या वसाहती शोधण्याची पाळी आणी.

आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेव. या भटक्या टोळ्या हिंदुस्थानकडे केवळ एक शत्रू-राष्ट्र या नात्यानंच पहात नसत. त्यांचा रानटी म्हणून उल्लेख केला जातो. व तत्कालिन हिंदुस्थानांशीं तुलना करतां ते तितकेसे सुधारलेलें नव्हते हें निःसंशय. पण त्यांच्यापैकीं बरेचजण कडे बौद्धधर्मीय असून आपल्या धर्माची जन्मभूमी, या दृष्टीनं ते हिंदुस्थाकडे पहात.

खुद्द पुष्यमित्राच्या कालांत वायव्य सरहद्द प्रांतांवर बाक्मीयाच्या मिनन्दरनं एक स्वारी केली. हा मिनन्दर कडा बौद्धधर्मीय होता. बाक्मीया हा देश हिंदुस्थानाला लागूनच होता. आरंभी तो सेल्यूकसच्या साम्राज्यांत मोडत असें. पण पुढें तो स्वतंत्र झाला. मिनंदरची स्वारी परतून लावण्यांत आली पण काबूल व सिंध मात्र त्याच्याकडेच राहिले.

यानंतर शकांच्या स्वाऱ्यांना सुरवात झाली. हे लोक संख्येनं मोठे असून थोड्या फार काळांत त्यांनीं सवे उत्तर व पश्चिम हिंदुस्थान व्यापला शक म्हणजे तुर्की लोकांपैकींच एक मोठी टोळी होती. त्यांना त्यांच्या प्रदेशांतून दुसऱ्या एका मोठ्या टोळीनं-कुशानांनीं हुसकून लाविलं. त्याचा परिणाम म्हणजे शकांनीं बाक्त्रिया व पार्थिका व्यापून क्रमशः ते उत्तर हिंदुस्थानांत, विशेषतः पंजाब, राजपुताना व काठेवाडांत स्थायिक झाले. हिंदुस्थाननं त्यांना सुसंस्कृत केलं व त्यांनीं भटकण्याची संवय सोडून दिली.

बाक्त्रियन किंवा शक लोक यांच्या आगमनामुळे हिंदी-आर्यसमाज व्यवस्थेला कांहीं, बाध आला नाही, हें लक्षांत ठेवण्याजोगं आहे. हे राज्यकर्ते बौद्ध धर्मीय असून ते बौद्धधर्मपीठांच्या अनुज्ञेप्रमाणें चालत. आणि या धर्म-पीठाचा पाया तर प्राचीन हिंदी आर्य अशा लोकशाही ग्रामिण वर्गावर उभारीलेला होता. अशारीतीनं या राज्यकर्त्यांच्या अमलाखालीं हि हिंदुस्थानचं बव्हंशी मध्यवर्ती सत्तेखालील स्वायत्त अशा ग्राम-पंचायतीचा किंवा लोकसत्ताकांचा समुच्चय असंच स्वरूप राहिलं. या काळांतहि तक्षशीला व मथुरा ही बौद्ध ज्ञान-विद्येची केंद्र असून तेथें चीन, पश्चिम आशिया वगैरे भागांतून विद्यार्थी येत.

पण वायव्य सरहद्दीकडून वारंवार होणाऱ्या स्वाऱ्या व मौर्य राज्याचा क्रमशः होणारा ऱ्हास यांचा एक परिणाम झाला. दक्षिणेंतील हिंदी राज्यें हीच प्राचीन हिंदी-आर्य पध्दतीची खरी प्रतिनिधीक बनली. सहाजीकच हिंदी आर्य सत्तेचं केंद्र दक्षिणेकडे सरकलं. उत्तरेकडील स्वाऱ्यामुळं अनेक कर्तवगार व्यक्तीनीही दक्षिणेकडे स्थलांतर केलं असावं. पुढें हजार वर्षांनीं मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांच्या वेळीं याच प्रवृत्तीची पुनरावृत्ती झाल्याचं तुला दिसून येईल. सध्याही उत्तरेपेक्षां परकीय स्वाऱ्या नि संघर्ष याची झळ

दक्षिणेला किती तरी कमी प्रमाणांत लागल्याचं दिसून येईल. उत्तर हिंदुस्थानांत रहाणारे आपण बहुतेकजण हिंदू व मुसलमान संस्कृति व थोडीशी पाश्चत्यांची चमक अशा मिश्र संस्कृतीत वाढलेली आहोत. आपली भाषाही—मग ते तिला हिंदी उर्दू किंवा हिंदुस्थानी असं कांहींही नांव दे—मिश्र आहे; पण तूं स्वतःच पाहिलं आहेस कीं, दक्षिण हिंदुस्थान प्रामुख्याने हिंदू व सनातनी आहे. शेंकडो वर्षे, दक्षिणेनं प्राचीन आर्य परंपरेचं संरक्षण करण्याचा व ती जतन करून ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि त्यामुळेच तेथील समाज कडूर बनला असून त्यांच्यांत कमालीची असहिष्णुता आढळून येते. भिती या भयंकर सोबती होत. कधी कधी बाहेच्या अरिष्टापासून त्या आपलं रक्षण करतात व आपल्याला नको असलेल्या आगांतुकाला बाहेर ठेवतात; पण त्याच्याबरोबर त्या आपल्याला कैदी व गुलाम करतात. भितीमुळे पावित्र्य म्हणतात ते व सुरक्षितता लाभत असली तरी त्याकरितां स्वातंत्र्य ही किंमत द्यावी लागते. आणि सर्व भितीपेक्षां भयंकर अशा कोणत्या भिती असतील तर त्या मनांतील अनिष्ट रुढी केवळ त्या जुन्या आहेत एवढ्याचसाठी त्या टाकून देण्याचा या मनांतील भिती प्रतिबंध करतात नि नवीन विचारसरणी; केवळ नवीन म्हणून तिचा स्वीकार करूं देत नाहीत.

अर्थात दक्षिण हिंदुस्थाननं हजारों वर्षांपेक्षांही अधिक काळ, धार्मिक दृष्ट्याच नव्हे तर कला, राजकीय, शास्त्र वगैरे बाबतींत हिंदी परंपरा जतन करून एक मोठंच कार्य केलं आहे. तुला जर जुन्या हिंदी कलेचे नमुने पाहावयाचे असतील तर दक्षिण हिंदुस्थानांत जावं लागेल. राजकीय बाबतींत मेमॅस्थनीज या ग्रीक प्रवाशानं लिहून ठेवलेली माहिती आपणांपुढं

आहेच. ' दक्षिणेतील लोकप्रतिनिधीक सभांचे राज्यांच्या सत्तेवर नियंत्रण असे ' असं मॅगॅस्थिनीज म्हणतो.

मगधाच्या ऱ्हासानंतर विद्वान लोकच नव्हे तर कलावंत, शिल्प-कारागीर व हरहुन्नरी लोकहि दक्षिणेत गेले. यावेळीं दक्षिण हिंदुस्थान व युरोप यांच्यामध्ये बराच व्यापार चाले. मोती, हस्तिदंत, सोने, तांदूळ, मिरी मिरची, मोर इतकेंच, नव्हे तर माकडेही त्यावेळीं बाबिलोन, इजिप्त, ग्रीस या पुढें रोम वगैरे भागांत निर्यात होत. यापूर्वीपासून मलबारांतील सागवानी लांकूड चालिड्या व बाबिलोनिया या देशांत रवाना होऊं लागलें होतें. विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट म्हणजे हा सर्वच किंवा बराचसा व्यापार, द्राविडी लोक हिंदी जहाजांतून करीत. यावरून प्राचीन जगांत दक्षिण हिंदुस्थाननं किती पुढारलेलं स्थान मिळविलं होतं, हें तुला कळून येईल. दक्षिण हिंदुस्थानांत कितीतरी रोकड नाणीं सांपडली आहेत. आणि मी तुला पूर्वीच सांगितल्याप्रमाणें मलबारमध्ये अलेक्झांड्रियाच्या व अलेक्झांड्रियामध्ये हिंदी लोकांच्या वसाहती होत्या.

अशोकच्या मृत्यूनंतर लवकरच दक्षिणेतील आंध्रप्रांत स्वतंत्र झाला. आंध्र म्हणजे सध्यां हिंदुस्थानच्या पूर्वे किनाऱ्यावरील व मद्रासच्या उत्तरेकडील—काँग्रेसनं योजिलेला एक प्रांत आहे हें तुला कदाचित् माहीत असेल. आंध्रदेशची भाषा तेलगू आहे. अशोकानंतर आंध्राची सत्ता झपाट्यानं वाढत जाऊन शेवटीं त्यानं अरबी समुद्रापासून बंगालच्या छपसागरापर्यंतचा सर्व दक्षिण भाग व्यापला.

पुढें दक्षिण हिंदुस्थाननं वसाहतींच्या प्रचंड योजना हातीं घेतल्या, पण त्याविषयीं आपल्याला नंतर बोलायचं आहेच.

वर मी शक, सिधियन प्रभृतींचा उल्लेख केला आहे. हिंदुस्थानवर आक्रमण करणारे हे लोक उत्तर हिंदुस्थानांत स्थायिक झाले व पुढे हिंदुस्थानांत मिसळून गेले. आपण हिंदुस्थानांतील लोक जितके आर्यांचे वंशज आहोत, तितकेच त्यांचेही आहोत. विशेषतः शूर व उमदे असे रजपूत व काटक असे काठेवाडी लोक त्यांच्याच वंशांतील होत.

सरहद्दीवरील कुश साम्राज्य

११ एप्रिल १९३२

गेल्या पत्रांत मी हिंदुस्थानावरील शक व तुर्की लोकांच्या स्वाभ्या-
बद्दल सांगितलं. याशिवाय, बंगालच्या उपसागरापासून अरबीसमुद्रापर्यंत
पसरलेल्या दक्षिणेंतील बलाढ्य आंध्रराज्याची अभिवृद्धी कशी झाली.
हेही दिग्दर्शित केलं. शक लोकांना, कुशांनी पिटाळून लावलं व पुढें
कांहीं काळानंतर कुशच इकडे वळले. इसवी सनापूर्वी पहिल्या शतकांत
त्यांनी हिंदी सरहद्दीवर जें राज्य स्थापलं, त्याला पुढें मोठ्या साम्राज्याचं
स्वरूप आलं. या साम्राज्याचा विस्तार, दक्षिणेकडे काशी व विंध्यपर्वतापर्यंत
असून, उत्तरेकडे काशगर, यारकंद, खोतान व पश्चिमेकडे इराण व
पार्थियाच्या सरहद्दीपर्यंत होता. थोडक्यांत सांगावयाचं हणजे, संयुक्त प्रांत
पंजाब, काश्मीर आदिकरून सर्व उत्तर हिंदुस्थान व मध्य आशियाचा
मोठा भाग या साम्राज्यांत मोडत असे. दक्षिणेंतील आंध्रराज्याच्या समकालीन
असं हें साम्राज्य, जवळजवळ ३०० वर्षे टिकलं. कुश राज्याची
आरंभीची राजधानी काबुल ही होती, असं दिसतं; पुढें राजधानी पेशावर
किंवा तत्कालीन पुरुषपुरा येथें हालविण्यांत येउन, तेथेच कायम
करण्यांत आली असावी.

कुश साम्राज्य, अनेक दृष्ट्यां उद्बोधक होतं. हें साम्राज्य बौद्धधर्मीय
सन कुश सम्राटांपैकीं कनिष्क हा विख्यांत सम्राट, कट्टा धर्मनिष्ठ होता.
पेशावर जवळील तक्षशिला ही या साम्राज्याची राजधानी बराच काळपर्यंत
बौद्ध संस्कृतीची केंद्रस्थान होती. मला वाटतं कुश लोक, संसोलियन

किंवा तत्सम वंशाचें असल्याचं, मी मार्गे तुला सांगितलं आहे. कुश राजधानीस या मंगोलियन लोकांची सतत येजा चालूं असून तेथूनच त्यांनीं बौध्द संस्कृती आपल्या देशांत नेली असावी असं मला वाटतं. बौध्द विचारसरणीनं पश्चिम आशियांतही, याच मार्गे प्रदेश केला असावा अशी माझी समजूत आहे. अलेक्झांडरच्या काळापासून, पश्चिम आशिया ग्रीकांच्या अमलाखाली असून वऱ्याच ग्रीकांनीं आपल्या संस्कृतीचं लोण तेथें नेलं होतं. या ग्रीक आशियांतील संस्कृतीचा आता हिंदी बौध्द संस्कृतीशी मिलाफ झाला.

चीन व पश्चिम आशियावर जशी हिंदुस्थानची छाप पडली, तशी त्यांचीही हिंदुस्थानवर पडली. पश्चिमेकडील ग्रीक-रोमनभाग, पूर्वेकडील चिनी व दक्षिणेकडील हिंदी प्रदेश, यांच्या मधील कुश साम्राज्याची स्थिती आशियाच्या पाठीवर पाय सोडून बसलेल्या भव्य पुरुषासारखी होती. हें साम्राज्य म्हणजे हिंदुस्थान व रोम आणि हिंदुस्थान व चीन यांच्यामधील टप्पाच होय.

कुश साम्राज्याच्या या मध्यवर्ती स्थानामुळं, हिंदुस्थान व रोम यांच्यामध्ये निकटवर्ती दळणवळण सुरूं होण्यास मदत झाली, हें तुला समजून आलंच असेल. तुलनात्मक दृष्ट्या, ज्युलिअस सीझरकालीन रोमन प्रजासत्ताकाचा शेवटचा काळ व रोमन साम्राज्याची प्रारंभीची दोनशे वर्षे यांत कुश कारकीर्दीत साम्य आहे. असं सांगतात की, एका कुश सम्राटानं, ऑगस्टस् सीझरकडे, आपला एक विख्यात प्रतिनिवी पाठविला होता. यावेळीं खुष्कीच्या मार्गे तसंच समुद्रमार्गे व्यापार चालूं असून, हिंदुस्थानांतून रोमकडे ज्या जिनसा निर्यात होत त्यांत अत्तरे, मिरी मिरच्या, रेशीम, ताग, मलमल, जरीचें कापड व मौल्यवान् रत्नें असत. प्लिनी नंवाच्या एका रोमन लेखकानं, रोमहून हिंदुस्थानकडे

जो सुवर्ण प्रवाह चालू होता त्याविरुद्ध कडक शब्दांत निषेधही व्यक्त केला होता. त्याच्या मते, या चैनीच्या जिनसाकरितां रोमन साम्राज्याला चार्पिक दहा कोट सेस्टरेसीस खर्चावे लागत. पौंड-रुपयांच्या भाषेत सांगावयाचं म्हणजे ही रक्कम दहा लाख पौंड किंवा जवळ जवळ दीडकोट रुपये होई.

या आमदानींत बौद्ध मठांत किंवा संघाच्या बैठकींत मोठा वाद विवाद अगर चर्चा होई. दक्षिणेकडून व पश्चिमेकडून, नवीन विचारसरणीची किंवा नव्या पेहरावांतील जुन्याच विचारसरणीची जी लाट येऊं लागली होती तिचा आघात बौद्ध धर्मातील साधेपणावर होऊं लागला होता. याचें पर्यवसान म्हणजे बौद्ध धर्मांत महायान, (मोठें वहान) व हिनयान (लोटें वहान) असे दोन पंथ निर्माण झाले. आणि नवीन मते व कल्पना यामुळें धर्म व जीवनाकडे पहाण्याचा त्यांना दृष्टीकोन जसा बदलला, तशी कला, शिल्प वगैरेची प्रकट स्वरूपेही बदलून गेली. हे बदल कसे घडून आले, हे सांगणं सोपं नाही. कदाचित, बौद्ध धर्माच्या प्रवाहाला निराळं वळण लावायला, ब्राह्मणी व ग्रीक या दोन प्रमुक्त प्रवृत्त्या कारणीभूत झाल्या असाव्यात.

मी तुला अनेक वेळां सांगितलंच आहे कीं, बौद्ध धर्म म्हणजे जाति फूटती, मिश्रुकशाही व पशुयज्ञ या विरुद्ध बंड होतं. गौतमाला मूर्तिपूजा मान्य नव्हती. आपण कोणी पुजनीय असे देव आहोंत, असं त्यानं कधींच सांगितलं नाही. तो ज्ञानदृष्टी प्राप्त झालेला ' बुद्ध ' होता. त्यावेळीं बुद्धाच्या प्रतिमा तयार करण्यांत आल्या नव्हत्या व तत्कालीन शिल्पकलेत मूर्तीना स्थान नव्हतं. पण, ब्राह्मण वर्गाला हिंदु धर्म व बौद्ध धर्म यामध्ये पडलेलं खिंडार भरून काढायचं असून, बौद्ध विचारसरणींत हिंदू कल्पना व प्रतिकें अंतर्भूत करण्याविषयी त्यांची सारखी धडपड चालू

होती. या शिवाय ग्रीक-रोमन भागांतील कारागीरही देवांच्या मूर्ति करण्यांत सरावलेले होते. साहजिकच, बौद्ध धर्मांत प्रतिमांचा प्रवेश झाला. प्रारंभी, बुद्धाच्या मूर्ति ऐवजी बोधी-सत्वांच्या मूर्ति घडविण्यांत आल्या. बौद्ध परंपरेप्रमाणें, बोधी-सत्व ह्यणजे बुद्धाच्या पूर्वांचे अवतार. ही प्रथा चालूं राहून शेवटीं खुद्द बुद्धाच्या मूर्ति घडविण्यांत आल्या; त्याची पूजा केली जाऊ लागली.

बौद्ध धर्मांतील महायान पंथाला हे बदल मान्य असून, वैचारीक दृष्ट्या, तो ब्राह्मणी धर्माला जवळचा होता. कुश सम्राटांनीं बौद्धधर्मापैकीं महायान पंथाचा स्वीकार करून त्याच्या प्रसारालाहि साहाय्य केलें, याचा अर्थ ते हिनायानपंथ किंवा इतर धर्मांच्या बाबतींत असहिष्णु होते असा नव्हे. कनिष्कानं शोरोऑस्ट्रीयन धर्मालाहि उत्तेजन दिलें होतं. असं ह्यणतात.

त्याकाळीं, विद्वान लोकांमध्ये, महायान व हिनायान पंथातील गुणदोषांसंबंधीं जे कडाक्याचे वादविवाद होत, ते वाचनीय आहेत. वादविवादाकरितां संघाच्या प्रचंड बैठकी भरत. खुद्द कनिष्कानंहि, संघाची एक सर्वसाधारण सभा काश्मिरमध्ये भरविली होती. पुढें कित्येक शतकापर्यंत हा वादविवाद व झगडा चालूं होता. महायान पंथ उत्तरेकडे व हिनायान पंथ दक्षिणेकडे फोफावला. महायान पंथ सध्यां, चीन, जपान व तिबेट या देशांत प्रचलित असून, हिनायान सिलोन व ब्रह्मदेशांत आहेत. हिंदुस्थानापुरते हे दोन्ही पंथ हिंदुधर्मांतच विलीन झाले.

माणसाच्या मनाचं हुबेहुब प्रतिबिंब ह्यणजेच कला. जसजसा आरंभीच्या बौद्ध तत्वज्ञानांचा साधेपणा जाऊन, त्या ठिकाणीं बारीक सारीक बाबतींतही कल्पनाना मूर्त स्वरूप देण्याचे प्रस्त वाढलं तसतसं

हिंदी कलेलाहि बारकाव्याचं आणि कलाकुसरीचं स्वरूप आलं. विशेषतः वायव्येकडील गांधार देशातील महायान वास्तुकलेत पुतळे व कलाकुसरी याना अधिक प्राधान्य देण्यांत आलं होतं. हिनयन शिल्पकलेलाहि या नवीन स्वरूपापासून सर्वस्वी अलिप्त राहता आलं नाही. तिचा साधेपणा नि संयम नाहीसा होऊन, त्या जागी मनोहर कलाकुसर व प्रतीकें आली.

या काळची थोडी फार स्मृतिचिन्हे अद्यापहि पहावयास सांपडतात सर्वांत प्रेक्षणीय ह्यणजे अजंठा येथील कोरीव लेणी ही होत.

आपण आता कुशांचा निरोप घेऊं. लक्षांत ठेव की, शक व इतर तुर्की लोकांप्रमाणें, जितराष्ट्रावर जेते ह्यणून राज्य करणारे आपण कोणी परकीय आहोंत अशी कुशांची मुळीच भावना नव्हती. हिंदुस्थान व हिंदुवासियांशी ते धर्मरज्जूनें बांधलें गेले होतें. याशिवाय, हिंदुस्थानातील आर्य लोकांची अनुशासन तत्वेही त्यांनीं स्वीकारली होती आणि बऱ्याच प्रमाणांत, आर्य पद्धतीशीं त्यांचं जुळत होतं. म्हणूनच उत्तर हिंदुस्थानवर त्यांना जवळ जवळ ३०० वर्षे राज्य करतां आलं.

जीजस व ख्रिस्तीधर्म.

१२ एप्रिल १९३२

• • • हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील कुश साम्राज्य व चीन मधील हनु घराणं यामुळे इतिहासांतील एक महत्वाचा टप्पा ओलांडून आपण अलिकडे आलों आहोंत. आपल्याला हा टप्पा परत जाऊन पाहिला पाहिजे. आतांपर्यंत आपण ख्रिस्तपूर्व काळाचा विचार करीत होतो. आतां आपण ख्रिस्त काळांत, इसवीसनांत प्रवेश केला आहे. नांवावरून वाटतं त्या प्रमाणें ख्रिस्तापासून किंवा ख्रिस्ताच्या अनुमानित जन्म दिवसापासून या सनावळीलां प्रारंभ झाला. पण वस्तुस्थितीवरून या सनावळी पूर्वी ख्रिस्त, चार वर्षे अगोदर जन्मला असावा, असं दिसतं. अर्थात हा महत्वाचा मुद्दा नव्हे. ख्रिस्तानंतरच्या काळाला, ख्रिस्त काळांत (Anno Domini) असं म्हणण्याची प्रथा आहे. ही सार्वत्रिक प्रथा स्वीकारण्यांत तोटा नसला तरी, माझ्या दृष्टीनं ख्रिस्तानंतर असं म्हणणं अधिक शास्त्रशुद्ध ठरलं. कारण आतांपर्यंत आपण ख्रिस्त—पूर्वकाळांत (इसवीसनापूर्वी) असं म्हणत आलों आहोंत. माझा स्वतःचा दुसरी पद्धत अवलंबिण्याचा विचार आहे.

ख्रिस्ताची किंवा जीजसची कथा बायबलच्या नव्या करारांत दिली असून ती तुला माहितच आहे. ख्रिस्तसूत्रांमध्ये दिलेल्या हकिगतीवरून त्याच्या तारुण्यांतील जीवनावद्दल फार थोडं वाचावयास मिळतं. जन्म नझरेथ येथें झाला, गॅलिली येथें त्यानं उपदेशाला सुरवात केली व तिशी उलटल्यावर तो जेरुशलेम येथें आला. लवकरच त्याची पॉन्टीयस पायलेट या रोमन

गव्हर्नरापुढें चौकशी होऊन, त्याला शिक्षा ठोठावण्यांत आली. जीजसनं केलं काय व उपदेशास प्रारंभ करण्यापूर्वीं त्यानं कुठं संचार केला, हें स्पष्टपणें विदित केलेलं नाहीं. सर्वं मध्य आशिया, काश्मिर, लाडाख व तिबेटमध्ये असा दाट समज आहे कीं, जीजस किंवा इसानं, त्या भागांत प्रवास केला. तो हिंदुस्थानांत येऊन गेला, असंहि कांहीं लोकांना वाटतं. खात्रीनं असं कांहींच सांगता येत नाहीं. ज्या तज्ञांनीं, जीजसचं चरित्र अभ्यासिलं आहे, त्यांना मुळीं, तो हिंदुस्थान व मध्यआशियांत आला होता हें पटत नाहीं. मात्र जीजसचं असं येणं असंभवनीय नव्हतं. त्या काळीं हिंदुस्थानांतील विशेषतः वायव्य प्रांतांतील तक्षशीला विद्यापीठाकडे, दूर-दूरचे विद्यार्थी आकर्षिले जात व ज्ञानशोधार्थ, जीजसही तेथें येणं शक्य होतं. पुष्कळ बाबतींत, जीजसच्या शिकवणुकीचं गौतमाशी इतकं साम्य आहे कीं, जीजसला ती ज्ञात असणं अगदीं संभवनीय वाटतं. पण त्या बरोबर हीही गोष्ट तितकीच खरी कीं, बौद्धधर्म त्या काळीं इतर देशांतून पुरेसा पसरलेला असल्यामुळें, जीजसला हिंदुस्थानांत न येतांही बौद्ध शिकवणूक चांगली कळूं शकली असती.

शाळेंतील प्रत्येक मुलाला, धर्मांमुळें झगडे व तीव्र कलह कसें उद्भवतात हें माहित असतं. पण जमांतील धर्मांचा आरंभ कसा झाला, हें पहाणं व त्यांची तुलना करणं मोठं उद्बोधक आहे. निरनिराळ्या धर्मांच्या दृष्टीकोनांत नि शिकवणुकींत इतकं साम्य असतां तपशील व क्षुल्लक गोष्टीसाठीं, लोक एकमेकांची डोकीं फोडण्याचा मूर्खपणा कां करतात, याचं आश्चर्य वाटतं. याचं कारण मूळ शिकवणुकींनंतर बऱ्याच गोष्टी घुसडल्या

जाऊन. त्याला बेमालूम असं विकृत स्वरूप दिलं जातं निधर्म प्रवर्तकांचा-
जागी क्षुद्र मताचे नि असहिष्णूवृत्तीचे माथेफिरु येतात हेच होय.
बरेच वेळां, धर्माचा राजकारण व साम्राज्यशाहीचा हस्तक म्हणूनहि
उपयोग केला जातो. "स्वतःच्या फायद्याकरितां अगर जनतेला लुबाड-
ण्याकरितां, त्यांच्यांत अंधश्रद्धा निर्माण करावयाची, " असं रोमन
राज्यकर्त्यांचं धोरण असं. लोक जितके धर्मभोळे, तितकी त्यांची
मुस्कटदाबी करणं सोपं. रोमन उमरावर्ग तत्वज्ञानांत लुडबुड करी; पण
जी गोष्ट त्यांना हितप्रद, ती गोष्ट जनतेला हितप्रद किंवा योग्य समजली
जात नसे. पुढें बऱ्याच कालानंतर मॅचिआव्हेली नांवाचा एक प्रसिद्ध
पुरुष होऊन गेला. आपल्या एका राजकारण विषयक ग्रंथांत त्यांनं धर्म
ही सरकारला एक आवश्यक बाब असून, प्रत्येक राज्यकर्त्यांनं, आपल्याला
जो धर्म सत्यावर, आधारलेला नसेल, अशालाच उत्तेजन द्यावं असं
प्रतिपादिले आहे. अगदीं आलिकडेही, धर्माच्या आवरणाखालीं,
साम्राज्याशाही पुढें कशी सरकतें याची असंख्य उदाहरणें देतां येतील.
अशा स्थितींत कार्लमार्क्सनं " धर्म म्हणजे अफूची गोळी आहे " असं उद्गार
काढावेंत, यांत कांहींच आश्चर्य नाही.

जीजस हा ज्यू होता. ज्यू लोक मोठे चिकाटीचे लोक आहेत. डेव्हीड
व सालोमन यांच्या अमदानींतील अल्प भरभराटीचा काल सोडला तर,
त्यांच्या पाठीमागें दुर्दशा हात धुवून लागल्याचं दिसतं. शिवाय वर
उल्लेखिलेली भरभराटहि अल्प प्रमाणांतच असून, केवळ ज्यू लोकांनीं
तिला कल्पनेनं अवास्तव स्वरूप दिलं. या काळाला ते सुवर्ण युग

म्हणतात. हें युवर्ण युग पुन्हां ठरल्या वेळेला येणार असून, त्यावेळीं आपण पुन्हां वैभवशाली व बलाढ्य होऊं, असं त्यांना वाटतं. ज्यू लोक सर्व रोमन साम्राज्य व इतरत्रहि पसरलें, पण त्यांची एक जूट कायम असून, आपला भाग्याचा दिवस उगविणार व त्याकरितां एक प्रेषित अवतरणार ही त्यांची श्रद्धा कायमच होती. ना घरदार ना आसरा, नशीब हात धुवून पाठीमागें लागलेलं व असह्य छळ होऊन पुष्कळ वेळां प्राणांतिक तडाखे बसलेले—अशा स्थितीतही गेलीं २००० वर्षे त्यांनीं आपलं वैशिष्ट्य व एकजूट कायम राखली, हें इतिहासांतील एक मोठंच आश्चर्य !

ज्यू लोक प्रेषिताकडे डोळे लावून बसलेले होते व त्यांना जीजसबद्दल आशाहि वाटत असावी. पण लवकरच त्यांच्या आशेवर पाणी पडलं. प्रचलित परिस्थिती व सामाजिक व्यवस्था याविरुद्ध बंड करण्याची त्यांना अपरिचित अशी भाषा जीजस बोलूं लागला. विशेषतः धर्माला ज्यांनीं व्रते नि समारंभ याचं स्वरूप दिलं होतं, अशा धनिक व त्याच प्रमाणे ढोंगी लोकाविरुद्ध त्याचा कटाक्ष असे. लोकांना संपत्ति व वैभव याची लालूच दाखविण्याचं दूरच राहो, पण काल्पनिक स्वर्गीय राज्यासाठीं जवळ होतं नव्हतं त्या सर्वांचा त्याग करण्याचा तो आदेश देई. जीजस आपलं म्हणणं कथा, दृष्टांतरूपानं सांगे. पण एक गोष्ट मात्र स्पष्ट आहे कीं तो जन्मजात बंडखोर होता; प्रचलित परिस्थिती त्याला मान्य नसून, तीं परिवर्तन घडवून आणण्याकरितां तो बाहेर पडला होता. ज्यू लोकांना अर्थात हें नको होतं. जीजसवर उलटून, त्यांनीं त्याला रोमन सत्ताधान्यांच्या स्वाधीन केलं.

तसं पाहिलं असतां, धार्मिक दृष्ट्या रोमन लोक असहिष्णू नव्हते. त्यांच्या साम्राज्यांत सर्व धर्मांचे लोक असून, एखाद्यानं ईश्वराची निंदा केली, देवादिकांना शिव्याशाप दिले, तरी त्याला शिक्षा होत नसे. टिबेरियस नांवाच्या एका रोमन बादशाहानं तर, " देवादिकांचा अपमान होत असेल तर तो त्यांचा त्यांनी पाहून घ्यावा " असें उद्गार काढले होते. जीजसला, पॉन्टीयस पायलेट नांवाच्या ज्या रोमन गव्हर्नरपुढे उभं करण्यांत आलं होतं त्याचीहि सदर प्रश्नाकडे पहाण्याची दृष्टी धार्मिक नसावी. रोमन लोकांच्या मते जीजस हा राजकीय चळवळ्या होता तर ज्या लोकांना तो सामाजिक बंडखोर वाटत होता; आणि याच दृष्टीनं, त्याची चौकशी होऊन त्याला शिक्षा ठोठावण्यांत आली, नि शेवटी गोलगोथा येथे क्रूसावर चढविण्यांत आलं. या संकटप्रसंगी, त्याच्या पट्टशिष्यांनीहि त्याला सोडून देऊन त्याचा इनकार केला. आणि त्यांच्या या द्रोहामुळे, जीजसला आपलं संकट जवळ जवळ असह्य झालं. इतके की, मृत्यूपूर्वी त्यानं असं हृदयद्रावक उद्गार काढले, " देवा, देवा, कां रे तूं मला विसरलास ?"

मृत्यूसमयी जीजस अगदी तरुण असून, त्याचं वय तिसीपेक्षां थोडं जास्त असावं. ख्रिस्तसूत्रांमधील त्याच्या मृत्यूचं हृदयविदारक वर्णन वाचून आपण द्रंवंनं जातो. जीजसच्या शिकवणूकीप्रमाणं फार थोडे लोक वागत असले तरी पुढील काळांत, ख्रिश्चन धर्माचा जो प्रसार, झाला, त्यामुळे लाखां, त्याचं नांव आदरानं घेऊं लागले. पण हे लक्षांत ठेविलं पाहिजे की, ज्यावेळीं त्याला क्रूसावर चढविण्यांत आलं, त्यावेळीं पॅलेस्टाईन बाहेर तो फारसा ज्ञात नव्हता. रोममधील लोकांना त्याची कांहींच माहिती नव्हती व खुद्द पॉन्टीयस पायलेटनंही, सदर प्रसंगाला फारसं महत्त्व दिलं नसेल.

जीजसच्या निकटच्या अनुयायांनी व शिष्यांनी भीतीमुळं त्याचा इनकार केला; पण त्याच्या मृत्यूनंतर, पॉल नांवाच्या एका अज्ञात इसमानं स्वसमजूतीप्रमाणं ख्रिश्चन तत्वांच्या प्रसाराला सुरवात केली. विशेष गोष्ट म्हणजे त्यानं जीजसला कधीहि पाहिलं नव्हतं. पुष्कळ लोकांचं असं मत आहे की, पॉलन उपदेशिलेला ख्रिश्चनधर्म जीजसच्या शिकवणूकीपेक्षा फारच निराळा आहे. पॉल कर्तबगार व विद्वान असला तरी जीजसप्रमाणं तो सामाजिक बंडखोर नव्हता. अशाहि स्थितीत पॉलला यश येऊन ख्रिश्चन धर्माचा हळूहळू प्रसार होत गेला. आरंभी, रोमन लोकांनी या धर्माची फारशी पर्वा केली नाही ख्रिश्चन म्हणजे ज्यू पैकींच एक पंथ असावा, ही त्यांची कल्पना. पण पुढें ख्रिश्चन धर्म प्रखर बनला, ख्रिश्चन लोक इतर सर्व धर्मांचे विरोधक असून, खुद्द बादशहाच्या प्रतिमेची सुद्धा पूजा करण्याचं त्यांनीं नाकारलं, रोमन लोकांना हा काय प्रकार आहे, हें न कळून तिच्या मागें त्यांना संकुचित मनोवृत्ती दिसूं लागली. ख्रिश्चन लोक म्हणजे कोणी माथेफिरू, भांडखोर व मानवी प्रगतीच्या आड येणारे असंस्कृत लोक, अशी त्यांची समजूत झाली. धर्म या दृष्टीनं त्यांना ख्रिश्चन धर्म सहनहि केला असतां पण बादशहाच्या प्रतिमेविषयी आदर न दाखविण्याची ख्रिश्चनांची वृत्ति त्यांना राजद्रोही वाटून, त्यांना देहांत शासनाची शिक्षा ठोठावण्यांत आली या शिवाय, ख्रिश्चन लोक द्वंद्वयुद्धासारखा खेळांवर कडक टीका करीत. याचा परिणाम म्हणजे ख्रिश्चनांचा छळवाद सुरू होऊन, त्यांची मालमत्ता जप्त करण्यांत आली व कैक ख्रिश्चनांना शिक्षा लणून सिंहापुढें फेंकण्यांत आले. तूं या ख्रिश्चन हुतात्म्यांच्या गोष्टी वाचल्या असशील व त्या संबंधींचें कांहीं चित्रपटहि पाहिले असशील. पण एकदां मनुष्य ध्येयाकरितां बलिदान करण्यास तयार झाला, नव्हे तशा प्रकारच्या मृत्यूत तो भूषण मानू लागला तर त्याला किंवा त्याच्या ध्येयाला गाडणं अशक्य होतं. ख्रिश्चनांच्या बाबतींत, रोमन

साम्राज्याला हाच अनुभव आला. या झगड्यांत शेवटीं ख्रिश्चनांचा विजय झाला. एवढंच नव्हे तर, ख्रिस्तानंतर चवथ्या शतकाच्या आरंभी, खुद्द एका रोमन बादशहानंच ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला व ख्रिश्चन धर्माला साम्राज्याच्या अधिकृत धर्माचं स्थान मिळालं. हा बादशहा ह्यणजे कॉन्स्टन्टाईन. यानंच कॉन्स्टॅन्टीनोपल शहर वसविलं. त्याच्याकडे आपण नंतर येऊं.

ख्रिश्चन धर्माच्या अभिवृद्धीबरोबरच, जीजसच्या दैवीपणावद्दल कडाक्याचा वाद सुरू झाला. खुद्द गौतमबुद्धानं, आपणांत दैवीपणा नाही असं सांगितलं तरी त्याची देवावतार ह्यणून पुढें पूजा केली जाऊं लागली हें मी मागे सांगितल्याचं तुला आठवतच असेल. बुद्धाप्रमाणें, जीजसहि आपल्याला अवतार समजत नव्हता. जीजसनं, आपण ईश्वरपुत्र व मानव पुत्र आहोंत, असं वरचेवर सांगितलं आहे. याचा अर्थ तो स्वतःला दैवी अवतार किंवा अतिमानुष समजे असा नव्हे; पण माणसांना आपल्यांतील थोर व्यक्तीना देव बनविणें आवडतं आणि एकदां त्यांनीं अशा रीतीनं देवपण चिकटविलं कीं, त्यांची तत्वंहि गुंडाळूत ठेवण्यांत येतात. सहाशें वर्षांनंतर, महंमद पैगंबरानं आणखी एका महान् धर्माची सुरवात केली. पूर्वीच्या अनुभवानं शहाणा होऊनच कीं काय पुन्हां पुन्हां व स्पष्ट रितीनं त्यानं सांगितलं कीं, “ मी मानव आहे, देव नाही. ”

जीजसचो तवें समजाऊन घेऊन, तीं आचरणांस आणण्याऐवजीं ख्रिश्चन लोकांत, जीजसच्या दैवीपणाचं स्वरूप व त्रैमूर्ति, यावरच वाद विवाद माजला नि झगडे सुरू झाले. एकमेकांवर पाखंडीपणाचा आरोप करण्यांत येऊं लागला. जुलूम व डोकेफोड सर्रास सुरू झालीं. एकेकाळीं नुसत्या एका जोडाक्षरावरच, ख्रिश्चन धर्मातील निरनिराळ्या पंथांत, मोठा नि कडाक्याचा वाद माजून राहिला होता. प्रार्थनेंत, Homo-ousion'

हा शब्द असावा, असं एका पक्षाचं हणणं, तर दुसरा पक्ष Homoi-ousion या शब्दाबद्दल हट्ट धरून बसला. दोन्ही शब्दांमधील हा फरक जीजसच्या दैवीपणाला उद्देशून होता. पुढें या जोडाक्षरापायी भीषण युद्ध होऊन, कित्येक लोक मारले गेले.

एकीकडे चर्चची सत्ता वाढत होती तर दुसरीकडे या अंतर्गत भांडणांना ऊत आला होता. पाश्चिमात्य देशांत अगदीं अलिकडच्या काळापर्यंत, निरनिराळ्या ख्रिश्चन पंथातील हीं भांडणं चालूच होती.

ज्या काळांत, ख्रिश्चन धर्माबद्दल रोममध्ये तिरस्काराची भावना बसत असून, तेथें तो एक बहिष्कृत पंथ ठरला होता, त्याच वेळीं, किंवा त्याचा इंग्लंड-पश्चिमयुरोपांत प्रसार होण्यापूर्वीं कितीतरी अगोदर या धर्मानें हिंदुस्थानांत प्रवेश केल्याचं ऐकून खात्रीनं तुला आश्चर्य वाटेल. जीजसच्या मृत्यूनंतर १००० वर्षांच्या आंतबाहेरच, ख्रिश्चन मिशनरी, दक्षिण हिंदुस्थानांत, समुद्रमार्गे आले. त्यांचं येथें मोठ्या आदरानं स्वागत करण्यांत येऊन, त्यांना आपला धर्म उपदेशिण्याची सुभा देण्यांत आली. या मिशनऱ्यांनीं पुष्कळ लोकांना ख्रिश्चन धर्माची दिक्षा दिली. त्यांचे वंशज बदलत्या परिस्थितीला तोंड देत, अद्यापहि येथें वास्तव्य करून आहेत. यापैकीं बहुतेक लोक जुन्या ख्रिश्चन पंथाचे असून, हे पंथ सध्यां युरोपांत अस्तित्वांत नाहींत. कांहींचें मूळ ठिकाण आशियामध्य-नौरमध्ये आहे.

राजकीय दृष्ट्यां ख्रिश्चनधर्म आजचा प्रधानधर्म आहे. त्याचं कारण तो युरोपांतील प्रबळ लोकांचा धर्म आहे. पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, या धर्माचा आद्य प्रवर्तक जीजस हा अहिंसेचा पुरस्कर्ता असून, त्यान प्रचलित समाजपद्धतीविरुद्ध बंड पुकारलं होतं. त्याचेंच बोलभांड

अनुयायी आज साम्राज्यशाही, शस्त्रास्त्रवाद, युद्धं व संपत्तीची आराधना यातच गुरफटलेले आहेत. ख्रिस्ताचा उपदेश व आजचा युरोप-अमेरिकेंतील ख्रिश्चन धर्म यांत किती आश्चर्यकारक भेद हा ! अशा स्थितीत, स्वतःला ख्रिस्ताचे अनुयायी म्हणवून घेणाऱ्यापेक्षां गांधीजी, हे ख्रिस्ताला अधिक जवळचे आहेत जसं अनेकांना वाटावं, यांत आश्चर्य तें काय ?

रोमन साम्राज्य

२३ एप्रिल १९३२

फार दिवस झाले, मी तुला कांहींच लिहिलें नाहीं. अलाहाबाद-कडच्या विशेषतः तुझ्या आजीसंबंधीच्या वार्तेनं माझं मन राग, अभिमान वगैरे विरोधी मनोविकारांनीं भरून गेलं आहे. माझ्या वृद्ध व जर्जर आई-वर लाठीमार होत असतां, मी मात्र तुरुंगांतील, साधारणतः सुखासीन जीवन कंठीत असावं याची मला थोडी लाज वाटते. पण.....विचारांना मोकाट सोडून, मी माझ्या कथासूत्रांत व्यत्यय येऊं देतां कामा नये.

आपण रोमकडे—किंवा जुन्या संस्कृत ग्रंथांतून म्हटल्या प्रमाणें, रोमकडे परत वळूं. रोमन प्रजासत्ताकाचा शेवट होऊन, रोमन साम्राज्य कसं अस्तित्वांत आलं, याचा आपण उहापोह केल्याचं, तुला आठवतच असेल. ज्युलियस सीझरचा दत्तक पुत्र ऑक्टेव्हियन हा ऑगस्टस सीझर हे नांव धारण करून, पहिला अधिपती झाला. तो आपल्याला राजा म्हणवीत नसें. याचं एक कारण म्हणजे, तें पद त्याच्या दृष्टीनं फारसं मानाचं नव्हतं व दुसरं कारण म्हणजे त्याला प्रजासत्ताकाचं दिखावूं स्वरूप राखायचं होतं. म्हणून त्यानं Emperor (बादशहा) हें नवीन पद धारण केलं. हें पद सर्वांत मानाचं समजलं जातं. तुला कदाचित माहित असेल कीं, इंग्लिशमधील Emperor (सम्राट) हा शब्द Emperor या शब्दावरूनच आला. अशारितीनं ज्याकरितां जगांतील

राज्यकर्ते धडपडले व ज्याचा बहूतेक सर्वांनी उपयोग केला, असे दोन, एम्परर व सिझर किंवा कायसर किंवा झार रोममधील प्रारंभीच्या साम्राज्यानं प्रचारात आणले. प्रारंभी एकाच वेळीं सर्व जगावर सत्ता गाजविणारा एकच सत्राट असतो, अशी समजूत होती. रोमला जगाची सम्राज्ञी म्हणत व पश्चिमेकडील लोकांची अशी कल्पना होती की, रोमनं साऱ्या जगाला शाकून टाकलं आहे. ही कल्पना अर्थात् चूक असून, तीमुळें त्यांच्या इतिहास-भूगोलाच्या अज्ञानाचें मात्र प्रदर्शन झालं. रोमन-साम्राज्य हें बव्हंशी, भूमध्य प्रदेशीय साम्राज्य असून, पूर्वेकडे, त्याचा कधींच विस्तार होऊं शकला नाही. याच काळांत, रोमन साम्राज्यापेक्षा मोठी व अधिक सुधारलेलीं राज्यें चीन व हिंदुस्थानांत झालीं. अर्थात्, पाश्चिमात्य जगाच्या दृष्टीनं विचार केल्यास रोमचं असं एकच एक साम्राज्य त्याकाळीं असल्यामुळें, तिकडील लोकांना, तें जागतिक साम्राज्यच वाटे. या साम्राज्याचा दराराहि मोठा होता.

रोमच्या बाबतींत अत्यंत अपूर्व गोष्ट म्हणजे, त्या मार्गे असलेली जागतिक वर्चस्वाची व स्वामित्वाची कल्पना. रोम गडगडलं, तेव्हांहि याच कल्पनेच्या जोरावर तें तरलं व त्याच्यांत जोम राहिला आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे या कल्पनेचें रोममधून उच्चाटन झालं तरी, इतरत्र ती अस्तित्वांत होती. खुद्द रोमनसाम्राज्य रसातळाला जाऊन पिशाच्च बनलं; पण बरील कल्पना मात्र कायम राहिली !

रोम व तेथील वारसदार याविषयी लिहिताना मला थोडं जड जात आहे. तुला काय सांगायचं तें वेंचून काढणं व त्यांनीं निवड करणं हें सोपं नाही. रोमविषयी मी वाचलेलीं पुस्तकें जुनीं असून, ती बव्हंशी तुरुंगांत वाचली आहेत. या मुळें माझं मन म्हणजे, या पुस्तकांतून पैदा केलेल्या विकृत चित्रांचा गोंधळखानाच झाला आहे. तसं पाहिलं तर,

मी तुरुंगांत आलों नसतो, तर रोमन इतिहासावरील एक विख्यात ग्रंथ मला वाचावयालाही मिळाला नसता. हा ग्रंथ इतका दांडगा आहे की, अनेक व्यापांतून सवड काढून, तो शेवटपर्यंत वाचणंही कठीण. या ग्रंथाचं नांव “ दि डिक्लाइन अँड फॉल ऑफ दि रोमन एम्पायर ” असं असून, तो गिवन या इंग्लिश गृहस्थांनं लिहिला आहे. १५०० वर्षापूर्वी स्वीत्सर्लँडमधील लाक लेमनच्या किमान्यावर हा ग्रंथ लिहिला गेला. हा ग्रंथ बराच जुना असला तरी आजही या ग्रंथाची मोहिनी कायम आहे. ग्रंथाची भाषा आलंकारिक पण मधूर असून, एकाद्या कादंबरीपेक्षांहि त्यांत अधिक मन रमतं. सुमारे दहा वर्षापूर्वी, मी तो लखनौच्या तुरुंगांत वाचला. एक महिनाभर मी गिवनच्या सहवासांत असून, त्याच्या शब्द-सृष्टीतून निर्माण झालेल्या गतकालीन प्रतिमांमध्ये गुरफटून गेलो होतो. पण, हा ग्रंथ पुरा होण्यापूर्वी, अकस्मात माझी सुटका झाली. रम्यतेचा दुवा तुटला व प्राचीन रोम कॉन्स्टँटिनोपलकडे परत जाऊन, राहिलेली शंभर पाने पुरी कसायला वेळ काढणं अगर ती मनःस्थिती आणणं कठीण पडलं.

वरील गोष्ट सुमारे दहा वर्षापूर्वीची. त्यावेळीं मी जे कांहीं वाचलं, त्यातलं बरंचसं विसरूनही गेलो आहे. तरी पण, अद्यापहि माझ्या स्मरणांत त्यांतील खूपसं असून, त्यामुळें गोंधळ उडाला आहे. हा गोंधळ तुझ्यापुढें उभा करण्याची माझी इच्छा नाही.

असो ! प्रथम आपण निरनिराळ्या काळांतील रोमन साम्राज्य अगर साम्राज्ये, याकडे नजर फेकूं. नंतर आपल्याला या चित्राची रूपरेषा काढतां येईल.

रोमन साम्राज्याला, इसवी सनाच्या सुमारास, ऑगस्टस सीझर-पासून सुरवात झाली. थोडा काळपर्यंत, बादशहा सिनेटला मानत असत; पण लवकरच रोमन प्रजासत्ताकाचे शेवटचे तंतू नाहीसे होऊन, बादशहा सर्व सत्ताधारी व एकतंत्री राज्यकर्ते—जवळ जवळ प्रतिपरमेश्वरच—बनले. त्याच्या हयातीत त्यांची देवकोटीत गणना होई, नि मृत्यूनंतर देव म्हणून पूजा केली जाई. त्यावेळच्या बहुतेक सर्व लेखकांनी आरंभीच्या रोमन बादशहांना विशेषतः ऑगस्टसला, एकुणएक सद्गुण चिकटविले आहेत. या काळाला ते सुवर्ण युग किंवा ऑगस्टसचे युग म्हणत. त्यांच्या मते या वेळी प्रत्येक सद्गुणाचा प्रकर्ष झाला होता. गुणी जनांचा योग्य परामर्ष घेतला जाऊन, दुष्टांना शासन होई. एकतंत्री राजवटीतील लेखकांची ही रीतच असते. कारण स्तुतीबद्दल त्यांना मोबदला मिळतो. ज्यांची पुस्तके आम्हांला शाळेत वाचावी लागली, अशा सुप्रसिद्ध लेखकांपैकी, व्हर्जिल, ओव्हिड, होरेस हे याच सुमारास होऊन गेले. प्रजासत्ताकाच्या शेवटच्या कालातील यादव्यांनी वेदिली यानंतर, एकतंत्री सत्तेखाली कां होईना जो शांततेचा काळ आला तो त्यांना मोठाच स्वागताई वाटणं स्वाभाविक होतं. यावेळी व्यापार, सुधारणेचीहि थोडी फार अभिवृद्धि झाली.

पण ही सुधारणा म्हणजे काय चीज होती? ही सुधारणा फक्त श्रीमंत लोकांचीच—शिवाय हे श्रीमंत लोक प्राचीन ग्रीकांसारखे कलोपासक किंवा तीक्ष्ण बुद्धीचे नसून, साधारण प्रतीचे व मथ्यड होते. मजा करणं, हें त्यांचं मुख्य ध्येय असं. जगाच्या सर्व भागांतून, अन्नसामुग्री व चीनीचे जिन्नस येत आणि जिकडे तिकडे बडेजाव व अवडंबर दिसून येई.

आजही अशा लोकांचा वर्ग नामशेष झालेला नाही. भपका, प्रदर्शन, डोळे दिपविणाऱ्या मिरवणुकी, सर्कशींतील खेळ, इंद्र युद्धाचे प्राणघातकी सामने—जिकडे तिकडे हेच. पण या भपक्यामागें, जनतेच्या हाल अपेष्टा होत्या. कर जबर असून, त्याचा बोजा प्रामुख्याने सामान्य जनतेवर पडे. कामाचा बोजा गुलामांना उचलावा लागे. याही पुढची पायरी म्हणजे, वैद्यकीय, तत्वज्ञान, चिंतन ही कामेही रोममधील या बड्या घेंडांनी आपल्या ग्रीक गुलामांवर बव्हंशी लादली होती. शिक्षण तर राहूद्याच, पण ज्या जगाचे ते स्वतःला धनी समजत, त्यातील वस्तुस्थिती वं ज्ञान मिळविण्याची लालसाही त्यांच्या ठिकाणी फारच थोडी दिसून येई.

बादशहामागून बादशहा झाले. कांहीं वाईट होते तर कांहीं अति वाईट होते. क्रमशः सैन्य सर्व सत्ताधारी बनून, राजाच्या हातांतील कर्तृ-मन्यथाकर्तृम शक्ती या सैन्याच्या हाती गेली. सहाजिकच सैन्याला गूप करण्याच्या बाबतींत सट्टेबाजी सुरू झाली व जनतेकडून किंवा जित प्रदेशांतून संपत्ति शोषून घेऊन, ती सैन्याला लाच म्हणून देण्यांत येऊ लागली. गुलामांचा व्यापार हा त्या खेळाचा, पैसे मिळविण्याचा एक किफायतशीर धंदा असल्यामुळे, रोमन सैन्य पूर्वेकडील देशांत गुलाम पकडण्याकरितां नियमितपणे मोहिमाही काढी. जागच्या जागी गुलाम विकत घेण्याकरितां सैन्याबरोबर व्यापारीही असत. डेलोस बेट हें ग्रीकांचं पवित्र ठिकाण; पण ते गुलामी व्यापाराचं मोठं बाजार पेठ बनलं. एकेक दिवशीं तेथें दहा दहा हजार गुलामांचा व्यापार होई ! रोममधील एका भव्य थिएटरांत एक लोकप्रिय बादशहा तर एकेका वेळेला बाराबाराशे योद्ध्यांचं प्रदर्शन करी. हे योद्धे म्हणजे बादशहा व त्याच्या लोकांचं मनरंजन करण्यासाठीं मृत्यूच्या दाढेंत जाणारे गुलाम !

साम्राज्य कालीन रोमन संस्कृति अशा प्रकारची होती. तरीही आपला दोस्त गिबन हणतो, “ जगाच्या इतिहासांत, मानवजात सर्वांत सुखी व संपन्न केव्हां होती हें सांगायला एकाद्याला बोलाविलं तर, तो डॉमिशियनच्या मृत्युपासून तो कोमोडस गादीवर येईपर्यंतच्या काळाकडे बोट दाखवील ! ” हा काल हणजे इसवी सन ९६ ते १८० पर्यंतचा काल होय. गिबनची विद्वत्ता लक्षांत घेऊनही किती लोक त्याच्याशी सहमत होतील. याची मला शंका वाटते. गिबनची मानव जातीसंबंधीची भाषा प्रामुख्याने भूमध्य प्रदेशापुरतीच मर्यादित होती. कारण त्याला हिंदुस्थान अगर चीन किंवा प्राचीन इजिप्तसंबंधी फार थोडी किंवा जवळ जवळ कांहींच माहिती नव्हती.

मला वाटतं, मी रोमविषयी थोडेसे कठोर विचार व्यक्त केले आहेत. रोमन साम्राज्यांत जी थोडीबहुत शांतता प्रस्थापित झाली, त्यामुळे सर्वांना समाधान वाटलं असलं पाहिजे. सरहद्दीवर वरचेवर लढाया होत; पण खुद्द साम्राज्यांत, निदान प्रारंभीच्या काळीं, शांतता असून, कांहीशी सुरक्षितता भासू लागली व त्यामुळे व्यापार वाढला. रोमन नागरिकत्वाचे हक्क सर्व रोमन साम्राज्याला लागू करण्यांत आले—पण लक्षांत ठेव की, गरीब गुलामांना त्यांतून वगळण्यांत आलं होतं. शिवाय, रोमन बादशहा सर्वसत्ताधारी असल्यामुळे, नागरिकांना फार थोडे हक्क असत. राजकारणावरील कसलीही चर्चा हणजे बादशहाशी द्रोह असं मानण्यांत येई. वरच्या वर्गाकरितां कांहीसे समान सरकार व एकच कायदा होता. ज्या बऱ्याच लोकांची, तत्पूर्वीच्या जुलमी सोटेशाहीखाली दुर्दशा उडाली होती, त्यांचा वरील गोष्टीमुळे मोठाच फायदा झाला असला पाहिजे.

हळूहळू रोमन लोक फारच आळशी बनले व खुद्द आपल्याच सैन्यांतून लढण्यासही अपात्र ठरू लागले. खेड्यांपाड्यांतील लोक, त्यांच्यावर जो बोजा लादण्यांत आला होता, त्यामुळे अधिकाधिक गरीब बनत चालले. शहरवासियांची तीच तऱ्हा; पण शहरवासियांनी आपल्याला सतावू नये, म्हणून बादशहांना त्यांना खूष राखायचं होतं. याकरितां रोम शहरांतील लोकांना, रोट मोफत पुरविण्यांत येऊं लागले व त्यांच्या करमणुकीकरितां सर्कशीचे फुकट खेळ होऊं लागले. अशारितीनें शहरवासीयांना खूष राखण्यांत आलं; पण मोफत रोट पुरविणं फक्त थोड्याच ठिकाणीं शक्य होतं व तेंहि इजिप्त सारख्या इतर देशांतील गुलामांच्या पोटावर मारूनच ! या लोकांना रोट्याकरितां विनामूल्य पीठ द्यावं लागे.

रोमन लोक ताबडतोब लष्करांत दाखल न झाल्यामुळे साम्राज्याबाहेरील रानटी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या लोकांना लष्करांत दाखल करून घेण्यांत आलं. आणि अशारितीनं; रोमन सैन्यांत, शत्रूंच्या आप्त संबंधी किंवा नातलगांचाच भरणा होऊं लागला. सरहद्दीवर तर “ या रानटी ” टोळ्यांनी रोमन लोकांना चागलंच घेरलं होतं. रोम दुबळं बनत चाललं, तर “ रानटी ” लोक अधिक प्रबळ व साहसी होत चालल्याचं दिसू लागलं. विशेषतः पूर्व सरहद्द धोक्यांत आली होती. ही सरहद्द रोमपासून दूर असल्यामुळे, तिचं संरक्षण करणं सोपं नव्हतं. पुढे, ऑगस्टस सीझरनंतर ३०० वर्षांनी कॉन्स्टन्टाईन नांवाच्या एका बादशहानं एक मोठंच पाऊल टाकलं व त्याचें फार दूरगामी परिणाम झाले. त्वानं प्रत्यक्ष रोमन साम्राज्याची राजधानीच पूर्वेकडे हालविली. बायझन्टीयम् नजीक, काळा समुद्र व भूमध्यसमुद्र यांच्यामधील बॉस्फोरसच्या

किनाऱ्यावर, नवीन शहर बसविण्यांत आलं, व त्यानं या शहराला खुद्द आपलंच नांव-कॉन्स्टॅन्टीनोपल-दिलं. अशा रितीनं कॉन्स्टॅन्टीनोपल (याला नवीन रोमहि ह्णत) हें रोमन साम्राज्याच्या राजधानीचं शहर व केंद्रस्थान बनलं. आजही आशियाच्या बऱ्याच भागांत, कॉन्स्टॅन्टीनोपलला रूम किंवा रोम ह्णतात.

रोमन साम्राज्याचा विनाश

२४ एप्रिल १९३२

रोमन साम्राज्याचं सिंहावलोकन आपण पुढें चालूं करूं. इसवी सनाच्या ४ थ्या शतकाच्या आरंभी सन ३२६ मध्ये कॉन्स्टन्टाईननं जुन्या बायझन्टीयमजवळ कॉन्स्टन्टीनोपल शहर वसविलं व त्यानं आपल्या साम्राज्याची राजधानी, जुन्या रोमहून या नव्या रोममध्ये, बॉस्फोरसवरील एका दूरच्या ठिकाणीं हालविली. नकाशा पहाताच तुला दिसून येईल की, हें नवीन कॉन्स्टन्टीनोपल शहर युरोपच्या सीमेवर असून तें अवाढव्य आशियाकडे जणूं काय नजरच लावून बसलं आहे ! हें शहर ह्मणजे, सदर दोन खंडांमधील दुवाच वाटतो. खुष्कीचं तसेंच समुद्रावरचे मोठमोठाले व्यापारी-मार्ग याच शहरांमधून जातात. शहर व राजधानी या दोन्ही दृष्ट्यां तें उत्तम ठिकाणीं बसलेलं आहे. कॉन्स्टन्टाईनची निवड नामी होती; पण राजधानीच्या स्थित्यंतराची फळं त्याच्या घराण्याला भोगावी लागलीं. ज्या प्रमाणें जुनं रोम हे साधारणतः आशियामायनर व पूर्व देशांपासून दूर होतं, त्याचप्रमाणें ही नवीन पौरात्य राजधानी गॉल-ब्रिटन सारख्या पाश्चिमात्य देशांपासून अति-दूर होती.

या अडचणीवर इलाज ह्मणून, थोडा काळ, संयुक्त बादशहा ही तोड काढण्यांत आली. एकाच ठाणं रोममध्ये तर दुसऱ्याचं कॉन्स्टन्टीनोपल

येथें असे. यामुळें झालं काय तर, साम्राज्याचे पूर्व साम्राज्य व पश्चिम साम्राज्य असे सरळ दोन भाग पडले. पण ज्याची रोम ही राजधानी, तें पश्चिमेकडील साम्राज्य बाहेरच्या आघाताला फार दिवस तोंड देऊं शकलं नाही. ज्यांना “रानटी” म्हणून संबोधलं जाई, अशा लोकांपासून त्याला स्वसंरक्षण करतां आलं नाही. प्रारंभी जर्मनीतील गॉथांच्या टोळीनं येऊन रोम उध्वस्त केलं व त्यांच्या मागोमाग, वॅन्डाल व हूण आले व पश्चिम साम्राज्य ढांसळलं. हूण हा शब्द तुझ्या कानांवर आला असला पाहिजे. गेल्या महायुद्धांत, जर्मन लोक क्रूर व रानटी आहेत हें दर्शविण्याकरितां, ब्रिटीश लोक त्यांचा हूण म्हणून सर्रास उपयोग करीत. खरी गोष्ट ही कीं, युद्धकालांत जवळ जवळ प्रत्येकाचं डोकं मडकतं. सुधारणा, शिष्टाचार सर्व कांहीं विसरून जाऊन माणूस निर्दय बनतो नि माणुसकी सोडून वागूं लागतो. जर्मन लोक असं वागले व तीच गोष्ट इंग्रज-फ्रेंचांची. या बाबतींत क्वचितच भेदाभेद करतां येईल.

हूण त्याचप्रमाणें वॅन्डाल हे शब्द, निर्भत्सनावजा होऊन बसले आहेत. कदाचित हे हूण व वॅन्डाल साधारणतः अडदांड व क्रूर असून, त्यांनीं बरंचसं नुकसानहि केलं असावं, पण आपण लक्षांत ठेविलं पाहिजे कीं, आपल्याला त्यांच्याविषयीं जीं सर्व माहिती मिळते, ती त्यांच्या शत्रूकडून-रोमन लोकांकडून, सहाजिकच या बाबतींत फारशी निःपक्षपातीपणाची अपेक्षांकरितां येत नाही. कांहीं कां असेना, गॉथ, वॅन्डाल, हूण या लोकांनी, पश्चिम रोमन साम्राज्य पत्त्यांच्या बंगल्याप्रमाणें खालीं आणलं. या लोकांना इतक्या सहजासहजी लवकरच विजय मिळाला. त्याचं आणखी एक कारण संभवतं. तें म्हणजे त्यावेळीं ह्या साम्राज्या-

खाली रयत अगदी गांजलेली असावी. लोकांवर कराचा असह्य बोजा असून, ते इतके कर्जवाजारी होते कीं, कोणताही स्थित्यंतर त्यांना स्वागताहं वाटलं असावं. भयंकर दारिद्र्य व हालअपेष्टा, यामुळे हिंदी रयतेलासुद्धां आज कोणताही बदल स्वागताहं वाटेल.

असो, पश्चिम रोमन साम्राज्य कोलमडलं. कांहीं वर्षांनीं या साम्राज्याचं पुनरुत्थापन झालं; पण वेगळ्या स्वरूपांत ! पूर्वेकडील साम्राज्यालाद्वी जरी हूण वगैरेच्या स्वान्यांना तोंड देणं चांगलंच जड गेलं तरी त्या स्थितीतहि तें टिकाव धरून होतं. इतकंच नव्हें तर अरब व पुढें तुर्कांनीं सतत लढण्याचा प्रसंग येऊनही तें शतकानुशतकें जीव धरून होते. ११०० वर्षांच्या थक करून सोडणाऱ्या काळानंतर सन १४५३ मध्ये, ओस्मानली लोकांनीं कॉन्स्टॅन्टीनोपल हस्तगत करून. हे साम्राज्य जमीनदोस्त केलं. त्या वेळेपासून गेलीं ५०० वर्षे कॉन्स्टॅन्टीनोपल किंवा इस्तंबूल तुर्कांच्याच ताब्यांत आहे. तेथूनच युरोपवर चारंवार चाल करून तें अगदी व्हिएन्नाच्या तटापर्यंत मुसुंडी मारीत. या पुढील काळांत त्यांना क्रमशः माघार घ्यावी लागली व बारावर्षांपूर्वी, महायुद्धांत पराभव झाल्यामुळे, त्यांच्या हातून जवळ जवळ कॉन्स्टॅन्टीनोपल गेलंच होतं. महायुद्ध समयीं हें शहर इंग्रजांच्या हातांत असून, तुर्कस्थानचा सुलतान त्यांच्या हातचं बाहुलं होतं. पण, याच वेळीं आपल्या लोकांच्या मुक्ततेकरितां केमालपाशा हा महान् नेता पुढें आला व वीर्यशाली लढ्यांनंतर त्यानं यश संपादन केलं. आज तुर्कस्थान प्रजासत्ताक असून, सुलतान कायमचाच नाहीसा झाला आहे. केमालपाशा

हा या प्रजासत्ताक राज्याचा अध्यक्ष आहे. प्रथम रोमन साम्राज्याची व नंतर तुर्की साम्राज्याची अशी १५०० वर्षे राजधानी असलेलं कॉन्स्टॅन्टीनोपल अद्यापहि तुर्की राज्यांत मोडतं; पण तें राजधानीचं ठिकाण नाही. तुर्क लोकांना या शहराच्या बादशाही प्रथेपासून दूर राहणंच बर वाटलं. त्यांनी आपली राजधानी, आशियामायनॉरमध्ये दूर—आंगोरा (किंवा अंकारा) येथे ठेविली आहे.

२००० वर्षांच्या काळांतून सपाठ्यानं प्रवास करून, कॉन्स्टॅन्टीनोपलची स्थापना, रोमन साम्राज्याच्या राजधानीचं नवीन शहरांत स्थलांतर वगैरे एकामागून एक झालेल्या परिवर्तनांचा आपण मार्ग काढला. या शिवाय कॉन्स्टॅन्टाईननं आणखी एक थक करून सोडणारी गोष्ट केली. त्यानं ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला व तो बादशाहा असल्यामुळें, ख्रिश्चन धर्म हा साम्राज्याचा अधिकृत धर्म बनला. ख्रिश्चन धर्माचा हा स्थानपालट अजब होता. ज्या पंथाचा छळ होत होता त्यालाच बादशाही धर्माचं स्थान प्राप्त झालं ! या परिवर्तनाचा थोडा काळपर्यंत फारसा फायदा झाला नाही. ख्रिश्चन धर्मातील निरनिराळें पंथ आपसांत भांडूं लागले व परिणामी सदर धर्मातील लॅटिन व ग्रीक या दोन्ही पंथांत मोठाच भेद पडला. लॅटिन ख्रिश्चनांचं मध्यवर्ति स्थान रोम येथे असून, रोमचा बिशप हा त्यांचा मुख्य समजला जाई; हाच बिशप पुढे रोमचा पोप बनला. ग्रीक पंथाचं केंद्र कॉन्स्टॅन्टीनोपल येथे होतं. लॅटिन चर्चचा प्रसार सर्व उत्तर व पश्चिम युरोपभर होऊन, तें रोमन कॅथॉलिक चर्च म्हणून ओळखलं जाऊं लागलं. ग्रीक चर्च हें सनातनी चर्च समजलं जाई. पूर्व रोमन साम्राज्याच्या पतनानंतर ज्या ठिकाणी सनातनी चर्च

उन्नत स्थितीत होतं, असा रशिया हा एकच प्रमुख देश होता. आतां रशियांत समाजसत्तावाद असल्यामुळे या चर्चलाच काय पण कोणत्याच चर्चला तेथें अधिकृत मान्यता नाही.

मी पूर्वेकडील रोमन साम्राज्याचा उल्लेख करीत असतो; पण त्याचा रोमशी फार थोडा संबंध होता. त्यांची प्रचारांतील भाषा देखील लॅटिन नसून ग्रीक होती. एका अर्थी शिकंदरच्या ग्रीक साम्राज्याची ती पुरवणी समजावयास हरकत नाही. पाश्चिमात्य देशांचं स्वातंत्र्य. हें साम्राज्य बराच काळ मान्य करीत नसलं तरी पश्चिम यूरोपशी या साम्राज्याचा अतिशय थोडा संबंध होता. आणि अशा स्थितीतही हें पूर्व साम्राज्य रोमन या शब्दाला चिकटून राहिलं. तेथील लोकांना रोमन म्हणण्यांत येई; जणू काय त्या शब्दांत जादूच साठवून ठेविली होती ! याहीपेक्षां अजब गोष्ट म्हणजे, साम्राज्याचं मुख्य ठिकाण म्हणून रोमचं असलेलं महत्त्व नाहीसं झालं तरी, त्याचा दरारा कांहीं कमी झाला नाही. पुढें, खुद्द हें शहर जिंकायला आलेले रानटी लोकसुद्धां त्याच्या नाममहात्म्यामुळे कचरल्याचं दिसून येतं. त्यांनीं देखील या शहराला एकंदरीत सन्मानानंच वागविलं. मोठ्या नांवाचा व कल्पनांचा प्रभाव असा असतो !

पूर्वीचं साम्राज्य हातचं गेल्यावर, रोमनें नवीन साम्राज्याची निराळ्या घर्तीवर आंखणी केली. रोम येथें आलेला जीजसचा आद्य शिष्य पीटर, हाच तेथील पहिला बिशप झाला असं म्हणतात. यामुळे या स्थानाला अनेक ख्रिश्चनांच्या दृष्टीनं पावित्र्य येऊन, रोमच्या बिशपांना विशेष महत्त्व प्राप्त झालं. प्रारंभी, रोमचा बिशप बाकीच्या बिशपाहून

वेगळा नव्हता; पण बादशहानं आपला मुकाम कॉन्स्टॅन्टीनोपल येथे हालविल्यामुळे त्याला महत्व आलं. रोममध्ये त्यावेळीं त्याच्यावर प्रभाव पाडील असा कोणीही नव्हता. पुढे पीटरच्या जागेवर आलेला वारस, सर्व विशपांचा प्रमुख समजण्यांत येऊं लागला व त्याला पोप अशी संज्ञा मिळाली. तुला माहितच आहे की, पोप आजही अस्तित्वांत असून, तो रोमन कॅथॉलिक चर्चचा प्रमुख समजला जातो.

रोमन चर्च व ग्रीक सनातनी चर्च यामध्ये दुफळी पडण्याचं एक चमत्कारिक कारण म्हणजे प्रतिमांचा उपयोग. रोमन चर्चनं आपल्यातील साधुसंतांची विशेषतः जीजसची आई मेरी हिच्या प्रतिमेची आराधना करण्यास प्रोत्साहन दिलं होतं. सनातनी चर्चचा या गोष्टीला तीव्र विरोध होता.

रोमवर उत्तरेकडील टोळ्यांच्या नायकांनीं अनेक पिढ्या राज्य केलं; पण ते सुद्धा बहुधा कॉन्स्टॅन्टीनोपलच्या बादशहाचें अधिराज्य मान्य करीत. मध्यंतरी धर्माचा मुख्य म्हणून पोपची सत्ता इतकी वाढली की, कॉन्स्टॅन्टीनोपलला आपण धुडकावून लावूं असं त्याला वाटूं लागलं. मूर्तीपूजेच्या प्रश्नावर जेव्हां तेढ उद्भवली, तेव्हां पोपनं रोमचा पूर्वेशीं असलेला संबंध पार तोडून टाकण्याचं ठरविलं; पण या मध्यंतरीच्या काळांत बऱ्याच घडामोडी झाल्या. अरबस्थानांत इस्लाम हा नवीन धर्म उदयास आला. सर्व उत्तर आफ्रिका व स्पेन पायाखालीं घालून, अरब युरोपच्या मध्य विभागापर्यंत धडक मारूं लागले होते. उत्तर व पश्चिम युरोपांत नवीन राज्ये बनत होती आणि पूर्व रोमन साम्राज्यावर अरबांचे उग्रहले चालूं होते— पण याबद्दल आपल्याला पुढे बोलायचंच आहे. की

पोपनं उत्तरेकडील फॅक्स या जर्मन टोळीच्या एका नेत्याकडे मदतीची याचना केली. त्याचं नांव कार्ल किंवा चार्ल्स. पुढे त्याला रोममध्ये बादशहा ह्मणून राज्याभिषेक करण्यांत आला. हे अंगदीच नवीन साम्राज्य होतं; पण तरीही त्याला “ रोमन साम्राज्य ” व पुढे “ पवित्र रोमन साम्राज्य ” असं संबोधण्यांत येऊं लागलं. रोमन या उपपदाशिवाय साम्राज्य ही कल्पनाच त्यांना शिवत नसे आणि चार्ल्स दि ग्रेट ह्मणून संबोधल्या जाणाऱ्या शार्लमेचा रोमशी फारसा संबंध नव्हता तरीही त्याला रोमन बादशहाचे सीझर, ऑगस्टस वगैरे किताब मिळाले. हे नवीन साम्राज्य पूर्वीच्या साम्राज्याची पुरवणी असं समजण्यांत येत असलं तरी, साम्राज्याच्या नांवांत एका नवीन विशेषणाची भर पडली. हे साम्राज्य “ पवित्र ” बनलं. पवित्र ह्मणण्याचं कारण ह्मणजे तें विशेषतः ख्रिश्चन धर्मीय असून, त्याचा शास्ता पोप होता.

पुन्हां तुला कल्पनांचं अद्भूत सामर्थ्य दिसून येईल. मध्य युरोपांतील एक फॅक किंवा जर्मन रोमन बादशहा बनला ! या “ या पवित्र ” साम्राज्याचा भावी इतिहास तर यापेक्षाही अजब आहे. साम्राज्य या दृष्टीनं तें नुसतं नाममात्र राहिलं होतं. कॉन्स्टॅन्टीनोपल येथील पूर्व रोमन साम्राज्य निदान राष्ट्र या दृष्टीनं तरी अस्तित्वांत होतं; पण पश्चिमेकडील साम्राज्य सारखं बदलत गेलं, नाहीसं झालं व पुन्हां अस्तित्वांत आलं. वस्तुतः तें ह्मणजे एक मृत साम्राज्य असून, रोमन नांव ख्रिश्चन चर्च यांच्या आवाखाली केवळ तत्वतः अस्तित्वांत होतं. एका दृष्टीनं हे साम्राज्य ह्मणजे सत्यसृष्टीपेक्षां कल्पनेचा खेळ होता. कोणीतरी, मला वाटतं व्हॉल्टेरनं या “ पवित्र रोमन साम्राज्याची ” तें पवित्रही नव्हतं

रोमनही नव्हतं व साम्राज्यही नव्हतं; अशी व्याख्या केली आहे. हिंदी सनदी सेवकवर्गाचं (Indian Civil Service); वर्णनही असंच कोणीतरी एकानं, जो हिंदी नाही विनीत नाही व सेवकही नाही, असं केलं आहे. दुर्दैवानं तो अद्यापही आपल्या बोकांडी बसला आहे.

कांहीही असो, रोमन साम्राज्याचं हें भूत, नाममात्र कां होईना, कमीत कमी हजार वर्षे टिकलं आणि अवघ्या शंभर वर्षांपूर्वी, नेपोलियनच्या काळांत, त्याला एकदांची मूठमाति मिळाली. हा अंत फारसा डोळ्यांत भरण्याजोगा किंवा अद्भूत नव्हता. दीर्घकालीन वास्तव अस्तित्वाभावी फारच थोड्या लोकांच्या तो लक्षांत आला असेल. हें पिशाच गाडलं गेलं; पण कायमचं नव्हे. कैसर, झार, आदींच्या रूपानं तें पुन्हां वावरूं लागलं. फक्त चौदा वर्षांपूर्वीच, महायुद्धांत, यापैकीं बहुतेकांना राम हणावं लागलं.

जागतिक राज्याची कल्पना

२५ एप्रिल १९३२

मला वाटतं, या पत्रामुळं तूं कंटाळून जाऊन पुष्कळदां तुझा थोटाळा उडत असावा. विशेषतः रोमन साम्राज्यासंबंधीची माझी गेली दोन पत्रे ह्मणजे तुला एक दिव्यच वाटलं असलं पाहिजे. हजारों वर्षे नि हजारो मैलांच्या प्रवासांत, मी घुढें मार्गे वाटेल तसं भ्रमण केलं आहे. त्यामुळं, तुझ्या मनांत जर गोंधळ उडाला असेल, तर त्याची सर्वस्वी चूक माझ्याकडेच आहे. नाराज होऊं नकोस. घुढं चाल. कांहीं ठिकाणीं मी काय ह्मणतो, तें तुला समजलं नाहीं तर त्याबद्दल त्रास करून न घेतां तशीच घुढें जा. हीं पत्रे तुला इतिहास शिकवण्याकरितां नसून, इतिहासाचं ओसरतं दर्शन देऊन, तुझ्या मनांत जिज्ञासा निर्माण करण्याकरितां आहेत.

रोमन साम्राज्याचा तुला बराच कंटाळा आला असेल. मी कबूल करतो कीं मी देखील कंटाळलो आहे. पण आज आपण त्यांच्या बरोबर आणखी थोडा वेळ काढूं. आणि नंतर त्याची, तात्परती रजा घेऊं.

तुला माहितच आहे कीं, अलीकडे राष्ट्रीयत्व-देशप्रेम-वगैरेची बरीचशी भाषा ऐकूं येते. आपण बहुतेक हिंदी लोक कडे राष्ट्रीयवादी आहोत. हें राष्ट्रीयत्व, इतिहासातील एक अगदींच नवीन चीज असून, तिची उत्पत्ति व वाढ कशी झाली, हें आपण पाहूं. पण रोमन साम्राज्याच्या काळां, अशा प्रकारच्या भावना क्वचितच अस्तित्वात होत्या. साम्राज्य

ह्मणजे सर्व जगावर सत्ता गाजवणारं मोठे राज्य अशी त्यावेळीं समजूत होती. अर्थात्, सर्व जगावर सत्ता गाजविणारं साम्राज्य अगर राज्य कधींच नव्हतं, पण भूगोलाचं अज्ञान, वहातूक व दूरच्या प्रवासातील अडथळे, यामुळे जुन्या काळातील लोकांना बहुधा असं वाटें की, अशा प्रकारचं राज्य अस्तित्वांत आहे. खुद्द युरोप व भूमध्य प्रदेशांत, साम्राज्याचं स्वरूप देण्यापूर्वीही रोम हें एक प्रकारचं वरिष्ठ राज्य व बाकीचीं सर्व दुय्यम दर्जाची असं मानूं जाई आणि रोमचा दराराही इतका मोठा होता की, आशियामानें मधील पेरगामस सारखं ग्रीक राज्य, इजिप्त वगैरे सारखें कांहीं देश, तेथील राज्यकर्त्यांनीं रोमन लोकांना बहाल केलें. त्यांना वाटे, रोम सर्वशक्तीमान असून अनिवार्य आहे. आणि वस्तुस्थिती पाहिली तर मी तुला सांगितल्याप्रमाणें, रोमनें भूमध्य प्रदेशीय देशापेक्षां मोठ्या प्रदेशांवर कधींच राज्य केलं नाहीं. उत्तर युरोपातील रानटी लोक रोमपुढें कधींच नमले नाहींत व रोमनंही त्यांना नमविण्याची फारशी पर्वा केली नाहीं; पण रोमच्या सत्तेची मर्यादा केवढी कां असेना त्यामागें जागतिक राज्याची कल्पना असून, ही कल्पना तत्कालीन अशा बहुतेक पाश्चात्यांनीं मान्य केली होती. याचमुळे रोमन साम्राज्यें दीर्घकाल टिकूं शकली. साम्राज्यात कांहींच राम राहिल्या नव्हता तेव्हांही त्यांचं नांव व दरारा कायम होता.

एका मोठ्या राष्ट्रांनं, बाकीच्या जगावर वर्चस्व गाजविण्याची कल्पना, रोमपुरतीच मर्यादित नव्हती. जुन्या काळातील, चीन व हिंदुस्थानमध्येही ती दिसून येई. तुला माहितच आहे की, चीना राज्याचा विस्तार बहुधा रोमन राज्यापेक्षां मोठा असून तें थेट कास्पियन समुद्रा-

पर्यंत पसरलेलं होतं. ज्यांना “ परमेश्वरपुत्र ” असं चिनी लोक ह्णत, ते चिनी बादशहा ह्णजे जगाचे राजे असं मानलं जाई. अर्थात हें खरं कीं, पुष्कळ टोळ्या बादशहाला सतावून सोडून त्यांना जुमानतही नसत; पण रोमन लोकांच्या दृष्टीनं, उत्तर युरोपांतील लोक जसे “ रानटी ” होते तसे हे लोकही रानटी होते.

हिंदुस्थानांतही अगदीं आरंभीच्या काळापासून चक्रवर्ती राजांचा उल्लेख आढळून येतो. अर्थात, जगाबद्दलची त्याची कल्पना अगदींच मर्यादित होती. खुद्द हिंदुस्थानच इतका मोठा देश होता कीं, हिंदुस्थान ह्णजे जग, व हिंदुस्थानचा चक्रवर्ति होणं ह्णजे जगाचा चक्रवर्ति होणं असं त्यांना वाटे. हिंदुस्थान बाहेरील लोक ते त्यांच्या दृष्टीनं “ रानटी ” किंवा म्लेच्छ होत. ज्याच्या नांवावरून आपल्या देशाला भारतवर्ष असं नांव पडलं, तो पुराण प्रसिद्ध भरत हा चक्रवर्ती राजा होता, अशी समजूत आहे. महाभारतावरून युधिष्ठिर व त्याचे बंधु, चक्रवर्ती पदाकरतां लढलें, असं दिसून येतं. अश्वमेधयज्ञ ह्णजे जागतिक वर्चस्वाचं आव्हान समजलं जाई. अशोकचाही, प्रथम अश्वमेध यज्ञ करण्याचा विचार असावा; पण अनुताप होऊन, त्यानं युद्ध करण्याचं सोडून दिलं. पुढें गुप्त राजा प्रमाणें हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कांहीं साम्राज्यवादी राजांचाही असा यज्ञ करण्याचा विचार असावा.

यावरून तुला कळून येईल कीं, पूर्वीं चक्रवर्ति राजे व जागतिक राज्य, या दृष्टीनंच लोक विचार करीत. पुढें दीर्घ कालानंतर, राष्ट्रीय वाद व नवीन प्रकारची साम्राज्यशाही आली. या दोहोंनीं मिळून जगांत भरपूर अनर्थ उडवून दिला. आजही पुन्हां जागतिक राष्ट्रांची

भाषा ऐकूं येते. पण तें ह्मणजे मोठं साम्राज्य, चक्रवर्ति राज्य नसून, जागतिक लोक राज्य होय. या राज्यांत, एका देशाची, जनतेची अगर वर्गाची दुसऱ्याकडून पिळवणूक होणार नाही. भावी काळांत अशी एकादी गोष्ट घडून येईल येईल कीं नाही हें सांगणं कठीण आहे; पण जगाची जी दुर्दशा उडाली आहे तीतून मुक्तता होण्यास याखेरीज दुसरा मार्ग नाही.

मी उत्तर युरोपातील ' रानटी ' लोकांचा वारंवार उल्लेख केला आहे. मी रानटी हा शब्द वापरतो याचं कारण रोमन लोकांनी त्यांचा तसा उल्लेख केला आहे. मध्य आशियातील भटक्या वगैरे टोळ्याप्रमाणें हे लोक रोममधील आपले शेजारी दिवा हिंदी लोक त्यांच्यापेक्षा खात्रीने कमी सुधारलेले होते; पण खुल्या वातावरणातील जीवन कंठणारे हे लोक अधिक कणखर होते. पुढें त्यांनीं ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला. रोम पादाक्रांत करणारे हे लोक, सामान्यतः क्रूर वैरी या नात्यानें आले नव्हते. उत्तर युरोपातील आधुनिक राष्ट्रे ह्मणजे या गॉथ, फॅंक प्रभृती " रानटी " लोकांचे वंशज होत.

रोमन बादशहांची नावे मी तुला सांगितली नाहींत. या नांवाची एक दांडगी यादी तयार होईल. थोडे अपवाद सोडले तर बहुतेक बादशहा वाईटच होते आणि कांहींतर मूर्तिमंत सैतानच होते. तूं नेरोसारख्या एखाद्याचं नांव ऐकलं असशील; पण त्याच्यापेक्षाही वाईट असें किती तरी बादशहा झाले. इरीन नांवाच्या एका स्त्रीनं सम्राज्ञी होण्याकरितां प्रत्यक्ष आपल्या मुलाला ठार केलं. हा प्रकार कॉन्स्टॅन्टीनोपल मधील.

रोमच्या एका बादशहाचं नांव इतरापेक्षां ठळक रीतीनं पुढें येतं. त्याचं नांव मार्क्स ऑरेलियस. अॅन्गोनिनस हा बादशहा तत्वज्ञानी होता. असं म्हणत. त्याचे विचार व चिंतन ग्रथित केलेला एक ग्रंथ खास अभ्यासनीय आहे. मार्क्स ऑरेलियसची उणीव त्याच्या मागून गार्दीवर आलेल्या त्याच्या चिरंजीवांनीं भरून काढली. रोमच्या इतिहासातील अगंत दुष्ट माणसांपैकीं एक अशी त्याची ख्याती होती.

रोमन साम्राज्याच्या पहिल्या ३०० वर्षांत रोम पश्चिमेकडील केंद्र होतं. मोठमोठ्या इमारतींनीं गजबजलेलं असं तें भव्य शहर असलं पाहिजे व त्या ठिकाणीं सर्व साम्राज्यांतूनच नव्हे तर साम्राज्या पलीकडच्या देशांतून लोक येत असले पाहिजे. दूर दूरच्या देशांतून वेचक माल, दूर्भिळ खाद्य पदार्थ व मौल्यवान जिनसा, व जहाजें भरून येते. असं सांगतात की प्रत्येक वर्षीं १२० जहाजाचा ताडा, ताबड्या समुद्रातील इजिप्तच्या बंदरांतून हिंदुस्थानकडे रवाना होई. ही जहाजे पावसाळीं वाऱ्याच्या अनुरोधानं निघत व त्याचा त्यांना खूप फायदाही होई. बहुधा ती दक्षिण हिंदुस्थानच्या किनाऱ्याला येऊन लागत व तेथून मौलवान जिन्नस घेऊन ती त्या समयीच्या वाऱ्याच्या अनुरोधानं इजिप्तकडे परतत आणि तेथून हा माल खुष्कीच्या व जलमार्गानं रोमकडे रवाना होईल.

अर्थात, हा सर्व व्यापार बव्हंशी धनिकाच्या फायद्याकरिता होत'. थोड्या लोकांच्या चैनीमार्गे असंख्य लोकांच्या हालअपेष्टा होत्या ३०० वर्षांहून अधिक काळ रोम पश्चिमेकडे सर्वश्रेष्ठ होतं. पुढें कॉन्स्टॅन्टीनोपलची स्थापना झाल्यावर रोमनें या नवीन शहराच्या भागीदारीत

ऐश्वर्य भोगलं. आश्चर्याची गोष्ट ही की, प्राचीन ग्रीसनं वैचारिक दृष्ट्या अल्प काळांत जें कार्य केलें तें रोमला दीर्घ काळांत करितां आलं नाहीं. तसं पाहिलं तर रोमन संस्कृति ह्मणजे अनेक दृष्ट्यां ग्रीक संस्कृतीची निस्तेज छायाच भासते. एका गोष्टीला मात्र रोमन लोकांनी मोठीच चालना दिली. ही ह्मणजे रोमन कायदा. आजही कायदेपंडितांना रोमन कायदा शिकावा लागतो व युरोपांतील सद्यःकालीन कायद्याचा तो बऱ्याच प्रमाणांत पाया आहे असं ह्मणतात

ब्रिटिश साम्राज्याची, विशेषतः इंग्लिश लोकांकडून स्वतःच्या समाधानासाठीं, रोमन साम्राज्याशीं तुलना केली जाते. सर्व साम्राज्यें कमीजास्त प्रमाणांत सारखीच असतात. बहुसंख्यांकाना लुबाडून तीं गलेलह होतात. मात्र रोमन व इंग्लिश लोकांत एक मोठंच साम्य आहे व तें ह्मणजे दोघातील असामान्य कल्पनादारिद्र्य ! गाजावाजा न करितां लुबाडण्याची वृत्ति, अल्पसंतोषीपणा व जग जणूं काय आपल्याच फायद्याकरितां निर्माण करण्यांत आलं आहे ही भावना; यामुळं हे लोक शंका कुशंका व आडचणी यांनीं द्विधा न होता काळक्रमण करित आसतात.

पार्थिया व सॅसानीड्स

२६ एप्रिल १९३२

रोमन साम्राज्य व युरोप यांचा निरोप घेऊन आपण जगाच्या इतर भागांना भेट दिली पाहिजे. आशियांतील घडामोडी नजरेखाली घालून आपल्याला हिंदुस्थान व चीनची पुढील माहिती घ्यावयाची आहे. आतां ज्ञात इतिहासाच्या क्षितिजावर नवीन नवीन देश चमकू लागले आहेत. त्यांचाही आपल्याला थोडा फार विचार केला पाहिजे. तसं पाहिलं तर, जसजस आपण पुढं जाऊं तसतसा आपल्याला कितीतरी जास्त ठिकाणाबद्दल विचार करावा लागेल. कदाचित त्यामुळं त्रासून जाऊन, मी हें काम अर्धवट सोडून देणंही शक्य आहे.

मागील एका पत्रांत पार्थियामधील कारवाईच्या युद्धांतील रोमन प्रजासत्ताक फौजेच्या प्रचंड पराक्रमाचा मी उल्लेख केला आहे. पार्थियन हे कोण व त्यांनीं सध्यांच्या इराण व मेसॅपोटोमियाच्या ठिकाणीं राज्य कसं स्थापन केलं, हें त्यावेळीं मी सांगितलं नाहीं. तुला आठवत असेल की, आलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर त्याचा सेनापती सेल्यूकस व त्याच्या वंशजांनीं हिंदुस्थान तें आशियामायनॉरपर्यंतच्या साम्राज्यावर राज्य केलं. ३००० वर्षांनंतर पार्थियन या मध्य आशियांतील टोळ्यांनीं त्यांना तेथून हुसकून लाविलं. इराण अथवा तत्कालिन पार्थिया मधील याच पार्थियनांनीं रोमन लोकांच्या प्रजासत्ताकाच्या पडक्या काळांत पराभव केला

आणि पुढे झालेल्या रोमन साम्राज्यालाहि पार्थियनचा पूर्ण अंसा कधीच पराभव करतां आला नाही. पार्थियामध्ये जवळ जवळ २५० वर्षे राज्य केल्यानंतर अंतर्गत बंडाळीं माजून, या लोकांची उचलबांगडी झाली यावेळीं इराणी लोकांनीच खुद्द आपल्या परक्या शत्रूविरुद्ध उठावणी केली व त्यांच्या जागी स्वधर्मीय व स्वयंशीय राजा गादीवर बसविला. या राजाचं नांव आर्देसर (पहिला) असं असून, त्याच्या वंशाला सॅसानीड घराणं म्हणतात. आर्देसर झोरास्ट्रियन धर्माचा कट्टा पुरस्कर्ता असून, त्याच्यांत फारशी परधर्म सहिष्णुता नव्हती. तुला माहितच आहे की, हा झोरास्ट्रियन धर्म म्हणजे पारशी लोकांचा धर्म. सॅसानीड व रोमन साम्राज्य यांच्यांत जवळ जवळ सतत लढाई चालू असे. पुष्कळ वेळां इराणी सैन्य, कॉन्स्टॅन्टीनोपलपर्यंत जाऊन थडकलं होतं; एकदां त्यांनी इजिप्तही पादाक्रांत केलं होतं. सॅसानीड साम्राज्य झोरो-ऑस्ट्रियन धर्माच्या जोरदार पुरस्काराबद्दल प्रसिद्ध आहे. मुख्यत्वेकरून पुढे सातव्या शतकांत इस्लामचं आगमन होऊन त्यानं सॅसानीड साम्राज्य व तेथील अधिकृत धर्म या दोहोंनाही मूठमाती दिली. पुष्कळ झोरास्ट्रियनांनी या परिवर्तनामुळे व धार्मिक छळाच्या भीतीनं देशत्याग करण्याचं ठरविलं व ते हिंदुस्थानांत आले. आपल्या आश्रयार्थ येणाऱ्या इतर लोकांप्रमाणे याही लोकांना हिंदुस्थाननं आसरा दिला. आजचे हिंदुस्थानांतील पारशी म्हणजे या प्रारंभीच्या झोरास्ट्रियनांचे वंशज होत.

निरनिराळ्या धर्मांना वागविण्याबाबत हिंदुस्थानशी इतर देशांशी तुलना करणं उद्बोधक आहे. पूर्वीच्या काळांत बहुतेक ठिकाणी-विशेषतः युरोपांत अधिकृत धर्माला मान न तुकविणाऱ्या लोकांना असहिष्णुता व धार्मिक छळाला तोंड द्यावं लागे. सक्ती, चौकशीचें भयंकर सत्र व

चेटकिणी समजण्यांत येणाऱ्या अबलांना जिवंत जाळणें, या विषयी तुला युरोपच्या इतिहासांत पावलोपावली वाचांवयास मिळेल. पण हिंदुस्थानांत मात्र पूर्वीच्या काळीं बरीचशी सहिष्णुता दिसून येते. पश्चात्य देशांतील निरनिराळ्या धर्मांमधील उग्र कलहाचा विचार केला तर हिंदुस्थानांतील हिंदू व बौद्ध धर्मांमधील झगडा कांहींच नव्हे. आपण या गोष्टी चांगल्या लक्षांत ठेवणं जरूर आहे. दुर्दैवानं आपल्या देशांत अलीकडे धार्मिक व जातीय झगडे उद्भवत आहेत व इतिहासाचं ज्ञान नसलेल्या कांहीं लोकांची अशी समजूत झाली आहे कीं, हे झगडे शतकानुशतकें हिंदुस्थानांत चालूं आहे; पण तें निखालस खोटें आहे. हे कलह बहुतांशी अलीकडेच उद्भवले आहेत. तुला आढळू नयेईल कीं, इस्लामचा प्रारंभ झाल्यानंतरही कित्येक शतकापर्यंत, मुसलमान लोक हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतील आपल्या शेजाऱ्यांबरोबर शांततेनें कालक्रमण करीत होते. जेव्हां त्यांनीं व्यापारी म्हणून या देशांत प्रवेश केला, तेव्हां त्यांचं स्वागत केलं जाऊन स्थायिक होण्याकरितांही प्रोत्साहन देण्यांत आलं. पण या भविष्यकाळांतील गोष्टी.

हिंदुस्थाननें वरीलप्रमाणें झोरस्ट्रियन लोकांना आसरा दिला यापूर्वी कांहीं शतकें किंवा इसवी सनाच्या पहिल्या शतकांत, रोम मधून धार्मिक छळाबद्दल पळून आलेल्या कित्येक ज्यू लोकांनाही हिंदुस्थानांत आश्रय मिळाला होता.

इराणमध्ये सॅसनीड घराण्याचं राज्य असतां, सिरीया वाळवंटातील पमिरा हें एक छोटं राज्य अल्पकाल चमकून गेलं. पमिरा हें सिरियाच्या

वाळवंटांतील एक व्यापारी केंद्र होतं. आजही तेथे दिसून येणारे मोठे अवशेष, तेथील भव्य इमारतींची साक्ष देतात. येथील राज्यकर्त्यांत शेनो-बिया नांवाची एक स्त्रीही होऊन गेली. रोमनांनी तिचा पराभव केला व त्यांच्यांत इतकं (अ) स्त्रीदाक्षिण्य होतं की, त्यांनी तिला बेड्या ठोकून रोमकडे नेण्यास कमी केलं नाही.

इसवीसनाच्या आरंभी, सिरीया मोठा आल्हादकारक देश होता. बायबलच्या नवीन करारांत, त्याबद्दल कांहीं माहितीही मिळते. बेजबाबदार राज्यव्यवस्था व जुलमी राजवट असूनही तेथे मोठी शहरे व दाट लोकसंख्या होती तसंच देशांत मोठमोठे कालवे असून व्यापारही विस्तृत प्रमाणावर चाले; पण सतत लढाया नि बेदिली यामुळे ६०० वर्षांचं हे राज्य उजाड झालं. मोठी शहरे निर्जन बनली. जुन्या इमारतींची धूळधाण उडाली. हिंदुस्थान ते युरोप हा प्रवास विमानानं करतांना तुला पामिरा व बाल्बाकवरून जावं लागेल. बाबिलोन व दुसरी अनेक इतिहास प्रसिद्ध स्थळे कोठे होती हे तुला दिसेल आंता तीं आस्तित्वांत नाहीत.

दक्षिण हिंदुस्थानच्या वसाहती

२८ एप्रिल १९३२

आपण लांब लांब भटकलों. आतां हिंदुस्थानांत परत येऊन तेथील आपलें वाडवडील काय करीत होते तें पाहूं. सरहद्दीवरील कुश साम्राज्य तुला आठवतच असेल. हें बौद्ध साम्राज्य सर्व उत्तर हिंदुस्थान व मध्य आशियाभर पसरलेलं असून त्याची राजधानी पुरुषपुर किंवा पेशावर ही होती. तुला कदाचित् हेंहि आठवत असेल कीं, याच सुमारास दक्षिणेंत या समुद्रापासून त्या समुद्रार्थेंत पसरलेलं असं नावानं मोठं राज्य आंध्रराज्य होतं. सुमारे ३०० वर्षे कुश व आंध्रराज्यें उन्नत स्थितींत होती. इ. सनाच्या ३ व्या शतकांत ही दोन्ही साम्राज्यें संपुष्टांत येऊन कांहीं काळ हिंदुस्थानांत अनेक छोटी छोटी राज्यें निर्माण झाली; पण शंभर वर्षांच्या आतच पाटीलपुत्रांमध्ये दुसरा एक चंद्रगुप्त उदयास आला व त्यानं प्रखर अशा हिंदु-साम्राज्यशाहीला सुरवात केली. या गुप्त घराण्याचा विचार करण्यापूर्वी आपण दक्षिण हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या घडामोडीकडे दृष्टि-क्षेप करूं. कीं, ज्यामुळें हिंदी शिल्पकलांनीं पूर्वेकडील दूरदूरच्या प्रदेशांत प्रवेश केला.

तुला हिंदुस्थानचा आकार चांगला माहीत आहे. तो हिमालयपर्यंत व दोन समुद्र यामध्ये पसरलेला आहे. उत्तरभाग समुद्रापासून फार दूर आहे. पूर्वीच्या काळांतील उत्तरभागापुढील महत्वाचा प्रश्न

हणजे सरहद्द. इकडूनच शत्रू व आक्रमक लोक येत. पण पूर्व, पश्चिम व दक्षिण या बाजूना अफाट समुद्रकिनारा आहे. हिंदुस्थान दक्षिणेकडे इतका चिंचोळा होत गेला आहे की, कन्या-कुमारी अगर केप कामोरीन जवळ, पूर्व पश्चिमेलां मिळते. येथील सर्व लोक समुद्रांजवळ रहाणारे. त्यांना समुद्राबद्दल स्वाभाविकच आस्था वाटे. कोणाचीही अशीच अपेक्षा असणार की, त्यांच्यापैकी पुष्कळ जन दर्यावर्दी असले पाहिजेत. फार पूर्वीपासून दक्षिण हिंदुस्थानचा पश्चिमात्य देशांशी कसा व्यापार चाले, याबद्दल मी तुला पूर्वीच सांगितलं आहे. यामुळे पूर्वीपासून हिंदुस्थानांत जहाजे बांधण्याचा धंदा अस्तित्वांत असावा व लोकांनी व्यापाराच्या शोधाकरितां किंवा केवळ साहसासाठीं समुद्र ओलांडावा यांत कांहींच आश्चर्य नाही. गौतम बुद्धाच्या काळांत विजयानं हिंदुस्थाबाहेर जाऊन सिलोन पादाक्रांत केलं होतं, असा समज आहे. मला वाटतं, अजंठा कोरीव लेण्यांत विजय सिलोनला जाण्याकरितां समुद्र ओलांडत असून, त्याचे हत्ती-घोडे जहाजांतून समुद्रापार केले जात आहेत, अशा प्रकारचं एक चित्र कोरलेलं आहे. विजयानं या बेटाला सिंहल असं नांव दिल्यानं तें 'सिंहलद्वीप' झालं. सिंहल हा शब्द सिंहावरून आला. सिलोनमध्ये सिंहाविषयी एक कथा प्रचलित आहे. मी ती विसरून गेलो आहे. सिलोन हा शब्द सिंहलपासून आला असावा.

दक्षिण हिंदुस्थानांतून खाडी ओलांडून सिलोनला जाणं ही अर्थातच मोठीशी मर्दुमकी नव्हती. कारण, बंगालपासून गुजराथपर्यंतच्या समुद्र किनाऱ्यावर जीं कित्येक बंदरे विखुरलेली होतीं त्यावरून जहाजे बांधली जात व लोक समुद्र पर्यटनें करीत यांचा पुष्कळ पुरावा मिळतो. चंद्रगुप्ताचा

प्रसिद्ध मंत्रि चाणक्य यानं आपल्या अर्थशास्त्रांत आरमाराविषयी थोडं फार लिहिलं असून, त्याचा उल्लेख मी माझ्या नैनीहून लिहिलेल्या पत्रांत केलाच आहे. चाणक्याशिवाय चंद्रगुप्ताच्या दरबारांतील मेगॅस्थिनीस या ग्रीक वकीलानंही आरमाराचा उल्लेख केला आहे. यावरून असं दिसतं कीं, या साम्राज्याच्या सुरवातीलासुद्धां जहाजं बांधणं हा हिंदुस्थानांतील एक भरभराटीचा धंदा होता; आणि जहाजांचा तर उपयोग केला जातो हें उघड आहे. त्याकाळीं हिंदुस्थानांतील कितीतरी लोकांनीं समुद्र ओलांडला असला पाहिजे. या प्राचीन गोष्टी ध्यानांत घेतल्यावर आज कांहीं लोकांनीं समुद्रपर्यटनाला घाबरावं नि तें धर्मबाह्य असं मानावं याच आश्चर्य वाटतं. या लोकांना भूत-काळचे बारस म्हणतां यावयाचं नाही. कारण भूत-काळांतील लोक कितीतरी समंजस होते. सुदैवानं असल्या विचित्र कल्पना आतां बहुतेक नाहींशा झाल्या असून त्यांना अद्यापी कवटाळून बसणाऱ्या व्यक्ति फार थोड्या आढळतात.

उत्तरेपेक्षां दक्षिण हिंदुस्थानची समुद्रापलीकडे अधिक नजर लागलेली होती. परदेशी व्यापार बव्हंशी दक्षिणेशीं चालत असून तामिळी कवनांतून “ यावनी ” मद्यें, पुष्पपात्रें, दिवे यांचा भरपूर उल्लेख आढळून येतो. यवन हा शब्द प्रामुख्यानं ग्रीक लोकांना उद्देशून असला तरी सरसि सर्वच परकीयांच्या यावतीत नापरला जाई. दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकांतील आंध्र नागवांवर दोन शिंढाच्या मोठ्या जहाजांचं खें चित्र आहे त्यावरून प्राचीन लोकांना अत्यंत यांथरां व समुद्र व्यापार यांवरून किती आस्था वटि हें स्पष्ट होई.

सहाजिकच दक्षिण हिंदुस्थान मोठमोठ्या योजना हाती घेण्यात अग्रेसर असून त्यांचं पर्यवसान पुढे पूर्वेकडील सर्व बेटांतून हिंदी वसाहती स्थापन होण्यांत झालं. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकांत वसाहतीना जी सुरवात झाली ती पुढे कित्येक शतके चालू होती. मलाया, जावा, सुमात्रा, कांबोडिया, बोर्नो वगैरे ठिकाणी जाऊन दक्षिणी लोक स्थाईक झाले व तेथे त्यांनी हिंदी कला व संकृती यांचा शिरकाव केला. याशिवाय ब्रम्हदेश, सयाम, व इंडो-चायनामध्येही हिंदुस्थानच्या वसाहती होत्या. इतकंच नव्हेतर, त्यांनी आपल्या नवीन शहरांना व वसाहतींना हस्तिनापूर, तक्षीला, गांधार ही नावे देतांना हिंदुस्थानचीच उत्सवारी केली. इतिहासाची पुनरावृत्ति कशी होते ते हा ! अमिरिकेत गेलेल्या अँग्लो-सॅक्सन वसाहतवाल्यांनी हाच धडा गिरवला व त्यामुळे युनायटेड स्टेटसमध्ये जुन्या इंग्लीश शहरांच्या नावाची पुनरावृत्ति झाल्याची दिसते.

अर्थात सर्व वसाहतवाल्यांप्रमाणे हे हिंदी वसाहतवालेही ज्या ज्या ठिकाणी जात त्या त्या ठिकाणी अनाचार करित, यात शंका नाही. वसाहतीतील मूळच्या रहिवाश्यांना लुबाडून त्यांनी त्यांच्यावर वर्चस्व गाजविलं; पण हिंदुस्थानाशी नियमित दळणवळण ठेवणं कठीण झाल्यामुळे पुढे हे वसाहतवाले तेथील मूळच्या रहिवाशांत मिसळून गेले असले पाहिजेत. या पूर्वीच बेटांवर हिंदू राज्ये व साम्राज्ये उदयास आली. नंतर बौद्धराज्यकर्ते आले व या दोघांत वर्चस्वाकरिता लुरस लागली. या लुरशीची हकीकत सोठी ममोरंजक व चित्तवेधक असून तिला 'व्यापक हिंदुस्थान' चा इतिहास म्हणतात. तेथील मोठमोठ्या अवशेषावरून या हिंदी वसाहतींवर लालचीन मध्य इमारती व दैवालपणे यांची कल्पना

ये: कम्बोज, श्रीविजय, वैभवशाली अंगकोर, मदजापहित, ही मोठी शहरें उभारण्यांत हिंदी शिल्पकार व कारागीर यांचा हात होता.

सुमारें १४०० वर्षे हिंदी व बौद्ध राज्ये या बेटात होती. प्रभुत्वाकरितां त्यांची चुरस असून त्यांचे दोन हात होत व क्वचित् प्रसंगी ते एकमेकांचा नाश करीत. शेवटीं पंधराव्या शतकांत सुसलमानांनीं या बेटावर वर्चस्व बसविलें व लवकरच पोर्तुगीज, स्पनिश, डच, इंग्लीश व सर्वांमागून अमेरिकन लोक तेथें आले. चिनी लोक अर्थातच निकटचे शेजारी असून कधीं कधीं ते बेटांच्या कारभारांत हस्तक्षेप करून तीं हस्तगत करीत; पण बहुधा त्यांचे संबंध मित्रत्वाचे असून ते एकमेकांना नजराणा देत, हा सर्वकाल त्यांच्या महान् संकृति सुधारणांचा पगडा या बेटावर बसतच होता.

या पूर्वेकडील हिंदु वसाहतीतील अनेक गोष्टी उद्बोधक आहेत. सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे दक्षिण हिंदुस्थानांतील त्या वेळच्या एका प्रमुख राजानं वसाहतीची योजना हाती घेतली होती. प्रथम एकएकटे असे संशोधक गेले असले पाहिजेत. पुढें जशी व्यापाराची अभिवृद्धि होऊं लागली तसतशी कूटुंबे, टोळ्या स्वतःच्या जबाबदारीवर गेल्या असल्या पाहिजेत. असं म्हणतात की, प्रारंभीचें वसाहतवाले कलिंग (ओरिसा) व पूर्व किनाऱ्यावरील होते. बंगालमधूनही कांहीं लोक गेले असावेत. आपल्या शेतीला मुकलेले गूजाराथमधील कांहीं लोक या बेटावर गेले अशीही माहिती मिळते; पण हे केवळ तर्क वितर्कच. वसाहतवाल्याचा मोठा लोंढा पालव देशांतून—तामिळच्या दक्षिण भागांतून निघाला. यावेळीं तेथें पालव नांवांच्या बलाढ्य वंशाचें राज्य असून याच घराण्यानं मलाशियामध्ये

वसाहती करण्याची योजना हाती घेतली असं दिसतं. कदाचित उत्तर हिंदुस्थानांतील लोक खाली सरकूं लागल्यामुळें लोकसंख्येवर ताण पडूं लागला असावा. कारण काहीं कां असेना हिंदुस्थानापासून दूर इतस्तः पसरलेल्या प्रदेशांत वसाहती करण्याची योजना मुद्दाम आखण्यांत आली व या सर्व स्थळीं जवळ जवळ एकाच सुमारास वसाहतीना प्रारंभ झाला हें खरें. इंडोचायना, मलायाद्वीकल्प, बोर्नो, सुमात्रा, जावा वगैरे टिकाणच्या वसावती म्हणजे हिंदी नांवें धारण करणाऱ्या पालव वसाहती होत. इंडोचायनांमधील वसाहतीला कंब्रोड (सध्यांचे कम्बोडिया) म्हणत. हें नांव गांधार देशांतील काबूल खोऱ्यांत असलेल्या कम्बोजवरून आलं.

सुमारें ४००-५०० वर्षे वसाहती धार्मिक दृष्ट्या हिंदूच राहिल्या. पुढे बौद्धधर्म हळू हळू पसरूं लागला व बऱ्याच उशीरा मुलमानी धर्म आला. मलाशियाच्या एका भागांत हा धर्म फैलावला, तर एक भाग बौद्धधर्मीय राहिला.

मलाशियामध्ये साम्राज्ये नि राज्ये आली व गेली. तथापि, दक्षिण हिंदुस्थानच्या वसाहतिक योजनांची परिणति म्हणजे या भागांत हिंदी-आर्य-संस्कृतीची प्रविष्टता. काहीं मर्यादेपर्यंत मलाशियातील आजचे लोक म्हणजे आपल्याच संस्कृतीची अपत्ये होत. या शिवाय त्यांचे वर इतरही, विशेषतः चिनी संस्कृतीची छाप पडली. चिनी व हिंदी या दोन प्रभावी प्रवृत्तींचा मलाशियांतील निरनिराळ्या देशांवर कसा परिणाम झाला हें पाहणं उद्बोधक आहे. काहींच हिंदीकरण अधिक प्रमाणांत झालं आहे तर काहीं टिकाणीं चिनी अंश विशेष रीतीनं दिसतो. मुख्य भूपदे-

शापैकी मलाया खेरीज करून ब्रम्हदेश, सयाम, इंडोचायना याठिकाणी चिनी प्रवृत्तीचं वर्चस्व दिसतं. जावा सुमात्रा आदि करून या वेटांत हिंदी प्रवृत्ती प्रकर्षानं असून त्यावर नंतरच्या काळातील इस्लामाची छाप दिसते.

या हिंदी व प्रवृत्तींत तेढ नव्हती. त्यांच्यांत साम्य नव्हतं तरी अडचणी न येतां त्या समांतर दृष्ट्या कार्य करूं शकल्या. त्या धर्मांच्या बाबतींत मग तो हिंदुधर्म असो वा बौद्धधर्म असो, हिंदुस्थान हें अर्थातच उगमस्थान होतं. कलेच्या बाबतींत सुद्धां हिंदी प्रवृत्ति मलाशियामध्ये परमोच्च होती. खुद्द इंडोचायनामध्ये चिनी प्रवृत्ति प्रभावी असूनही तेथील शिल्पकला संपूर्णतः हिंदी पद्धतीची होती. या उलट या देशातील राज्यपद्धति, जीवनाचें सर्वसाधारण तत्वज्ञान, या बाबतींत चीनचा विशेष प्रभाव दिसून येत होता. याचा परिणाम ह्मणजे इंडोचायना, सयाम, ब्रह्मदेशांतील लोक हिंदुस्थानापेक्षां चीनला जवळ असल्यासारखे वाटत तसंच वांशिकदृष्ट्या त्यांच्यांत मंगोलियन रक्त अधिक उतरलं असल्यानं चिनी लोकांशी त्यांचं साम्य आहे.

हिंदी कारागीरांनीं बांधलेल्या भव्य देवालयांचे अवशेष, आजही जावांतले बोरोबोद्र येथे दृष्टीस पडतात. बुद्धाचा सर्व जीवन-वृत्तांत या देवालयातील भिंतीवर कोरलेला असून ती देवालये ह्मणजे बुद्धाचीच नव्हे तर तत्कालीन हिंदी कलेचीं अपूर्व स्मारके होत.

पण हिंदी संस्कृतीनं याहीपलीकडे मजल मारली होती. फिलीपाईन, इतकंच नव्हे तर फोर्मासांतही तिनं प्रवेश केला होता. हे दोन्ही देश कांहीं काळ श्रीविजयाच्या साम्राज्यांत मोडत असून पुढें बऱ्याच वर्षांनीं फिलीपाईन स्पॅनिशांच्या अंमलाखालीं गेलं व आतां तेथे अमेरिकनांची सत्ता

आहे. मनिळा ही फिलिपाईनची राजधानी. थोड्याच वर्षांपूर्वी तेथे कायदे मंडळाची एक नवीन इमारत उभारण्यांत आली व या इमारतीच्या दर्शनी भागावर फिलिपाईन संस्कृतीची उत्पत्ति दर्शविणाऱ्या चार आकृति कोरण्यांत आल्या आहेत. यापैकी एक प्राचीन हिंदुस्थानांतोल प्रख्यात कायदे-प्रवर्तक मनू याची असून, दुसरी चिनचा तत्वज्ञानी लावो-स्ती याची आहे. बाकीच्या दोन अँग्लो-सॅक्शन कायदा व न्याय तसंच स्नेन यांची प्रतीके होत.

गुप्त अंमलाखालील हिंदू-साम्राज्य.

२९ एप्रिल १९३२.

दक्षिण हिंदुस्थानातील लोक, समुद्रपर्यटने करून दूरदूरच्या देशांत वसाहती व शहरे स्थापत असतां उत्तर हिंदुस्थानांत एक निराळाच क्षोभ निर्माण झाला होता. कुश साम्राज्याचा जोम नि वैभव नाहींसं होऊन त्याचा विस्तार घटत चालला होता. सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत छोटीं राज्य निर्माण झालीं असून त्यांवर बव्हंशी सरहद्दीवरूनच आलेल्या शक, सिथियन किंवा तुर्की लोकांचं अधिपत्य होतं आणि हे लोक बौद्धधर्मीय होते. मध्य आशियातील टोळ्यांवर पाठीमागून चिनी सरकारचं जें दडपण येई. त्याचा परिणाम ह्मणजे त्या टोळ्या या लोकांना द्यामाया न दाखविता पुढें चेपीत असत. हिंदुस्थानांत या लोकांनीं बव्हंशी हिंदी-आर्य चालीरिती व रुढी स्वीकारल्या. हिंदुस्थानकडे ते धर्म, संस्कृति व सुधारणा यांचं माहेरघर या दृष्टीनं पहात. कुश लोक स्वतः बऱ्याच प्रमाणांत हिंदी-आर्य रूढि प्रमाणें वागत व याचमुळें त्यांना हिंदुस्थानांत राहतां येऊन मोठ्या भागावर इतका काळ राज्य करतां आलं. हिंदी आर्यांची रहाणी त्यांनीं उचलण्याचा प्रयत्न केला. आपण कोणी परके आहोंत हें या देशातील लोकांनीं विसरून जावं असं त्यांना वाटे. या बाबतींत त्यांना कांहींसं यश आलं. तरी मूळच्या क्षत्रियांना आपल्यावर कोणी परकीय राज्य करीत आहेत हें शक्य डांचतच होत.

परकीय सत्तेमुळे ते जळफळत आणि त्याचा परिणाम म्हणजे लोकांची मनं प्रक्षुब्ध झाली. या असंतुष्ट लोकांना एक कर्तबगार नेता मिळाला व त्याच्या निशाणांखाली त्यांनी आर्यावर्ताच्या मुक्ततेसाठी “ पवित्र युद्धाची ” घोषणा केली.

या पुढाच्याचं नाव चंद्रगुप्त. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताशी—अशोकच्या पितामहाशी याच्या नावाचा गोंधळ करूं नकोस. याचा भौर्यवंशाशी कांहींच संबंध नाही हा एक पाटलीपुत्र येथील छोटा राजा होता. यावेळीं अशोकाचे वंशज स्मृतीच्या पडद्याआड झाले होते. लक्षांत ठेव, आपण ख्रिस्तानंतरच्या चौथ्या शतकांत सुमारे ३०८ मध्ये आहोत. यावेळीं आशोकाचा मृत्यू होऊन ५३४ वर्षे लोटली होती.

हा चंद्रगुप्त महत्त्वकांक्षी व तडफदार होता. उत्तर—हिंदुस्थानांतील बाकीच्या आर्य अधिपतींना आपल्या बाजूस वळवून एक प्रकारची संयुक्त राज्यघटना बनविण्याचं कार्य त्यानं हातीं घेतलं. लिच्छवी या प्रख्यात व बलाढ्य घराण्यांतील कुमारी देवीशी विवाह करून त्यानं या घराण्याचं सहाय्य मिळविल. अशारीतीनं सर्व सिद्धता झाल्यावर चंद्रगुप्तानं परकीय राज्यकर्त्यांविरुद्ध “ पवित्र युद्ध ” पुकारलं. परकीय अंमलाखली सत्ता व अधिकार यांना मुकलेले सर्व आर्य सरदार चंद्रगुप्ताच्या झेंड्याखाली गोळा झाले. एक तपाच्या युद्धानंतर चंद्रगुप्त, उत्तर हिंदुस्थानचा कांहीं भाग, —संयुक्त प्रांतासह—पादाक्रांत करूं शकला. यानंतर सम्राट या नात्यानं त्यानं आपल्याला राज्यभिषेक करून घेतला.

चंद्रगुप्तापासून गुप्तवंशाला सुखात झाली. सुमारे २०० वर्षे या वंशानं राज्य केल्यावर हूणांच्या स्वान्या सुरू झाल्या. गुप्तवंशीय काळ

हणजे कांहीसा प्रखर हिंदुत्व व राष्ट्रियत्वाचा काळ होय. तुर्की, पार्थियन आदिकरून सर्व यवनाना उखडून काढून त्यांना घालवून देण्यात आलं. यावेळीं वंशिक विरोधाची प्रवृत्ती दिसून विशेष येते. हिंदी आर्यांना बराचसा आपल्या वंशाबद्दल अभिमान असून ते या “रानटी” लोकांकडे व म्लेंच्छांकडे हेटाळणीच्या दृष्टीनं पहात. गुप्तांनीं पराभव केलेल्या हिंदी-आर्य राजांना सौम्यपणानं वागविलं; पण यवनांच्या वावर्तीत दयेमायेला जागा नव्हती.

चंद्रगुप्ताचा मुलगा समुद्रगुप्त हा आपल्या पित्यापेक्षांही तडफदार योद्धा निघाला. तो महान् सेनापति असून सम्राट झाल्या बरोबर त्यानं सर्व देशभर व दक्षिणेकडे विजयी मोहिमा केल्या. गुप्त साम्राज्याचा विस्तार बराच वाढवून त्यानं हिंदुस्थानचा मोठा भाग आपल्या सत्तेखाली आणला पण दक्षिणेवरील त्याचं प्रभुत्व मात्र नाममात्रच होतं. उत्तरेकडे कुशांना सिंधूनदाच्या पलीकडे पिटाळण्यांत आलं होतं.

समुद्रगुप्ताचा पुत्र दूसरा-चंद्रगुप्त हाही योद्धा होता. बराच काळ शक किंवा तुर्की घराण्याच्या अंमलाखाली असलेलं काठेवाड व गुजराथ हे दोन प्रांत त्यानं हस्तगत केलं. त्यानं विक्रमादित्य हें नांव धारण केलं व याच नांवांनं त्याला सर्वजण ओळखतात; पण सीझरप्रमाणें हें नांव पुढें अनेक राजांनीं धारण केल्यामुळें बराच गोंधळ उडतो.

दिल्लीतील कुतुबमिनारजवळचा हा भव्य लोहस्तंभ पाहिल्याचं तुला आठवतं कां? विक्रमादित्यानं एक प्रकारचं विजयचिन्ह हणून तो उभारला असं म्हणतात. हा मनोरा मनोहर कृतीचा उत्कृष्ट नमुना असून त्याच्या कळसावर सम्राज्याचं चिन्ह हणून कमळाचं चित्र कोरण्यांत आलं आहे.

गुप्तकाळ ह्यणजे या देशांतील हिंदुसाम्राज्यशाहीचा काळ होय. यावेळीं प्राचीन आर्यसंस्कृति व संस्कृत विद्यांचं मोठं पुनरुज्जीवन झालं. ग्रीक, कुश प्रभृति लोकांनीं हिंदी जीवनक्रम व संस्कृति समाविष्ट केलेल्या ग्रीक, मंगोलियन या घटकांना उत्तेजन मिळालं नाहीच; उलट हिंदी-आर्य परंपरेवर विशेष भर देऊन त्यांना बुद्धिपुरस्सर दडपून टाकण्यांत आलं. संस्कृत ही दरबारची अधिकृत भाषा, पण त्या काळांत ती सामान्य लोकांच्या प्रचारांतील भाषा नव्हती. प्राकृत सर्व सामान्य बोली असून, तिचं संस्कृतशी बरंच साम्य होतं. अर्थात् संस्कृत ही प्रचारांतील भाषा नसली तरी, बरीचशी जिवंत भाषा असून यावेळीं संस्कृत काव्ये नाटक व हिंदी-आर्य कलाकृतींचा फुलोरा फुलला होता. वेद खंड-काव्यांच्या वैभवशाली काळानंतर गुप्तकाळ ह्यणजे संस्कृत वाङ्मयाच्य़ा इतिहासांतील सर्वांत दैदिप्यमान् काळ होय. कालिदास हा अद्वितीय साहित्यिक याच काळांत होऊन गेला. विक्रमादित्याचा दरबार तेजःपुंज असून या दरबारांत तत्कालिन सर्व श्रेष्ठ साहित्यिक व कलावंत जमा झालेले होते. या दरबारांतील नवरत्नांबद्दल तूं ऐकलं असशीलच. कालिदास नवरत्नांपैकीच एक होता.

समुद्रगुप्तानं आपली राजधानी पाटलीपुत्राहून अयोध्या येथें नेली होती. वाल्मिकीनं रचलेल्या महाकाव्यांतील--रामचंद्राच्या अमरकथेतील-- ही नगरी आपल्या प्रखर हिंदी-आर्य दृष्टीकोनाला अधिक योग्य पार्श्वभूमि ठरेल, असं त्याला वाटलं असावं.

गुप्तांच्या कारकिर्दीतील पुनरुज्जीवनांत आर्य किंवा हिंदुधर्माचा काल स्वाभाविकपणेच बौद्ध धर्माला फारसा अनुकूल नव्हता. याचं एक

कारण ह्यणजे ही पुनरुज्जीवनाची चळवळ कांहींशी सरदारी असून तिच्यामागं क्षत्रिय सरदारवर्ग होता; तर बौद्धधर्मत महायान पंथाचा उत्तरेकडील कुश आदि करून यावनी राज्यकर्त्यांशी निकटचा संबंध होता. मात्र यावेळीं बौद्धधर्मियांचा छळ झालेला दिसत नाही. बौद्ध विहारे अस्तित्वांत असून तीं अद्यर्पाहि मोठीं शैक्षणिक केंद्रं समजली जात. गुप्त राजांचे सीलोनच्या राज्यकर्त्यांशी सलोख्याचें संबंध असून सिलोनमध्ये तर बौद्धधर्म अस्तित्वांत होता. सिलोनचा राजा मेघवर्ण यानं समुद्रगुप्ताकडे मौल्यवान् नजराणा पाठवून, गया येथें सिंहली विद्यार्थ्यांकरितां एक विहारही स्थापिलं होतं.

पण एकंदरीत बौद्धधर्माला हिंदुस्थानांत उतरती कळा लागली. अर्थात् याचं कारण ब्राह्मणवर्ग किंवा तत्कालिन सरदार यांचं बाहेरील दडपण हें नसून हिंदुधर्माची हळू हळू ग्रहण करून घेण्याची शक्ति हीच प्रामुख्यानं कारणीभूत होती.

याच सुमारास एका प्रसिद्ध चिनी प्रवाशानं—ह्युएन शॅंगनं नव्हे—, तर मी तुला ज्याच्याविषयीं मागं सांगितलं आहे त्या फा—हिएननं, हिंदुस्थानला भेट दिली. एक बौद्धधर्मीय या नात्यानं बौद्धधर्मीय पवित्रग्रंथांच्या शोधार्थं तो आला होता. तो म्हणतो “मगधाचे प्रजाजन सुखी व संपन्न आहेत. न्यायदान पद्धति सौम्य असून देहांत शासन अमलांत नाही. गया नाशवंत व निर्जन स्थितीत आहे, कपिलावस्तूच्या ठिकाणीं अरण्य वाढलेलं आहे; पण पाटलीपुत्रांतील लोक धनवान, उन्नत स्थितीत असून सदगुणी आहेत.” या काळांत अनेक संपन्न व भव्य बौद्ध विहार

अस्तित्वांत होतें. मुख्य रस्त्यावर धर्मशाळा असून, या टिकाणीं प्रवाशांना मुकाम करतां येई व त्यांना अन्नसाभुग्री सार्वजनिक खर्चानं पुरविण्यांत येई. मोठमोठ्या शहरांतून मोफत दवाखाने होते.

सर्व हिंदुस्थानांत फिरल्यावर फा-हिएन सीलोनमध्ये गेला तेथें तो दोन वर्षे होता. ताओ-चिंग नांवाच्या त्याच्या एका सहकाऱ्याला हिंदुस्थान देश फारच आवडला; आणि बौद्ध भिक्षूंच्या धर्मनिष्ठेचा तर त्याच्या मनावर इतका परिणाम झाला की, त्यानं हिंदुस्थानांतच वास्तव्य करण्याचं ठरविलं. फा-हिएन सीलोनहून समुद्रमार्गे चीनकडे रवाना झाला व अनेक साहसं नि अनेक वर्षांनंतर मायदेशाला जाऊन पोहोचला.

दुसऱ्या चंद्रगुप्तानं किंवा विक्रमादित्यानं सुमारे २३ वर्षे राज्य केल्यावर त्याचा मुलगा कुमारगुप्त गादीवर आला. कुमारगुप्तानं दीर्घकाळ ४० वर्षे राज्य केलं. यानंतर सन ४५३ मध्ये, स्कंदगुप्त गादीवर आला. त्याला एका नवीन आरिष्टाला तोंड द्यावं लागलं व शेवटीं हेंच आरिष्ट बलाढ्य गुप्त साम्राज्याच्या नाशाला कारणीभूत झालं. पण त्याविषयीं मी तुला पुढील पत्रांत सांगेन.

अजंठा येथील कांहीं सर्वोत्कृष्ट कोरीव लेणीं व त्याचप्रमाणें तेथील दिवाणखाने व देवालये गुप्त-कालीन कलाकृतीचे नमुने होत. प्रत्यक्ष पाहिल्यावर या कृति कित्ती आश्चर्यकारक आहेत, हें तुला कळून येईल. खेदाची गोष्ट ही की ही लेणीं हळू हळू नाहीशीं होत आहेत. खुल्या स्थितींत तीं फार काळ टिकाव धरूं शकणार नाहीत असं दिसतं.

हिंदुस्थानांत गुप्तांचा अंमल असतां जगाच्या बाकीच्या भागांत काय चाललं होतं ! पहिला चंद्रगुप्त हा कॉन्स्टँटिनोपलचा संस्थापक

कॉन्स्टान्टाईन दी ग्रेट या रोमन बादशहाचा समकालीन. नंतरच्या गुप्त राजांच्या अमदानीत रोमन साम्राज्याचं पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील साम्राज्य असें दोन भाग पडून, शेवटीं पश्चिमेकडील साम्राज्य त्याच्या उत्तरेकडील रानटी टोळ्यांनीं जमीनदोस्त केलं. अशारीतीनं रोमन साम्राज्य दुर्बल बनत असतां हिंदुस्थानांत बलाढ्य राज्य असून, मोठमोठे सेनापति व प्रबल सैन्ये तेथें होती. कांहीं कांहीं वेळेला समुद्रगुप्ताचा “ हिंदुस्थानचा नेपोलियन ” म्हणून उल्लेख करण्यांत येतो; पण तो जरी महत्वाकांक्षी असला तरी पादाक्रांत करण्यासाठीं त्याची नजर हिंदुस्थानच्या सरहद्दीपलीकडे वळली नाही, हें लक्षांत घेण्याजोगं आहे.

गुप्त कारकीर्द म्हणजे प्रखर साम्राज्यशाही, पादाक्रांत व विजय यांचा काल. अर्थात, प्रत्येक देशाच्या इतिहासांत असा साम्राज्यशाहीचा काळ येऊन जातो व परिणामीं त्याला थोडं फार महत्व असतं. गुप्तकाळ प्रामुख्यानं नजरेत भरण्याचं व हिंदुस्थानच्या दृष्टीनं अभिमानास्पद वाटण्याचं कारण म्हणजे या काळांतील कला, वाङ्मय यांचं अदभूत पुनरुज्जीवन !

हूणांचे हिंदुस्थानांत आगमन

ता. ४ मे, १९३२

वायव्यपठारावरून, हिंदुस्थानवर आलेलं आरिष्ट ह्यणजे, हूणांचं आरिष्ट रोमन साम्राज्याची चर्चा करीत असतां, मी तुला हूणांबद्दल थोडंफार सांगितलंच आहे. यूरोपांतील त्यांचा मुख्य पुढारी अतिल्ला हा असून, कित्येक वर्षे त्यानं रोम व कॅन्स्टॅन्टीनोपलचा थरकाप उडवून दिला होता. या हूणासारखे जे श्वेतहूण नांवाचे लोक, ते याच सुमारास हिंदुस्थानांत आले. हे लोकही मध्य आशियांतील भटकेच होत. दीर्घ कालपर्यंत त्यांनीं सरहद्दीवर घिरट्या घालून बराच धुमाकूळ माजविला होता लोकसंख्या वाढत चालली. म्हणून म्हणा किंवा पाठिमागून, इतर टोळ्यांचं दडपण असल्यामुळें म्हणा, त्यांनीं स्वान्या करायला सुरवात केली.

गुप्त घराण्यांतील पांचव्या राजाला, स्कंधगुप्ताला हूणांच्या स्वान्यांना तोंड द्यावं लागलं. त्यानं त्यांचा पराभव करून, त्यांना पिटाळून लावलं खर पण एक तपानंतर पुन्हां ते आले. हळू हळू गांधार देशभर पसरत जाऊन त्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानचा मोठा भाग व्यापला. बौद्ध धर्मियांचा लुट व इतर अधोऋकृत्यांना ते जबाबदार होते.

त्यांच्याशीं साशस्त्र लढाया चालूं असल्या तरी गुप्ताना, त्यांना हारून विसां आलं नाही. हूणांची नवीन लढ वेळून, मध्यहिंदुस्थानभर

पसरली व तोरोमन या हूणांच्या नेत्यानं राज्यपद धारण केलं. तोरोमन अतिशय वाईट होता; पण त्याच्या मागून आलेला मिहीरागूल हा तर क्रूरपशू व कर्दनकाळच होता. उंच उंच कड्यावरून हत्ती खाली ढकलून देणं, हा मिहीरागूलचा एक करमणुकीचा प्रकार होता, असं कल्हणनं आपल्या काश्मिरच्या इतिहासांत—राजतरंगिणींत नमूद केलं आहे. शेवटी त्याच्या अघोरी कृत्यांनीं सर्व आर्यावर्त प्रक्षुब्ध झाला व गुप्तवंशांतील बलादित्य व मध्यहिंदुस्थानांतील यशोधर्मन या दोघा राजांच्या निशाणाखाली आर्यांनीं गोळा होऊन हूणांचा मोड केला व मिहीरागूलला कैद केलं; पण बलादित्य फार उदार होता. त्यानं मिहीरागूलला मुक्त करून त्याला देशाबाहेर जाण्यास सांगितलं. मिहीरागूलनं काश्मीरमध्ये आश्रय घेतला व पुढें, ज्या बलादित्यानं त्याला उदारपणें वागविलं होतं, त्याच्यावरच त्यानं विश्वासघातानं हल्ला केला.

हळुं हळूं हूणांचीं हिंदुस्थानांतील सत्ता कमजोर; पण कित्येक हूणांचे वंशज येथें स्थायिक होऊन, क्रमशः आर्यांत मिसळून गेले. मध्य-हिंदुस्थान व राजपुतान्यांतील आपल्या कांहीं रजपूत बांधवांत श्वेत हूणांच्या रक्ताचा अंश असणं शक्य आहे. हूणांनीं अल्पकाळच—पन्नास वर्षांहूनही कमी काळ राज्य केलं. पुढें तें शांतपणें स्थायिक झालें; पण हूणयुद्धें व त्यांचें अत्याचार यांचा हिंदी आर्यांवर मोठाच परिणाम झाला. हूणांचा जीवनक्रम व त्यांची राज्यपद्धत आर्यांपेक्षां फारच वेगळी होती. यावेळींही आर्यलोक बऱ्याच प्रमाणांत स्वातंत्र्यप्रिय होते. आर्य राजांनाही लोकमतापुढें नमावं लागे व त्यांच्या ग्रामसभांना मोठाच अधिकार होता.

बलादित्य हा गुप्त घराण्यांतील शेवटचा राजा सन ५३० मध्ये मरण पावला. नमूद करण्याजोगी गोष्ट ही की, हा राजा एका नमुनेदार आर्य घराण्यांतील असूनही तो बौद्ध धर्माकडे आकृष्ट झाला होता. त्याचा गुरुही एक बौद्ध भिक्षू होता. कृष्णपूजेच्या पुनरुज्जीवनावद्दल, गुप्त कारकिर्द विशेष प्रसिद्ध आहे. तेव्हां बौद्धधर्माशी उघड अशी तेढ उद्भवल्याचं दिसत नाही.

गुप्त घराण्याच्या २०० वर्षांच्या कारकिर्दीनंतर कोणत्याही मध्यवर्ति सत्तेला जबाबदार नसलेली अशी अनेक स्वतंत्र संस्थानं उत्तरेकडे उदभवलीं. दक्षिण हिंदुस्थानांत मात्र एक बलाढ्य राज्य विकास पावत होतं. स्वतःला रामचंद्राच्या वंशातील म्हणविणाऱ्या, पुलकेशीन नावाच्या एकत्र राजानं दक्षिणेंत चालुक्य नावाचं साम्राज्य स्थापलं. यावेळीं दक्षिणी लोकांचा पूर्वेकडील बेटांतील हिन्दी वसाहतीशीं निकटचा संबंध असून हीं बेटं व हिंदुस्थान यांच्यांत अनिर्बंध व्यापार चालूं असला पाहिजे. याशिवाय, हिन्दी जहाजांतून इराणकडे वारंवार माल खाना होत असल्याचंही दिसून येतं. चालुक्यवंशीय राजे व इराणचे ससॅनिड्स, विशेषतः त्यांच्यातील खुशरु (दुसरा) यांचे परस्परांच्या दरबारांत बकील होते.

हिंदुस्थानचें परकीय बाजारपेठावर नियंत्रण

ता. ५ मे १९३२

ज्या भागाच्या आपण सध्यां विचार करीत आहोत त्या थेट १००० वर्षांत, हिंदुस्थानचा पश्चिम युरोप, पश्चिम आशिया व पूर्वेकडे अगदी चीनपर्यंत व्यापार चालू असल्याचं दिसून येतं. याचं कारण तत्कालीन हिंदीलोक, उत्कृष्ट खलाशी नि तरबेज व्यापारी होते यांत संशय नाही. तसंच त्यांचें उद्योगधंद्यांतील कौशल्य दांडगं होतं, याबद्दलही वाद नाही; पण त्यांच्या उत्कर्षाला एवढीच कारणे नव्हतीं. दूरदूरच्या बाजारपेठांतील हिंदुस्थानच्या नियंत्रणाचं एक प्रमुख कारण म्हणजे हिंदुस्थानची रसायनशास्त्रांतील, विशेषतः रंगकामांतील प्रगति हें असावं, असं दिसतं. तत्कालीन हिंदी लोकांनीं कापडांचें रंगकाम पक्के व्हावं यासाठीं कांहीं विशेष साधनं सोधून काढलीं होतीं. याशिवाय, एका विशिष्ट वनस्पतीपासून, नीळ तयार करण्याची पद्धतही त्यांना माहित होती. तुला दिसून येईल की, निळीला असलेला प्रतिशब्द Indigo हा India (हिंदुस्थान) या शब्दावरून आलेला आहे. याशिवाय पोलादाला पाणी देऊन, उत्कृष्ट पोलादी शस्त्रें बनविण्याची कला तत्कालीन हिंदी लोकांना अवगत असावी. अॅलेक्झांडरच्या स्वान्यांसंबंधींच्या जुन्या इराणी कथांतून, उत्तम तरवारी, खंजीर यांचा उल्लेख असल्याचं मी तुला सांगितलेलंच आठवत असेलच. त्या तरवारी नि खंजीर हिंदुस्थानांतून आल्याचं नमूद करण्यांत आलं आहे.

कोणत्याही देशांपेक्षा, रंग व इतर जिन्नस हिंदुस्थानांत चांगले होत असल्यामुळे हिंदुस्थानचं या बाजारपेठांवर प्रभुत्व असावं, हें सहाजिक होतं. ज्या व्यक्तीजवळ अगर देशाजवळ, अधिक चांगले हत्यार किंवा कोणताही जिन्नस तयार करण्याची अधिक चांगली अगर सुलभ पद्धत असते, ती व्यक्ति अगर तो देश, ज्याच्याजवळ तितकं चांगलं हत्यार अगर तितकीशी चांगली पद्धति नाही. अशा व्यक्तीचं अगर देशाचं कधी ना कधी उच्चाटण करणारच. गेल्या २०० वर्षांत, युरोप आशियाच्या पुढें जाण्याचं कारण झालं तरी हेच. नवीन नवीन शोधामुळे, युरोपला नवीन व जोरकस हत्यारे आणि आणि माल तयार करण्याची नवीन साधनें उपलब्ध झालीं आणि त्यांच्या जोरावर जगाच्या बाजारपेठा काबीज करून युरोप प्रबल व धनाढ्य बनलें. युरोपच्या भरभराटीला आणखीही कांहीं कारणं होती; पण सध्या; तूं हत्यारांचं महत्व किती आहे एवढंच लक्षांत घ्यावंस असें मला वाटतं. मनुष्य हा हत्यारे बनविणारा प्राणी आहे, ” असें एका थोर पुरुषानं एकदां उद्गार काढलें होते. आणि पाषाण युगांतील आरंभीचे शीला, बाण व हातोडे यापासून, आजच्या रेल्वे, वाफेची इंजिने वं अवाढव्य यंत्रे यापर्यंतचा, प्राचीन काळापासूनचा तो हल्लींच्या काळापर्यंचा मनुष्याचा इतिहास म्हणजे, अधिकाधिक कार्यक्रम हत्यारांचाच इतिहास होय. वस्तुतः प्रत्येक बाबतींत हत्यारांची गरज असते खरंच हत्याराभावी आपली काय गत होईल ?

हत्यार ही चांगली वस्तू आहे, त्यामुळं आपलं काम हलकं होतं; पण हत्यारांचा दुरुपयोगही होऊं शकतो. करवत हें उपयुक्त हत्यार आहे; पण एकादं मूल त्यामुळे, आपल्याला दुखापत करून घेईल.

चाकू ही तर एक अत्यंत उपयोगी वस्तु ! प्रत्येक बालवीराजवळ ती असणं आवश्यक आहे. तरी सुद्धां एकादा मूर्ख मुलगा त्याचा उपयोग दुःखाचा जीव घेण्याकरितांही करील. अर्थात हा दोष बिचाऱ्या चाकूचा नाही; दोष आहे तो त्याचा दुरुपयोग करणाऱ्या व्यक्तीचा.

याच प्रमाणें, आधुनिक यंत्रसामुग्री मूलतः उपयुक्त असली तरी तिडा अनेक प्रकारें दुरुपयोग होई व होत आहे. जनतेच्या कामाचा बोजा हालका करण्याऐवजी हत्यारामुळें त्याचं जीवितच दुःसह झालं आहे. लाखो लोकांना त्यामुळें सुखसमाधान मिळालं पाहिजे होतं; पण त्याऐवजी असंख्यांच्या नशिबी विपन्नावस्थाच आली. हत्यारामुळें सरकारच्या हातांत इतकी सत्ता आली आहे की, त्यामुळें ते स्वतःच्या युद्धांत लाखो लोकांच्या कत्तली उडवू शकतें.

पण हा दोष यंत्राचा नसून, तिचा दुरुपयोग करणाऱ्यांचा आहे. केवळ पैसा करण्यासाठी धडपडणाऱ्या बेजबाबदार लोकांऐवजी, जनतेचें त्यावर नियंत्रण राहून जनतेच्याच हिताकरितां, त्याचा उपयोग केला जाईल तर केवढा मोठा बदल होईल ! असो.

त्या कालत आजच्या अगदी उलट पद्धती होती. माल बनविण्याबाबतींत हिंदुस्थान जगांत अग्रेसर होता. सहाजिकच हिंदी कापड, रंग व इतर वस्तु दूरदूरच्या देशांत निर्यात होत व त्यांना मागणीही असे. या व्यापारामुळें हिंदुस्थानांत संपत्ति आली. इतकंच नव्हे तर, या व्यापाराशिवाय दक्षिण हिंदुस्थान मिरी मिरची व इतर मसाल्याचाही पुरवठा करी. तसंच पूर्वेकडील बेटांतूनही मसाले, हिंदुस्थानमार्गे पश्चिमेकडे निर्यात होत.

मिरी मिर्चीला रोम व पश्चिमात्य राष्ट्रांत फारच किंमत येई. असं म्हणतात की, गॉथचा नायक अलारिक यानं सन ४१० मध्ये रोम काबीज केल्यावर तेथून ३००० पाँड मिरीमिर्ची नेली. ही सर्व मिरीमिर्ची हिंदुस्थानातून किंवा हिंदुस्थान मार्गे आली असली पाहिजे हें निःसंशय !

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

देशांच्या व संस्कृतीच्या इतिहासांतील चढउतार

ता. ६ मे १९३२

चीनचा विचार करून फार दिवस झाले. चीनमध्ये परत जाऊन तेथील हकिगत पुढे चालू करू. पश्चिमेकडे रोमचं पतन आणि हिंदुस्थानांत गुप्त राजांच्या अमलाखाली राष्ट्रीय पुनरज्जीवन होत असतां, चीनमध्ये कसल्या घडामोडी होत होत्या ? रोमचा उदय नि नाश यांची चीनला फारच थोडी झळ लागली. दोहोंमध्ये फारच अंतर होतं; पण मी तुला सांगितलंच आहे की, चिनी सरकार, मध्य आशियांतील टोळ्यांना नें पिटाळून देई, त्याचा युरोप व हिंदुस्थान यांच्या दृष्टीनं घातुक परिणाम होई. या टोळ्या किंवा ज्यांना त्यांनी पुढे रेटले त्यांनी, दक्षिणपश्चिमेकडे मोर्चा वळवून तेथील राज्यं उलथून पाडलीं; गोंधळ माजविला. यापैकी पुष्कळजण पुढे पूर्वयुरोप व हिंदुस्थानांत स्थायिक झाले.

अर्थात, यावेळी रोम व चीनमध्ये संघर्ष असून, दोघांच्याही एकमेकांकडे वकिलाती असत. चिनी ग्रंथाप्रमाणं, अगदीं आरंभीच्या वकिलातीं सन १६६ मध्ये, रोमचा बादशहा आनटून यानं पाठविल्या होत्या असं दिसतं. हा आन-टून म्हणजे दुसरा कोणी नसून, मी मागच्या माझ्या एका पत्रांत ज्याचा उल्लेख केलेला आहे, तो मार्कस ऑरोलियस् अँटॉनिनस हा होय.

यूरोपमधील रोमच पतन म्हणजे उल्कापातच होय. ते केवल एका शहराचं किंवा एका साम्राज्याचं पतन नव्हतं. एका अर्थी, पुढे कित्येक,

वर्षे रोमन साम्राज्य कॉन्स्टॅन्टीनोपल येथे अस्तित्वांत होतं आणि या साम्राज्याच्या षिशाच्याची छाया युरोपवर पुढे १४०० वर्षेपर्यंत पडली होती. पण रोमचं पतन म्हणजे, एका महत्वाच्या कारकिर्दीची—प्राचीन ग्रीस व रोम जगताची—समाप्ती होती: रोमच्या थडग्यावर एक नवीन जग, नवीन संस्कृती व नवीन सुधारणा उदयास येत होती. शब्द व वाक्प्रचार यामुळं पुष्कळ वेळां आपली दिशाभूल होते. तेच तेच शब्द यामुळं आपल्याला असं वाटतं की, त्यांचा अर्थ एकच असावा. रोमच्या पतनानंतरही, पश्चिम युरोप, रोमच्याभाषेत बोले; पण या भाषेमागे निराळ्या—कल्पना, निराळा अर्थ होता. लोक म्हणतात, आजची युरोपियन राष्ट्रं ग्रीस व रोमचीं अपत्ये होत. कांहींस हें खरं असलं तरी, एकंदरीत, सदर विधान दिशाभूल करणारं आहे. सध्याची युरोपियन राष्ट्रं ग्रीस—रोमपेक्षां कांहींतरी अगदी वेगळ्या भूमिकेवर उभारलेली आहेत- रोम—ग्रीसचं प्राचीन जग जवळ जवळ ढासळलेलं आहे. हजारों वर्षांभेक्षांही अधिक काळ जिची जोपासना केली गेली. अशी ही संस्कृती—तिच्या ठिकन्या उडाल्या; तिचा न्हास झाला. याच सुमारास पश्चिम युरोपांतील अर्धवट सुधारलेलं, थोडेफार आडदांड देश, इतिहासांत प्रकट होऊं लागले व हळुहळुं त्यांनीं नवीन संस्कृती व सुधारणांची उभारणी केली. रोमपासूत ते बरेच शिकले. प्राचीन जगापासूनही त्यांनी उसनवारी केली. पण एकंदरीत शिकविण्याची ही गति खडतर नि कंटाळवाणी होती. शेकडो वर्षेपर्यंत संस्कृति व सुधारणा, युरोपात झोपी गेल्या आहेत कीं काय असं चाटे. जिकडे तिकडे अज्ञाना-धःकार नि दूराग्रह. या काळाला तमोयूग म्हणतात.

हैं असं कां ? जगाची पिच्छहाट कां व्हावी ? शेंकडो वर्षे परिश्रमानं केलेला ज्ञानसंचय नाहीसा व्हावा अगर विसरून कां जावा ? आपल्यापैकी अत्यंत शहाण्या माणसानाही भेडसावणारे मोठे प्रश्न हे ! मी त्यांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करीत नाही. हिंदूस्थानसारख्या विचारानं व संस्कृतीनं महान अशा देशाची इतकी शोचनीय स्थिती व्हावी, अनेक वर्षे तो गुलाम रहावा, हे चमत्कारीक नाही कां ? चीनमार्गे इतका उज्वल भूतकाल असतांना ते अनिरुद्ध लढायांना बळी पडावं ? युगांयुगांतून मनुष्य जे ज्ञान नि शहाणपणा कणशः संचित करतो, ते नाहीसं होणं संभवनीय नाही; पण कस कां होईना आपल्या डोळ्यावर पटल येऊन, आपल्याला कधी कधी दिसेनासं होतं, खिडकी बंद केली की, अंधार होतो; पण बाहेर व सभोवार प्रकाश असतो. आपण डोळे झांकले किंवा खिडकी बंद केली की, त्याचा अर्थ असा नव्हे की, सारा प्रकाश नाहीसा झाला आहे.

कांहीं लोक ह्मणतात, युरोपांत तमोयुग आलं तें ख्रिश्चन धर्मांमुळे. हा धर्म ह्मणजे जीजसचा ख्रिश्चन धर्म नव्हे, तर कॉन्स्टन्टाईन या रोमन बादशहानं स्वीकार केल्यामंतर, पाश्चिमात्य देशांत जो प्रचलित होता, तो अधिकृत ख्रिश्चन धर्म. या लोकांच्या मतें, चवथ्या शतकांत, कॉन्स्टाईननं ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केल्यामुळे, इतिहासांतील एका नवीन युगाला प्रारंभ झाला व या काळांत, “ बुद्धिप्रामाण्याला बांधून टाकण्यांत आलं, विचाराला गुलाम करण्यांत आलं आणि ज्ञानाची प्रगति खुंटली. ” छळवाद, हटवादीपणा नि असहिष्णुता, या गोष्टी बोकालल्या; एवढंच नव्हे तर, लोकांना शास्त्रीय-विज्ञान आदिकरून बहुतेक बाबतींत प्रगति

करणं कठीण ज्ञानं. धर्मग्रंथ, बरेचवेळां प्रगतीच्या मार्गात धोंड उत्पन्न करतात. ज्या काळीं हे धर्मग्रंथ लिहिले गेले त्यावेळीं जग कसं होतं याची माहिती त्यांत मिळते, तत्कालीन कल्पना व चालीरीती त्यांत निवेदन केलेल्या असतात आणि त्या कल्पना नि चालीरीती, 'धर्म' ग्रंथांत लिहिलेल्या असतात ह्मणून, त्या विरुद्ध व काढण्याची कोणाची छाती होत नाही. जग कितीही बदललेल असो, बदललेल्या परिस्थितीला योग्य ठरतील अशा रीतीन आपल्या कल्पना नि चालीरीती बदलण्याची आपल्याला मोकळीक नसते. याचा परिणाम ह्मणजे, आपण कालमानानं अपात्र बनलो आणि मग अर्थातच दुष्परिणाम ओढवतात.

युरोपांत तमोयुग आणल्याबद्दल कांहीं लोक ख्रिश्चन धर्माला दोष देतात याच्या उलट, इतर कांहींच असं ह्मणणं आहे कीं, या तमोयुगांत, ज्ञानाची ज्योत तेवत ठेवण्याचं काम ख्रिश्चनधर्म व ख्रिश्चन धर्मगुरूनींच केलं आहे. कला व चित्रकला यांची त्यांनीं जोपासना केली व मौल्यवान् ग्रंथ जतन करून, त्यांच्या नकला काढून ठेवल्या.

लोकांमधील मतभेदाचं स्वरूप असं आहे. कदाचित् दोन्ही पक्षांचं ह्मणणं बरोबर असावं. पण रोमच्या अधःपाता मार्गोसाग ज्या अनिष्ट गोष्टी आल्या, त्याला ख्रिश्चनधर्म जबाबदार होता, असं विधान करणं हास्यास्पद आहे. वस्तुतः याच अनिष्ट गोष्टीमुळें रोमचा अधःपात झाला.

मी फारच वाहवलो. मला तुझ्या निदर्शनास हें आणायचं आहे कीं, युरोपांत आकस्मिक असा सामाजिक पात व परिवर्तन झालं; पण चीन, इतकंच नव्हे तर हिंदुस्थानांत तसं कांहीं आकस्मिक स्थित्यंतर घडून आलं नाही. युरोपमध्ये, एक संस्कृति संपुष्टांत येऊन, दुसरीचा

प्रागंशकाळ सुरू झाला. या दुसऱ्या संस्कृतीचाच पुढं हळू हळू विकास होत जाऊन, तिला आजचं स्वरूप आलं. या उलट चीनमध्ये, उच्चतम संस्कृति व सुधारणा, खंड न पडतां चालू राहिल्याचं दिसतं. चढउतार हें असायचेच. चांगल्या कारकिर्दी नि वाईट राजे-महाराजे येतात नि जातात, घराणी बदलतात, पण सांस्कृतिक वारसा भंग पावत नाहीं. चीनचे तुकडे पडून, अनेक राज्ये झालीं, परस्थांत तेढ आली, पण याही स्थितींत कला व वाङ्मय उन्नत स्थितींत होतं. मोहक चित्रे, नक्षीची सुंदर भांडीं व प्रेक्षणीय इमारती जिकडे तिकडे दिसत होत्या. तसंच मुद्रणकला प्रचारांत आली, चहापानाचा परिपाठ पडून, तो काव्याचा विषय बनून राहिला. चीनमध्ये अखंड अशी जी ढब व कलात्मकता दिसते, ती उच्च दर्जाच्या संस्कृतींतच शक्य आहे.

हीच गोष्ट हिंदुस्थानची. रोमप्रमाणें, येथेही आकस्मिक खंड पडला नाहीं. अर्थात् हिंदुस्थानातही बरेवाईट दिवस येऊन गेले रमणीय वाङ्मय व कलात्मक उत्पादन याबरोबर विध्वंस नि न्हासाचा काळ झाला, पण संस्कृतीचा प्रवाह एका ठराविक मार्गानं वहातच होता. हिंदुस्थानांतून बाकीच्या पौरात्य देशांतही हा प्रवाह गेला नि ज्या रानटी टोळ्या लूटमार करायला आल्या होत्या, त्यांनाही या संस्कृतीनं आपल्यांत विलीन करून घेऊन शिक्षण दिलं.

पश्चिमेला गौण लखून मी चीन हिंदुस्थानची स्तुती करीत आहे, असं समजू नकोस. हिंदुस्थान किंवा चीन यांच्या सद्यःकालीन परिस्थितींत अभिमान वाटण्याजोगं काहीं नाहीं आणि पुर्वीचा मोठेपणा लक्षांत घेऊनही, राष्ट्रांच्या भरभराटीच्या दृष्टीनं, या दोन्ही देशांचं पारडं खाली

गेलं आहे, हे एकाद्या आधळ्यालासुद्धां दिसून येईल. त्यांच्या प्राचीन संस्कृतीच्या प्रवाहात खंड पडला नसेल, पण त्याचा अर्थ असा नव्हे कीं, त्यांत शोचनीय असा बदल झाला नाही. पूर्वी आपण वर असूं, तर आज खालीं गेलो आहोंत; याचा अर्थ आपला जगाच्या दृष्टीनं अधःपात झाला आहे, हें उघड आहे. आपली संस्कृती अखंडपणें चालत आली, याचं कदाचित् आफल्याला समाधान वाटत असेल, पण जिथं मुळीं संस्कृती च्याच ठिकच्या उडाल्या आहेत, तिथं या समाधानाला काय महत्व ? एका दृष्टीनं आपल्या संस्कृतींत आकस्मिक खंड पडला असतां तर वरं झालं असतं असं वाटूं लागतं. त्यामुळें आपल्यांत नवीन जोम व नवीन जीवन निर्माण झालं असतं,, कदाचित् सध्या हिंदुस्थानात व जगांत ज्या घडामोडी होत आहेत, त्यामुळें आपल्या या प्राचीन देशाला चालना मिळून, त्याला पुन्हां तारुण्य व नवीन जीवन मिळेलही.

भूतकाळांतील, हिंदुस्थानचं सामर्थ्य नि तें टिकविण्याची शक्ती हीं येथील ग्रामीणपद्धत किंवा स्वयंशासित पंचायतीत होती. आजच्याप्रमाणें त्यावेळीं बडे बलनदार किंवा बडे जमिनदार नव्हते. जमीन ही, ग्रामसमाज किंवा पंचायत अथवा अथवा जमिनीवर राबणाऱ्या रयतेच्या मालकीची असे; आणि या पंचायतींना बरीच सत्ता नि अधिकार असत. ग्रामवासीय पंचांची निवड करीत व अशरिहीनं या पद्धतीत एक प्रकारची लोकशाही होती. राजे आले नि गेले. ते एकमेकांशीं झगडलेहीं, पण त्यांनीं ग्रामीण-पद्धतीत ढवळाढवळ केली नाहीं कीं, पंचायतीच स्वातंत्र्य हिरावून घेतलं नाहीं. सहाजिकच साम्राज्यें बदलत असतां ग्रामीणपद्धतीवर उभारलेली समाजव्यवस्था, फारसं मोठं स्थित्यंतर न होता चालूच राहिली. स्वान्या व लढाया यांचीं हकीगत, राज्यकर्त्यांचा बदल यामुळें, आपला बरेच वेळां गैरसमज होते. व त्यांचा संसर्ग सर्व जन्तूंकडून लागला असावा

असं वाटतं. अर्थात् जनतेला, विशेषतः उत्तर हिंदुस्थानांतील लोकांना त्यांची कधीं कधीं झळ लागें. यण एकंदरीत त्यांना त्रास असा फार थोडा झाला. वर स्थित्यंतरें होत असतांही ग्रामवासियांची दैनंदिनी पूर्ववत चालूच होती.

हिंदुस्थानांतील समाजपद्धतीला बळकटी येण्याचें आणखी एक कारण म्हणजे येथील मूळची जातीय पद्धत. नंतरच्या काळाप्रमाणें, जातीय पद्धत यावेळीं कडक नव्हती किंवा ती फक्त जन्मावर अवलंबून नव्हती. तीमुळें हिंदुस्थानांतील जीवनपद्धती हजारो वर्षे टिकली आणि त्याला कारण फक्त एकच व ते म्हणजे प्रतिबंध न करतां जातीय पद्धतीनं स्थित्यंतर किंवा विकास होऊं दिला. धर्म नि जीवनाच्या बाबतींत, प्राचीन हिंदी दृष्टीकोन नेहमीच सहिष्णु, प्रयोगात्मक नि स्थित्यंतराला अनुकूल असें. बळकटीचें कारण झालें तरी तेंच आहे. हळू हळू, वारंवार होणाऱ्या स्वाभ्या, इतर अडचणीमुळें जातीयपद्धत कडक झाली व त्याबरोबरच सारा हिंदी दृष्टीकोन ताठर नि निग्रही बनला. या प्रवृत्तीचें पर्यवसान म्हणजे, हिंदी लोकांना, सध्यांची शोचनीय परिस्थिती येऊन, जातीय पद्धत म्हणजे प्रगतीची वैरीण बनली. सामाजिक संघटना शत्रूत राखण्याऐवजीं, या पद्धतीनं, शेंकडो भेद निर्माण करून, आत्माला हतबल करून टाकलं; भावाविरुद्ध भाऊ लढूं लागले.

गत काळांत, हिंदी समाजपद्धतीला बळकटी आणण्याला जातीची मदत झाली. पण त्यावेळींही तींत न्हासाची बीजे होती. असमता नि अन्याय स्थायी करण्यावरच जातीय पद्धतीची उभारणी असल्यामुळें, ती परिणामी निष्फळ ठरणं अपरिहार्यच होतं. असमता, अन्याय नि एका वर्गाची अथवा समाजाची दुसऱ्याकडून पिळवणूक यावर

भकम अथवा टिकावू समाज उभारणं शक्य नाही. आणि आज अशीच अयोग्य पिळवणूक चालू असल्यामुळे, सर्व जगभर इतक्या हाल अपेष्टा, नि दुःखं दिसतात. लोकांना आतां त्याची जाणीव होऊन, त्यांतून मुक्त होण्यासाठीं ते धडपत आहेत, ही गोष्ट निराळी.

हिंदुस्थानप्रमाणें चीनमधील सामाजिक पद्धतीची बळकटी, खेडी-पाडीं नि स्वतःच्या मालकीच्या जमिनी मशागत करणाऱ्या लाखो शेतकऱ्या-वर अधिष्ठित होती. तेथेंही मोठे जमिदार नव्हते. धर्माला कट्टर किंवा असहिष्णु बनण्याला कधींच वाव मिळाला नाही जगांतील सर्व लोकांत, धर्मदृष्ट्या चिनी लोकच, किमान धर्मवेडे होते व अद्यापही आहेत.

या शिवाय हिंदुस्थान व चीन या दोन्ही देशांत, ग्रीस-रोम किंवा त्याही पूर्वीच्या इजिप्त प्रमाणें श्रमजीवी गुलामगिरी नव्हती. घरगुती कामाकरितां, नोकर चाकर किंवा गुलाम असत. पण त्यामुळे, सामाजिक व्यवस्थेवर फारसा परिणाम झाला नाही. व त्यांच्या अभाविही ही व्यवस्था ठरांविक मार्गें चालू राहिली असती. प्राचीन ग्रीस किंवा रोम यांची गोष्ट निराळी होती. सामाजिक व्यवस्थेचे अपरिहार्य घटक म्हणून तेथें गुलामाची मोठी संख्या असून, कामाचा खरा बोजा त्यांच्यावरच पडे. आणि इजिप्त मध्ये गुलाम राबले नसते तर तेथील भव्य पिरामिड्स कोठून दिसली असती ?

चीन पासून, मी या पत्राला सुरवात केली व चीनची हकीगत पुढें चालूं करण्याचा माझा विचार होता. पण मी दुसऱ्या विषयांत वाहावत गेलो. अर्थात माझ्या बाबतींत हें कांहीं विलक्षण नाही ! कदाचिन् पुढील खेपेस आपण चीनचाच विचार करूं

ताग बादशहांच्या अंमलाखालील चीन.

ता. ७ मे, १९३२

चीनमधील हन घराणं, बौद्ध धर्माचा प्रवेश, मुद्रण कलेचा शोध आणि सार्वजनिक अधिकारी नेमण्याकरितां सुरू करण्यांत आलेली परीक्षा-पद्धत, याविषयी, मी तुला सांगितलंच आहे. इसवीसनाच्या तिसऱ्या शतकांत, हन घराण्याचा शेवट होऊन चिनी साम्राज्याची शकल पडली. त्रिराष्ट्र विभागणीचा हा काल कित्येक शतकापर्यंत टिकला. शेवटीं ताग नांवाच्या एका नवीन राजवंशानं, चीनचं पुन्हां एकीकरण करून, ७ व्या शतकाच्या प्रारंभी प्रबळ असं अखंड राष्ट्र निर्माण केलं.

पण या विभागणी कालांतही व त्याचप्रमाणें उत्तरेकडून तार्तरांच्या स्वान्या होत असतांही चिनी संस्कृती नि कलेचा अनिर्वध प्रवाह चालूच होता. या कालांतील मोठमोठी ग्रंथालये व रमणीय चित्रकलेची माहिती उपलब्ध झाली आहे. हिंदुस्थानातून जाणाऱ्या सुंदर कापडाबरोबर हिंदी तत्वज्ञान, धर्म नि कलेचाही तेथें प्रसार होऊं लागला. हिंदुस्थानांतून चीनमध्ये जे अनेक बौद्ध भिक्षू गेले, त्यांनीं आपल्याबरोबर हिंदी कला-परंपरा नेली. तसंच यावेळीं बरेच हिंदी कलावंत व कारागीरही तिकडे गेले असण्याचा संभव आहे. बौद्धधर्म व हिंदुस्थानांतील नवविचारसरणीचं आगमन यांचा चीनवर मोठाच परिणाम झाला. खुद्द चीन हा अतिशय सुसंस्कृत देश होता. हिंदुस्थानांतील धर्म, तत्वज्ञान व कला यांनीं

चीनमध्ये प्रवेश केला, म्हणजे कांहीं मागासलेल्या देशांत प्रवेश करून त्यावर छाप बसविली. असं नव्हे. चीनच्या स्वतःच्या प्राचीन कला-तत्त्वज्ञानांत हा नवीन हिंदीप्रवाह येऊन मिसळला व दोहोंचा मिलाफ होऊन दोहोंपेशां कांहींशा निराळ्याच गोष्टीची निर्मिती झाली. या निर्मितींत कांहींशा हिंदी भाग असला तरी ती मूलतः चिनी असून तिला चिनी स्वरूप प्राप्त झालेलं होतं. अशा रितीनं, हिंदुस्थानांतून वहांत आलेल्या विचारप्रवाहामुळें चीनच्या कलात्मक व चिंतनात्मक जीवन-क्रमाला चालना व उसळी मिळाली.

याचप्रमाणें, आणखी पूर्वेकडे कोरीया जपान या देशांत बौद्धधर्म व हिंदी कला यांचा प्रवेश होऊन तेथें त्यांची कशी छाप पडली, हें पहाणंही उद्बोधक आहे. मात्र प्रत्येक देशानं, आपल्या विशिष्ट कल्पनेला जुळतील, अशा रितीनं या गोष्टीचा स्वीकार केला. बौद्धधर्म आज, चीन व जपान या दोन्ही देशांत रूढ आहे, पण या प्रत्येक देशांत त्यानं वेग-वेगळें स्वरूप घारण केलें आहे व दोन्हींचं कदाचित् हिंदुस्थानांतून बाहेर गेलेल्या बौद्ध धर्माशी पुष्कळ बाबतींत साम्य नसावं. बदललेलं वासावरण नि लोक या बरोबर कला बदलते, तींत फरक पडतो. हिंदुस्थानांत, सध्यां आपल्याला कला व सौंदर्याची विस्मृती पडलेली आहे. गेल्या बऱ्याच शतकात आपण नितांत रमणीय अशी कोणतीही कृति निर्माण केली नाहीच, पण आपल्यापैकी बहुतेकांना सौंदर्याबद्दल रसिकता कशी व्यक्त करावी याचाही विसर पडला आहे. जो देश स्वतंत्र नाही, त्या देशांत सौंदर्य व कला यांचा विकास कसा व्हावा ? गुलाम-गिरीचा काळोख व निर्बंध यामुळें त्याचा न्हास होतो; पण आतां स्वातंत्र-

त्याचा साक्षात्कार आपल्याला होत असल्यामुळे आपल्यातील सौंदर्य-संवेदना हळूहळू जागृत होऊ लागली आहे. ज्या दिवशी आपल्याला स्वातंत्र्य मिळेल, त्या दिवशी तुला कला व सौंदर्याचे प्रभावशाली पुनरुज्जीवन होऊन घरेदारें नि देश यामधून विरुपतचं उच्चाटन झालं असल्याचं दिसून येईल. चीन व जपान, हिंदुस्थानपेक्षा अधिक सुदैवी; त्यांच्यांत अद्यापही कितीतरी प्रमाणांत सौंदर्यसंवेदना व कलात्मकता दिसून येते.

चीनमधील बौद्धधर्माच्या प्रसारामुळे, हिंदी बौद्ध भिक्षु तिकडे जाऊ लागले. या उलट चिनी भिक्षुही हिंदुस्थान व इतरत्र प्रवास करू लागले. मी तुला फा-हिएनबद्दल सांगितलंय आहे व तुला हुयएनशांगचीही माहिती आहे. दोघेही हिंदुस्थानांत आले होते. याशिवाय, हुईशेंग नांवाच्या एका चिनी भिक्षुनं, पौर्वात्य महासागरांतून केलेल्या प्रवासाचीही उद्बोधक माहिती मिळते. सन ४९९ मध्ये चीनच्या राजधानींत आल्यासमयी, आपण चीनच्या पूर्वेकडील हजारों मैल दूर असलेल्या देशाला भेट दिल्याचं तो सागत असे. या देशाला तो फुसाग ह्याने. पूर्व चीन व जपान यामध्ये असलेला पॅसिफिक महासागर, हुईशेंगनं उल्लंघिला असल्याचा संभव आहे. कदाचित् त्यानं मेक्सिकोला भेट दिली असावी. मेक्सिकोत यावेळी प्राचीन अशी संस्कृती अस्तित्वांत होती.

चीनमधील बौद्धधर्माच्या प्रसारामुळे एका हिंदी बौद्धधर्मीय नेत्याचं वा महाजनाचं तिकडे लक्ष वेधलं. त्याचं नांव (किंवा पद) बोधीधर्म असं असून, दक्षिण हिंदुस्थानांतून, तो चीनमधील कॅटन येथें सन ५२६ मध्ये गेला. हिंदुस्थानांत बौद्धधर्माचा जो हळूहळू ऱ्हास होऊ लागला होता, त्यामुळेही त्याला तिकडे जावसं वाळलं असावं. प्रयाणसमयी तो

म्हातारा झाला होता. त्याच अनुकरण करून त्याच्याबरोबर व नंतरही अनेक बौद्ध भिक्षू चीनला गेले. असं म्हणतात की, चीनच्या लो-यांग या एकाच प्रांतांत त्यावळी, कमीत कमी ३००० हिंदी भिक्षु व १०००० हिंदी कुटुंबे होती.

लवकरच, हिंदुस्थानांत बौद्धधर्माच्या पुनुरुज्वनाचा आणखी एक काळ येऊन गेला. बुद्धाची जन्मभूमी व त्याच्या पवित्र साहित्याचं स्थान यामुळें, हिंदुस्थानकडे धार्मिक वृत्तीचे बौद्धधर्मीय आकृष्ट होऊन येत; पण एकंदरीत हिंदुस्थानांतील बौद्धधर्माचा वैभवकाळ अस्तंगत होऊन चीन हाच आतां बौद्धधर्मीय असा प्रमुख देश बनला होता.

तांग घराण्याला सन ६१८ मध्ये, बादशहा काओत्सपासून सुरवात झाली. त्यानं चीनचं फक्त एकीकरण घडवून आणलं नाही, तर दक्षिणेकडील अन्नाम व कंबोडियापासून, पश्चिमेकडे थेट इराण व कास्पीयन समुद्रापर्यंतच्या अवाढव्य प्रदेशावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली या बलाढ्य साम्राज्यांत कोरियाचाही कांहीं भाग समाविष्ट होई. साम्राज्याची राजधानी सी-आन-फू ही असून ती पूर्व आशियांत वैभव नि संस्कृती याबद्दल नामख्यात होती. जपान व यावेळपावेतो स्वतंत्र असलेल्या दक्षिण कोरियामधून, तेथे कला, तत्वज्ञान व सुधारणांचा अभ्यास करण्याकरितां शिष्टमंडळें नि प्रतिनिधी येत.

तांग घराण्यांतलि राजे परदेशीय व्यापार व परकीय प्रवाश्यांना उत्तेजन देत. चीनमध्ये स्थायिक झालेल्या किंवा आलेल्या परकीय लोकांकरितां खास कायदे करण्यात आले होते. एवढ्याच करितां कीं, शक्य तेथें या कायद्याप्रमाणें त्यांच्या विवक्षित चालीरीतींना अनुसरून यांची चौकशी

व्हावी. विशेषतः सन ३०० च्या सुमारास, अरबलोक दक्षिण चीनमध्ये कॅटन जवळ स्थायिक झाल्याचं आढळून येतं. इस्लामचं आगमन किंवा महंमद पैगंबराच्या जन्मापूर्वीची ही गोष्ट. या अरबांच्या मदतीनं समुद्रा. वरील व्यापाराची वाढ करण्यांत आली. चीनमधील व्यापार, अरब व त्याचप्रमाणे चिनी जहाजांतून चाले.

तुला आश्चर्य वाटेल, पण शिरगणती किंवा लोकसंख्या किती आहे हे जाणण्यासाठी लोक मोजण्याची प्रथा—चीनमध्ये फार पुरातनकालापासून चालू आहे. असं म्हणतात की, फार पूर्वी म्हणजे सन १५६ मध्ये शिरगणती करण्यांत आली व ती इन कारकीर्दीत झाली असली पाहिजे. यावेळीं, व्यक्ती न मोजतां कुटुंब मोजण्यांत येत व प्रत्येक कुटुंबांत साधारणतः पांच माणसं आहेत, असं समजण्यांत येई. या अंदाजाप्रमाणे सन १५६ मध्ये चीनची लोकसंख्या पांचकोटी होती. अर्थात, ही फारशी बिनचूक पद्धत नव्हती; पण लक्षांत ठेव की, पाश्चात्य देशांत, ही अगदीच नवीन प्रथा आहे. मला वाटतं, पहिली शिरगणती अमेरिकेमध्ये १५० वर्षापूर्वी झाली.

तांग घराण्याच्या आरंभीच्या काळांत, ख्रिश्चन व इस्लाम हे नवीन धर्म चीनमध्ये दिसू लागले. ख्रिश्चन धर्म ज्या पंथानं आणला, तो पंथ पाखंडी समजण्यांत येवून, युरोपमधून त्याची हकालपट्टी झाली होती. त्यांना नेस्टोरियन म्हणत. थोड्या दिवसांपूर्वी मी तुला ख्रिश्चन पंथातील भांडणतंत्र्याबद्दल लिहिलं आहेत. अशाच एका भांडणामुळे नेस्टोरियन पंथीयांची रोममधून हकालपट्टी झाली. पुढे ते चीन, इराण आदिकरून आशियाच्या बऱ्याच भागांत पसरले. याशिवाय ते हिंदुस्थानातही आले व त्यांना तेंथे

थोडं बहुत यशही मिळालं. सध्यां मात्र इतर ख्रिश्चन पंथ व इस्लामी धर्मानं नेस्टोरियनाना गिळंकृत केल्यामुळं या पंथाचा क्वचितच मागमूस दृष्टीस पडतो. गेल्यावर्षीं, आपण दक्षिण हिंदुस्थानला भेट दिल्यावेळीं, त्यांची तेथें एक वसाहत पाहून मला मोठंच आश्चर्य वाटलं. त्यांच्या विशपनं आपल्याला चहाला बोलाविल्याचं आठवतं का तुला ? हातारा मोठा मजेदार प्राणी होता.

ख्रिश्चन धर्म चीनमध्ये फारच उशीरा पोहोचला. इस्लामी धर्मानं तेथें केव्हांच प्रवेश केला होता. तसं पाहिलं तर, नेस्टोरियन लोक येण्यापूर्वी आणि पैगंबराच्या हयातीतच, इस्लामी धर्म चीनमध्ये आला चिनी बादशहानं इस्लामी व ख्रिश्चन या दोन्ही धर्मांच्या प्रतिनिधींचं आदरपूर्वक स्वागत करून, त्यांचं ह्मणणं ऐकून घेतलं. तसंच बादशहानं त्यांच्या मताबद्दल आदर व्यक्त करून, त्यांच्याबद्दल निःपक्षपाती वृत्ति ठेविली व अरबांना, कॅटनमध्ये एक मशिद बांधण्यासही परवानगी मिळाली. ही मशिद तेराशे वर्षांपूर्वीची जुनी असूनही अद्याप अस्तित्वांत आहे. व जगातील अत्यंत जुन्या मशिदींत तिची गणना होतें.

तसच, तांग बादशहानं ख्रिश्चनांना एक चर्च व मठ बांधण्यास परवानगी दिली. ही सहिष्णुता व त्याच काळांतील युरोपांतील असहिष्णुता यामधील फरक फारच ठळकपणें नजरेस येतो.

असं सांगण्यांत येतं कीं, अरब हें चिनी लोकांपासून कागद करण्याची कृती शिकले व नंतर त्यांनी ती युरोपला शिकविली. सन ५१ मध्ये मध्य आशियांतील तुर्कस्थानांत, चिनी व अरब यांच्यामध्ये लढाई होऊन अरबांनी कित्येक चिनी लोकांना कैद केलं. याच कैद्यांनी त्यांना कागद कसा करावा हें शिकविलं.

तांग घराण्याची कारकिर्द ३०० वर्षे-सन १०७ पर्यंत टिकली कांहीं लोकांच्या मते, हा ३०० वर्षांचा काल ह्मणजे चीनमधील अत्युत्कृष्ट काळ असून यावेळीं तेथें उच्च संस्कृतीचा प्रकर्ष झाला होता एवढंच नव्हे तर, लोकांच्या सर्व साधारण सौख्यांतही बरीच भर पडली होती. ज्या गोष्टी आश्चर्याना पुढें कळल्या त्या चिनी लोकांना त्यावेळीं ज्ञात होत्या. कागदाचा उल्लेख मी केलाच आहे. दुसरी गोष्ट ह्मणजे बंदुकीची दारू. चीनलोक उत्तम इंजीनीयर असून, सामान्यतः प्रत्येक बाबतींत, युरोपपेक्षां कितीतरी पुढारलेले होते. अर्थात् ते जर इतकें पुढें होते तर ते पुढेंच कां राहूं शकले नाहींत व त्यांनीं शास्त्रीय विज्ञान नि संशोधन यांत युरोपचं अग्रेसरत्व कां घेतलं नाहीं? युरोपनं त्यांना हळूहळू मागं टाकलं व प्रौढ माणसावर एकादा तरुण मात करतो त्याप्रमाणें, तो युरोप निदान कांहीं बाबतींत तरी चीनच्या पुढें गेला. राष्ट्रांच्या इतिहासांत अशा गोष्टी कां घडतात हा बिकट प्रश्न-मोठमोठ्या तत्वज्ञानाही डोकें खाजविण्यास लावणारा आहे. तूं अद्याप तत्वज्ञ नसल्यामुळें या प्रश्नाबाबत डोक्याला शीण देण्याचं कारण नाहीं व मलाही त्याची गरज वाटत नाहीं.

या काळांतील चीनच्या मोठेपणाचा बराच प्रभाव बाकीच्या आशियावर पडला होता. आशिया कला व सुधारणा याबाबत, चीनच्या मार्गदर्शनाची अपेक्षा करी. गुप्त साम्राज्याच्या समाप्तीनंतर हिंदुस्थानचे ब्रह्म तितके उच्चीचे नव्हते. पण नेहमीप्रमाणें चीन मधील प्रगति व सुधारणांचे पर्यवसान अतिशय आरामी व चैनी जीवनक्रमांत झाले. यानंतर राज्यांत लांचलुचपत सुरू झाली व त्यामुळें जबर कर वसविणं अपरिहार्य झालं आणि भग जनतेनं त्रासून जाऊन तांग कारकिर्द शसातळाला नेली.

कोरिया व जपान

ता. ८ मे १९३२

जसजसं आपण पुढें जाऊं, तसतसं अधिकाधीक देश आपल्या कक्षेत येतील. आता आपण कोरिया व जपानकडे नजर टाकूं. हे दोन्ही देश चीनचे शेजारी असून, पुश्कळ बाबतीत ते चिनी संस्कृतीची अपत्यं होत. आशियाच्या सीमांत-अतिपूर्वेकडे असलेल्या या देशापलीकडे अफाट पॅसिफिक महासागर आहे. अमेरिकाखंडाशी अर्थात, अलीकडच्या काळापर्यंत दळणवळण नसल्यामुळे या देशांचा सर्व संबंध मुख्य भूप्रदेशा-वरील चीन या महाने राष्ट्राशीच होता. चीनपासूनच व चीनद्वारेच त्यांना आपला धर्म, कला व सुधारणांचा लाभ झाला. कोरिया व जपान वरील चीनच ऋण मोठं असून, हिंदुस्थानचेंही ते थोडेबहुत ऋणी आहेत; हिंदुस्थानपासून, त्यांना जी कांहीं प्राप्ती झाली, ती चीनच्या द्वारे व चिनी स्वरूपांत.

कोरिया व जपान या दोन्ही देशांची भौगोलिक रचना अशी आहे की, त्यांचा आशियातील मोठमोठ्या घडामोडीशी क्वचितच संबंध आला. मध्यवर्ति स्थानापासून हे देश फार दूर असल्यामुळे कांहीं मर्यादेपर्यंत हे दोन्ही देश विशेषतः जपान सुखी होतं, असंच ह्मटलं पाहिजे. अशा स्थितीत आपण अगदी अलीकडच्या काळापर्यंतच्या या देशाच्या इतिहासाकडे दुर्लक्ष केसं तरी फारशी अडचण भासणार नाही की, त्यामुळे बाकीच्या आशियातील घडामोडी समजाऊन घेण्यांत व्यत्यय येणार नाही.

पण मलाशिया आदि करून पौरात्य बेटांच्या इतिहासाकडं जसं आपण दुर्लक्ष केलं नाहीं, तसंच या देशांच्या इतिहासाकडे दुर्लक्ष करतां कामा नये. कोरिया-बिचारा चिमुंकला देश— आज जवळ जवळ विस्मृतीच्या पडद्याआड झाला आहे. जपाननं हा देश घशाखालीं घालून आपल्या साम्राज्यांत समाविष्ट केला असला तरी कोरियाला अद्यापही स्वातंत्र्याची स्वप्ने पडत असून स्वातंत्र्याकरतां तं झगडत आहे. जपान आज खूप गाजत असून त्याच्या चीनवरील स्वान्यानीं वृत्तपत्रें भरलेली असतात. मी तुला हें पत्र लिहितांना मांचुरियांत युद्ध चालूं आहे. ह्मणूनच कोरिया व जपान यांच्या गतकालाविषयी थोडीफार माहिती घेतली तर त्यामुळें सद्यः स्थितीचा उलगडा होण्यास खास मदत होईल.

पहिली लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ह्मणजे या दोन्ही देशांची दीर्घ-कालीन विभक्तता. वस्तुतः विभक्तता नि अनाक्रमण्यता या बाबतींत जपाननं अद्वितीय विक्रम केला आहे. इतिहासाच्या सर्व काळांत, जपान वर स्वारी करण्याचे फारच थोडे प्रयत्न झाले व झालेले प्रयत्नही अयशस्वी ठरले. अगदीं अलिकडच्या काळापर्यंतच्या जपानच्या सर्व मानगडी अंतस्थ स्वरूपाच्या होत्या. कांहीं काळपर्यंत तर जपाननं बाह्य जगाशी असलेला संबंध पूर्णपणें तोडून टाकला होता. कोणत्याही जपानी गृहस्थाला बाहेर जाणं किंवा परकीय चिनी माणसाला सुद्धां जपानमध्ये येणं क्वचितच शक्य असे. परकीय युरोपियन लोक व ख्रिश्चन मिशनरी यांच्यापासून आपलं संरक्षण करण्याकरितां हा मार्ग अवलंबिण्यांत आला होता. जपानचं हें कृत्य घातकी व मूर्खपणाचं होतं. याचा अर्थ सर्व राष्ट्रांचा बंदीखान्यांत टाकून, बाह्या अशा प्रवृत्तीपासून—चांगल्या वा वाईट—त्यांन

पारख करण्यांत आलं आणि नंतर जपाननं आकस्मिकरीत्या सर्व दारे खिडक्या उघडल्या व युरोपापासून जें जे शिकण्यासारखं होतं, तें तें शिकण्याकरितां धाव घेतली. जपाननं हें शिक्षण इतकं मनापासून घेतलं कीं एकदोन पिढ्यातच जपान बाह्यतः कोणत्याही युरोपियन राष्ट्रासारखा बनला व इतकंच नव्हें तर त्यानं त्यांचे सर्व दुर्गुणही उचलले ! गेल्या सत्तर वर्षांच्या अवधीतील जपानचा इतिहास असा आहे.

कोरियाच्या इतिहासाला चीननंतर पुष्कळ वर्षांनीं प्रारंभ झाला व जपानी इतिहासाला कोरियानंतर दीर्घ कालानं सुरवात होते. गेल्या वर्षांच्या माझ्या एका पत्रात मी तुला सांगितलेच आहे कीं, कि-सी नांवांच्या एका हृद्पारीत चिनी गृहस्थाला चीनमधील राजकीय परिवर्तन न आवडून त्यानं ५००० अनुयायानिशी पूर्वेकडे प्रयाण केलं. तो कोरियामध्ये स्थायिक झाला. व त्यानं या देशाला “ शांत प्रभात कालचा देश ” असं नांव दिलं ही गोष्ट इसवी सनापूर्वी ११२२ मधील. कि-त्सीनं आपल्याबरोबर चिनी कला, हरहुन्नरी, शेतकी व रेशीम धंदा वगैरे गोष्टी आणल्या. जवळ जवळ ९०० वर्षे कि-त्सीच्या वंशाजांनीं कोरियामध्ये राज्य केलें. पुष्कळ देशांतर केलेले चिनी लोक कोरियांत येऊन स्थायिक होत असत व यामुळें चीनबरोबर कोरियाचा बराच संबंध चालूं राहिला.

कोरियामध्ये शीह-हुआगती हा बादशहा असतां, चिनी लोकांची एक मोठी टोळी कोरियांत आली. या बादशाहाची तुला कदाचित आठवण असेल. तो अशोकचा समकालीन होता. हाच आपल्याला “ आदि-बादशहा ” ह्मणवी व यानंच सर्व ग्रंथ अग्नेयस्वाहा करायला लाविले होते शीह हुआंगतीच्या जाचाला कंटाळून, ज्या चिनी लोकांनीं कोरियाचा

आश्रय घेतला. त्यांनीच पुढे कि—सीच्या दुबळ्या वंशजाचं उच्चाटन केलं. या प्रकारानंतर ८०० वर्षांपेक्षांही अधिक काल कोरियामध्ये अनेक राज्ये असून तीं आपसांत भांडत. या राज्यांपैकीं एकानं तर एकदां चीनचीही मदत मागितली होती—अंगशी येण्याजोगीच ही विनंति होती ! चीनहून मदत आली; पण तिनं परत जाण्याचं नाकारलं ! प्रबळ राष्ट्राचं नेहमीच असं असतं. चीननं कोरियां न सोडता, त्याचा कांहीं भाग चीनला जोडला. बाकीच्या कोरियानही पुढं कित्येक शतकेपर्यंत चीनमधील तांग बादशहाचं सार्वभौमत्व मान्य केलं होतं.

सन ९३५ मध्ये कोरियाचं संघटित असं स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण झालं. वांग कीएननं हें कार्य यशस्वीरीत्या पार पाडलं व पुढं ४५० वर्षेपर्यंत त्यांच्या वंशजांनीं राज्य केलं.

दोन तीन परिच्छेदांत मी तुला कोरियाचा १००० वर्षांचा इतिहास सांगितला. त्यांतील लक्षांत घेण्याजोगी गोष्ट ह्मणजे कोरियावरील चीनचं मोठं ऋण. चीनमधून कोरियांत लेखनकला आली. हजार वर्षेपर्यंत ते चिनी लिपी उपयोगांत आणित. तुला आठवत असेल कीं, चिनी लिपीत अक्षरें नसून कल्पना, शब्द, वाक्ये यांची प्रतीके आहेत. पुढे या लिपीतूनच त्यांनीं आपल्या भाषेला योग्य अशी विवक्षित मुळाक्षरें तयार केलीं.

बौद्धधर्म चीनमार्गे तर कॉन्फ्युसियन तत्वज्ञान खुद्द चीनमधून आलं. हिंदुस्थानातील कलात्मक प्रवृत्तीही चीनमधूनच कोरिया व जपानला जाऊन पोहोचल्या. कोरियानें कलेच्या, विशेषतः शिल्पकलेच्या, रमणीय कृती निर्मिल्या आहेत. कोरियन वास्तुकलेचं चीनशीं साम्य आहे. जहाजं

बांधण्याच्या धंद्यांतही कोरियानं पुष्कळ प्रगति केली. एके काळीं तर कोरियाचं बलाढ्य आरमार असून; या आरमारानं जपानवरही स्वारी केली होती.

कदाचित् आजच्या जपान्यांचे पूर्वज कोरियांतील असावेत. कांहीं दक्षिणेकडून मलाशियामधून आले असावेत. तुला माहितच आहे कीं, जपानी लोक मंगोलियन वंशाचे होत. जपानमध्ये अद्यापहि आईनूस नांवाचे लोक असून, ते जपानमधील मूळचे रहिवाशी समजले जातात. हे लोक वर्णानं गोरे व साधारणतः केंसाळ असून, ते सर्वसामान्य जपानी लोकापेक्षां अगदींच निराळे आहेत. या आईनूस लोकांना जपानी बेटांच्या उत्तरेकडील भागांत पिटाळण्यांत आलं आहे.

इसवी सन २०० मध्ये यामाटो राज्याची सम्राज्ञी कोणी जिंगो नांवाची स्त्री असल्याचं आढळून येतं. यामाटो हें जपानचं मूळचं नांव असावं किंवा ज्या भागांत हे देशांतरीत लोक स्थायिक झाले, त्या भागाचं नांव असावं. या सम्राज्ञीचं जिंगो हें नांव लक्षांत ठेव. अगदीं आरंभीच्या जपानच्या एका राज्यकर्त्या व्यक्तीचं हें नांव असावं, हा चमत्कारिक योगायोगच. “ जिंगो ” या शब्दाला इंग्लिशमध्ये एक ठाम अर्थ आहे. जिंगो ह्यणजे बढाईखोर व आपलंच घोडं पुढं दामटणारा साम्राज्यवादी. आपण नुसतंच साम्राज्यवादी ह्यणूं. कारण प्रत्येक साम्राज्यवादी व्यक्ती, बढाईखोर व आपलंच घोडं पुढं दामटणारी असते. जपानलाही हा जिंगोशाही अगर साम्राज्यशाहीचा रोग जडलेला आहे व अलिकडच्या काळांत, कोरिया व चीन या राष्ट्रांच्या बाबतींत जपाननं पुष्कळच दांडगाई

चालविली आहे. अशा स्थितीत जपानच्या पहिल्या ऐतिहासिक राज्यकर्त्या व्यक्तीचं नांव जिंगो असावं हा चमत्कारिक योगायोगच.

यामाटोनं कोरियाशीं निकटचा संबंध ठेविला व कोरियाद्वारेच चिनी संस्कृतीनं जपानमध्ये प्रवेश केला. तसंच चीनची लिखित भाषाही कोरिया-मार्गेच आली. तीच गोष्ट बौद्धधर्माची. सन ५५२ मध्ये पाकचेच्या राजानं (कोरियाच्या तीन विभागांपैकीं एक विभाग) यामाटोच्या राजाकडे बुद्धाची सुवर्ण मूर्ति व बौद्धधर्मोपदेशक धर्मग्रंथ देऊन पाठविले.

शिंटो जपानचा जुना धर्म होता. शिंटो हा शब्द चिनी असून, त्याचा अर्थ “ देवांचे मार्ग ” असा आहे. हा धर्म ह्यणजे निसर्ग व पूर्वजांची पूजा यांचे मिश्रणच. भावी जीवनक्रम, गूढवाद किंवा प्रमेथे याबद्दल हा धर्म फारशी फिकीर करत नस. शिंटो या योद्ध्याचा धर्म होता. जपानी लोक चिनी लोकांचे निकटवर्ति असून, संस्कृतीच्या बाबतीत त्यांच्यावर चिनी लोकांचे ऋणही आहे आणि तरीही चिनी लोकांत व त्यांच्यांत फार फरक आहे. चिनी लोक मूलतः शांततावादी होते व आहेत. त्यांची सर्व संस्कृती व जीवनांचे तत्वज्ञान शांततावादी आहे. या उलट जपानी लोक युयुत्सु होते व अद्यापहि आहेत. सैनिकाचा मुख्य गूण ह्यणजे आपला नेता व सहकान्याविषयीं निष्ठा. जपानी लोकांत हा गूण असून, त्यांचे बरंचसं सामर्थ्य यावरच अवलंबून आहे. शिंटोनं याच गुणाची— ‘ दवांना माना व त्यांच्या वंशजाविषयीं निष्ठा दाखवा ’ — शिकवण दिली. आजही शिंटोपंथ जपानमध्ये बौद्धधर्माच्या बरोबरीनं अस्तित्वांत आहे. शिंटोची शिकवणूक खरोखरच भूषणारपद आहे का ? सहकान्याविषयीं व ध्येयाविषयीं एकनिष्ठ राहाणें, हा खरोखरीच गूण

आहे; पण शिटो व त्याचप्रमाणे इतर धर्म, या निष्ठेचा उपयोग, आपल्या बर राज्य करणाऱ्या एखाद्या विशिष्ट समूहाचा फायदा करून देण्याकडे करतात. सत्तेपुढे मस्तक लवविणं हीच गोष्ट धर्मांनी जपान, रोम व इतरत्र शिकविली. असल्या शिकवणुकीमुळे आपला किती घात झाला आहे, हे तुला नंतर कळून येईल.

जपानांमध्ये आलेला नवीन बौद्ध व जुना शिटोपंथ यामध्ये कांहींशी तेढही उद्भवली होती; पण लवकरच ते गुण्यागोविंदानं नांदू लागले व आजही नांदत आहेत. यापैकी शिटो अद्यापही अधिक लोक-प्रिय आहे आहे आणि हा धर्म राज्यकर्त्या वर्गाविषयी आज्ञाधारकता व निष्ठा यांचं शिक्षण देत असल्यामुळे त्याला या वर्गाकडून उत्तेजन मिळतं. बौद्ध धर्म हा अशा लोकांच्या दृष्टीनं थोडासा घातकी धर्म आहे. कारण त्याचा प्रणेताच मुळी बंडखोर होता.

जपानच्या कलात्मक इतिहासाला बौद्ध धर्माबरोबरच प्रारंभ होतो. यावेळीं जपान किंवा यामाटोनं थेट चीनबरोबर संबंधास सुरवात केली. चीनमध्ये विशेषतः तांग वंशाच्या कारकिर्दीत वरचेवर शिष्टमंडळे जात व चीनची ली-आन्-फू ही नवी राजधानी सर्व पूर्व आशियांत प्रख्यात होती. खुद्द जपान्यांनी किंवा यामाटोच्या लोकांनी नारा नांवाची नवी राजधानी बसवून, निच्या रचनेच्या बाबतीत सो-आन्-फू-ची बरोबर नकल करण्याचा प्रयत्न केला. जपानी लोकाना नकल किंवा अनुकरण करण्याची आश्चर्यकारक कला नेहमीच अवगत असावी असं दिसतं.

जपानच्या सर्व इतिहासांत एक गोष्ट दिसून येते ती ह्यणजे, बड्या घराण्यातील परस्पर विरोध व सत्तेकरितां झगडा. इतरत्रही प्राचीन

काळी हीच स्थिती असल्याचं आढळून येईल. या घराण्यांत जुन्या वांशीक कल्पना रूढ असत. अशा रीतीनं, जपानचा इतिहास ह्यणजे मुख्यत्वेकरून निरनिराळ्या घराण्यातील तेढीचीच हकिगत त्यांचा बादशहा मिर्केडो ! हा सर्व सत्ताधीश, देवरूपी व सूर्यवंशीय समजला जातो. शिटो व पूर्वजपूजा, यामुळें लोक, बादशहाची मुखत्यारी मानूं लागले व देशांतील बलाढ्य लोकांशीं ते आज्ञाधारक बनले; पण जपानचा बादशहा बहुतेक नामधारी असून, त्याला खरी सत्ता नाही. सर्व अधिकार एखाद्या मोठ्या घराण्याकडे किंवा वंशाकडे असून हे “राजे बनविणारे” आपल्या पसंतीप्रमाणं राजे व सम्राट गादीवर आणीत.

राज्याचो सूत्रे हातीं ठेवणारं सोगा हे इतिहासांतील प्रदिलं जपानी मोठं घराणं. या घराण्यानंच बौद्धधर्माचा स्वीकार केल्यामुळ बौद्ध हा दरबारी व अधिकृत धर्म होऊं शकला. या घराण्यांतील एक पुढारी शोतुकु ताईशी हा जपानच्या इतिहासांतील महान् पुरुषांपैकीं एक समजला जातो. आपल्या सर्व कल्पना कॅन्स्युसियसच्या चिनी साहित्यातून घेऊन नैतिक अधिष्ठानावर-बळावर नव्हे-अनुशासन संस्थेची उभारणी करण्याचा त्यानं प्रयत्न केला. जपानमध्ये यावेळीं अनेक वंश होते त्यांचे सरदार बहुधा स्वतंत्र असून ते एकमेकांशीं लढत व कोणाचीच सत्ता जुमानत नसत. बादशहाचं पद भपकेदार असलं तरी तोही एक सरदारच होता. ताईशीनं ही परिस्थिती बदलण्याचं व मध्यवर्ती सरकार प्रबळ करण्याचं कार्य हातीं घेतलं. त्यानं निरनिराळ्या सरदारांना व उमरावांना बादशहांचे मांडलिक किरा दुय्यम बनविलं. ही गोष्ट सुमारें इ. स. ६०० मधील.

मण शांतूक ताईशीच्या मृत्यूनंतर, सोगाघराण्याची उचलबांगडी झाली. थोड्या काळानंतर जपानी इतिहासातील आणखी एक विख्यात पुरुष

उदयास आला. त्याचं नांव काकाटोमीनो कामाटोरी. राज्यव्यस्त अनेक बदल घडवून आणून त्यानं चिनी पद्धतीचं अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केला. एका बाबतींत मात्र त्यानं चीनचं अनुकरण केलं नाही व ती म्हणजे अधिकारी नेमण्याची वैशिष्ट्यपूर्ण चिनीपरिक्षा पद्धत. आतां बादशहाला केवळ सरदारापेक्षां कांहींतरी अधिक महत्व येऊं लागलं होतं व मध्यवर्ती सरकारही प्रबळ बनत चाललं होतं.

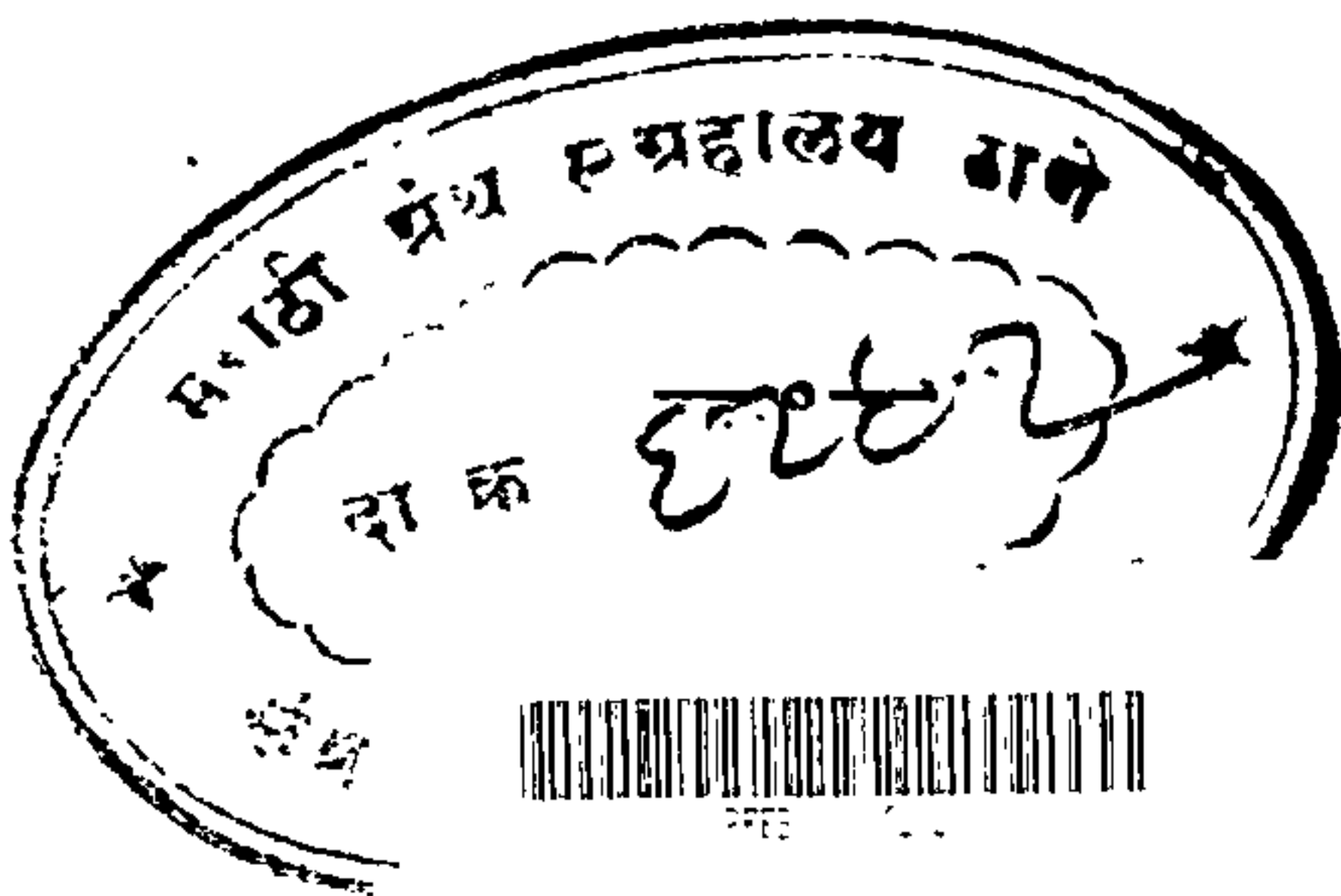
याच कारकीर्दींत नारा हें राजधानीचं शहर होतं पण तें अगदी थोडावेळ. सन ७९४ मध्ये क्योटो ही राजधानी करण्यांत आली व सुमारे ११०० वर्षे तेंच राजधानीचं ठिकाण राहिलं. अगदीं अलिकडे मात्र त्या-एवजी टोकिओ येथें राजधानी हालविण्यांत आली. टोकोओ हें अद्यावत् असं मोठं व भव्य शहर आहे; पण खरं जपान क्योटोतच पहावयास मिळतं. जपान विषयीच्या गेल्या १००० वर्षांतील स्मृती या शहरामुळें डोंळ्यापुढं उभ्या राहतात.

काकाटोमीनो कामाटोरी हा फुजीबारा घराण्याचा संस्थापक असून ह्या घराण्यानं पुढें जपानच्या इतिहासातील महत्वाची भूमिका वठविली. २०० वर्षेपर्यंत त्यांनीं कारभार केला. बादशहांना नुसती बाहूली करून त्यांना ते आपल्या घराण्यांतील स्त्रियाशीच विवाह करावयाला लावीत. बाकीच्या घराण्यांतील ज्या कर्तबगार पुरुषांची त्यांना भिति वाटे, त्यांना धर्ममठांत जायला भाग पाडण्यांत येई.

नारा हें राजधानीचें ठिकाण असतांना, चिनी बादशहानं जपानी बादशहाकडे एक संदेश पाठविला. या संदेशांत जपानी बादशहाचा ताई-न्यीय-पुंग सोक किंवा “ महान सूर्योदय राज्याचा बादशहा ” असा उल्लेख करण्यांत आला होता. जपानी लोकांना हें नांव आवडलं. यामा-

टोपेक्षांही तें त्यांना गोड वाटलं. त्यांनी आपल्या देशाला “ दार्ई निप्प न ”—
 “ उगवत्या सूर्याचा देश ” — म्हणावयास सुरवात केली व जपानला ते
 अद्याप याच नांवानं संबोधतात. जपान हें नांव निप्पोनपासून चमत्कारिक
 रीत्या आलं. पुढें सहाशें वर्षांनंतर मार्कोपोलो नांवाज्या एका महान्
 इटालियन प्रवाशानं चीनला भेट दिली. तो जपानला कधींच गेला नव्हता.
 पण आपल्या प्रवासवर्णनांत त्यानं जपानविषयी लिहून ठेवलं आहे. त्यानं
 न्यीह-पुंग-कोक हें नांव ऐकलं होतं. आपल्या पुस्तकांत त्यानं या
 नांवालाच “ चिपँगो ” करून टाकलं व चिपँगोवरून जपान हा
 शब्द आला.

आपल्या देशाला इंडिया व हिंदुस्थान हीं नांवे कशी मिळाली,
 याबद्दल मी तुला मागं सांगितलंच आहे ! हीं दोन्हीं नांवां इंडस व सिंधू
 नदीवरून आलीं व अशा रीतीनं सिंधू हिंदुस्थानची एकमेव नदी
 बनली. सिंधूवरूनच ग्रीक लोक आपल्या देशाला इंडोस ह्णूं लागले व
 त्यावरूनच पुढें इंडिया हें नांव आलं. तसंच सिंधूपासून इराण्याना हिंदू
 हा शब्द मिळाला व त्यापासून हिंदुस्थान हें नांव आलं.

REFBK-0006262

आगामी प्रकाशन

पहाटेपूर्वीचीं स्वप्ने

(विनोदी व विडंबनात्मक कथा संग्रह)

— लेखक —

रतनलाल डी. शहा, एम्. ए.

